

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

ПСИХОЛОГІЯ І ОСОБИСТІТЬ

Науковий журнал

Заснований у травні 2011 року

Виходить два рази на рік

**№ 2(10) Частина 2
2016**

Київ – Полтава
2016

G.S. Kostyuk Institute of Psychology at National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

PSYCHOLOGY AND PERSONALITY

Scientific journal

Founded in may 2011

Biannual

**№ 2(10) Part 2
2016**

Kyiv–Poltava
2016

Засновники

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
*Затверджено вченою радою Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка, протокол № 11 від 26.05.2016 р.*

Головні редактори

Максименко С.Д. – доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України,
директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;
Седих К.В. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Заступники головних редакторів

Моргул В. Ф. – кандидат психологічних наук, професор кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка;
Тітов І.Г. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Полтавського
національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Редакційна рада

Моляко В.О. – доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України;
Чепелєва Н.В. – доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України;
Карамушка Л.М. – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України;
Смульсон М.Л. – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України.

Редакційна колегія

Балл Г.О. – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України;
Бех І.Д. – доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України;
Бондаренко О.Ф. – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України;
Бурлачук Л.Ф. – доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України;
Джаскомуцці С. – доктор психології, професор (м. Больцано, Італія);
Дьяконов Г.В. – доктор психологічних наук, професор (м. Уфа, Росія);
Кочарян О.С. – доктор психологічних наук, професор;
Москаленко В.В. – доктор філософських наук, професор;
Мутафова М.Є. – кандидат психологічних наук, доцент (м. Благоевград, Болгарія);
Носенко Е.Л. – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України;
Панкалла А. – доктор психологічних наук, професор (м. Познань, Польща);
Панок В.Г. – доктор психологічних наук, професор;
Помиткін Е.О. – доктор психологічних наук, професор;
Рибалка В.В. – доктор психологічних наук, професор;
Саннікова О.П. – доктор психологічних наук, професор;
Стелцер Б. – доктор філософії, клінічний психолог (м. Познань, Польща);
Татенко В.О. – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України;
Титаренко Т.М. – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України;
Швалб Ю.М. – доктор психологічних наук, професор;
Яценко Т.С. – доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України.

Відомство про державну реєстрацію: КВ №17757-6607Р від 19.05.2011 р.

*Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології
(Наказ Міністерства освіти і науки України № 455 від 15.04.2014 р.)*

*Журнал внесено / проіндексовано в таких наукометричних базах:
Google Scholar, Ulrichsweb Global Serials Directory, Research Bible, Index Copernicus,
Open Academic Journals Index (OAJI)*

UDC 159.9 + 37.015.311 (051)

Founders

G.S. Kostyuk Institute of Psychology at National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

Approved by scientific advice board of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

protocol № 11 from May 26 2016

Editors-in-chief

S. Maksymenko – Prof., G.S. Kostyuk Institute of Psychology

K. Sedykh – Prof., Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

Associate editors

V. Morgun – Prof., Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

I. Titov – Assoc. prof., Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

Council of editors

V. Molyako – Prof., G.S. Kostyuk Institute of Psychology

N. Chepeleva – Prof., G.S. Kostyuk Institute of Psychology

L. Karamushka – Prof., G.S. Kostyuk Institute of Psychology

M. Smulson – Prof., G.S. Kostyuk Institute of Psychology

Editorial college

G. Ball – Prof., G.S. Kostyuk Institute of Psychology

I. Bekh – Prof., Institute of Pedagogical Education and Adult Education

O. Bondarenko – Prof., Kiev National Linguistic University

L. Burlachuk – Prof., Kiev National University

C. Giacomuzzi – Prof., Free University of Bolzano (Italy)

G. Dyakonov – Prof., Kirovograd National Pedagogical University

O. Kocharyan – Prof., Kharkiv National University

V. Moskalenko – Prof., G.S. Kostyuk Institute of Psychology

M. Mustafova – Assist. Prof., St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo (Bulgaria)

E. Nosenko – Prof., Dnepropetrovsk National University

A. Pankalla – Prof., Adam Mickiewicz University (Poznan, Poland)

V. Panok – Prof., Ukrainian Centre of Applied Psychology and Social Work

E. Pomytkin – Prof., Institute of Pedagogical Education and Adult Education

V. Rybalka – Prof., Institute of Pedagogical Education and Adult Education

O. Sannikova – Prof., Odessa National University

B. Stelzer – Karol Marcinkowski University of Medical Sciences (Poznan, Poland)

V. Tatenco – Prof., Institute of Social and Political Psychology

T. Tytarenko – Prof., Institute of Social and Political Psychology

Yu. Shvalb – Prof., G.S. Kostyuk Institute of Psychology

T. Yatsenko – Prof., Crimean Humanitarian University

Testimonial about the state registration: KV №17757-6607P from 19.05.2011

*Journal is included to the list of professional editions of Ukraine in the field of «Psychology»
(Resolution of Ministry of Education and Science of Ukraine № 455 from April 15, 2014)*

Journal is registered/indexed in:

*Google Scholar, Ulrichsweb Global Serials Directory, Research Bible, Index Copernicus,
Open Academic Journals Index (OAJI)*

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Дітріх Д., Брукнер Д., Доблхаммер К., Шатт І.

ПСИХОАНАЛІЗ ТА КОМП'ЮТЕРНІ ТЕХНОЛОГІЇ.
ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД
У МОДЕЛЮВАННІ ФУНКЦІЙ МОЗКУ 11

Заїка В. М., Моргул В. Ф.

ТИПОЛОГІЯ ЖИТТЄВИХ КРИЗ ТА ІНІЦІАЛЬНИХ ТЕНДЕНЦІЙ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛЮДИНИ НА ОСНОВІ БАГАТОВИМІРНОЇ
ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ 29

Горбенко Ю.Л.

МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ОДИНИЦІ
ЖИТТЯ ЛЮДИНИ У СВІТІ..... 45

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Андрейко Б.В.

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА БАТЬКАМ
ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМ РОЗВИТКУ 58

Блозва П.І.

ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ
ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО РЕСУРСУ ОСОБИСТОСТІ 65

Василюк Н.М.

АНАЛІЗ КОЛА ДОВІРИ / НЕДОВІРИ ГРОМАДЯН
РІЗНИМ СФЕРАМ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ 79

Зубцов Д.Е.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ
РОЗЛУЧЕНИХ ЖІНОК 88

Мандзик Т.М.

ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ З МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ 96

Овчар О.В.

МОЖЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ НЕГАТИВНОГО ПРОЯВУ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ
СТИЛЮ СПОЖИВАННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ БЛАГ
ОСОБАМИ З НИЗЬКИМ ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ 106

Перетяцько Л.Г. ПСИХОСОМАТИЧНА СКЛАДОВА РОЗВИТКУ СЕРЦЕВО-СУДИННИХ ЗАХВОРЮВАНЬ	117
Попелюшко Р.П. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ КОМБАТАНТА В РОЗРІЗІ ГЕНЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ	126
Турецька Х.І., Штольцель Ю.В. ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В ЗОНІ АТО	136
Чижиченко Н.М. ФРУСТРАЦІЙНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК АФЕКТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ОПТИМІЗМУ	146

ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД У ПРАКТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Джакомуцці С., Гербер К. ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ КОНЕПТУ «АДИКЦІЯ» У КОНТЕКСТІ НОВОГО DSM-V (англійською мовою)	156
Кононова М. М., Слюняєва Н.А. ПРОБЛЕМА ДЕПРИВАЦІЇ І САМОДЕПРИВАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ «Я» СУБ'ЄКТА З ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНИМИ ЗАХИСТАМИ	166
Мельничук М.М. НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНІ ФІЛЬМИ І САМОПІЗНАННЯ ОСОБИСТОСТІ	175

АКМЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАЦІ ТА СПІЛКУВАННЯ

Бойко-Бузиль Ю.Ю. АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ КЕРІВНИКА	189
Крикля К.П. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ВИЩІ	199
Киричук А.С. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ АДАПТИВНОСТІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ ПЕРШОКУРСНИКІВ ДО НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ	209

Московченко А.А.
ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ КРЕАТИВНОСТІ
ТА ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ
СТУДЕНТІВ-МЕНЕДЖЕРІВ 219

Рогачова Т.
ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТУДЕНТІВ
НА ПЕРШОМУ РОЦІ НАВЧАННЯ У ВНЗ: ПРИЧИНИ
ВИНИКНЕННЯ ТА МОЖЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ 228

Чайкіна Н.О.
ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ІМІДЖУ
ПРОФСПІЛКОВОГО ЛІДЕРА 237

**ОСОБИСТІТЬ ПСИХОЛОГА:
ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Шевчук В.В.
ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ НАУКОВИХ ШКІЛ
У ПСИХОЛОГІЇ 248

РЕЦЕНЗІЇ І БІБЛІОГРАФІЯ

Бондаренко О.Ф.
МУСАТОВ С.О. ОСОБИСТІТЬ:
КОМУНІКАТИВНО-ПСИХОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ 257

Чернобровкіна В.А.
КОВАЛЕНКО О.Г. «МІЖОСОБИСТІСНЕ СПІЛКУВАННЯ
ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ» 260

**ПРАВИЛА ПІДГОТОВКИ РУКОПИСІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ
В ЖУРНАЛІ «ПСИХОЛОГІЯ І ОСОБИСТІТЬ» 262**

CONTENTS

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF PERSONALITY PSYCHOLOGY

<i>Dietrich D., Bruckner D., Doblhammer K, Schaat S.</i> PSYCHOANALYSIS AND COMPUTER TECHNOLOGIES: INTERDISCIPLINARY APPROACH IN A MIND FUNCTIONS MODELLING.....	11
<i>Zaika V., Morgun V.</i> TYPOLOGY OF LIFE CRISES AND INITIAL TRENDS OF TRANSFORMATION OF HUMAN BASED ON MULTIDIMENSIONAL THEORY OF PERSONALITY	29
<i>Gorbenko Yu.</i> A MODEL OF PSYCHOLOGICAL UNIT OF HUMAN LIFE IN THE WORLD	45

EMPIRICAL AND APPLIED RESEARCHES

<i>Andreyko B.</i> PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE PARENTS OF CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISORDERS	58
<i>Blozva P.</i> FACTORS OF THE FORMATION OF SOCIAL CAPITAL AS A PSYCHOLOGICAL RESOURCE OF PERSONALITY	65
<i>Vasylets N.</i> ANALYSIS OF CIRCLE OF TRUST/MISTRUST OF CITIZENS TO DIFFERENT SPHERES OF SOCIAL REALITY	79
<i>Zubtsov D.</i> DIVORCED WOMEN'S PSYCHOLOGICAL PROBLEMS FEATURES	88
<i>Mandzyk T.</i> TO THE PROBLEM OF PLACE IDENTITY: THEORETICAL ASPECT.....	96

Ovchar O.

POSSIBILITIES OF THE CORRECTION OF NEGATIVE DISPLAY OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF CONSUMER STYLE OF PERSONS WITH LOW ECONOMIC STATUS.....	106
---	-----

Peretiat'ko L.

PSYCHOSOMATIC COMPONENT OF CARDIOVASCULAR DISEASE DEVELOPMENT.....	117
---	-----

Popeliushko R.

STAGES OF DEVELOPMENT OF PERSONALITY OF COMBATANTS IN THE CONTEXT OF GENETIC-PSYCHOLOGICAL THEORY	126
---	-----

Turetska Kh., Shtoltset U.

THE COPING STRATEGIES OF COMBATANTS OF ANTI-TERRORIST OPERATION IN THE EASTERN UKRAINE	136
--	-----

Chyzhychenko N.

FRUSTRATION TOLERANCE OF PERSON AS AFFECTIVE COMPONENT OF OPTIMISM	146
---	-----

**PERSONAL ORIENTED APPROACH
IN A PRACTICAL PSYCHOLOGY**

Giacomuzzi S., Garber K.

TERMINOLOGICAL CONSIDERATIONS ON THE ADDICTION CONCEPT REGARDING THE NEW DSM-V	156
--	-----

Kononova M., Slyunyayeva N.

THE PROBLEM OF DEPRIVATION AND SELF-DEPRIVATION IN THE CONTEXT OF FUNCTIONAL INTERCORRELATIONS OF SUBJECT'S «SELF» WITH HIS / HER PSYCHOLOGICAL DEFENCES.....	166
--	-----

Me'lnichuk M.

THE SCIENCE FICTION FILMS AND PERSON'S SELF-KNOWLEDGE.....	175
---	-----

ACME CULTURE OF PERSONALITY

Boiko-BuzlyI.

ACCENTUATION OF THE CHARACTER OF MANAGER 189

Kryklia K.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FUTURE PSYCHOLOGISTS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT DURING STUDYING AT THE UNIVERSITY 199

Kyrychuk A.

THEORETICAL-METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE NOTION «ADAPTABILITY» IN A CONTEXT OF FORMING OF A READINESS OF THE FIRST-YEAR STUDENTS TO STUDY AT HIGHER SCHOOL 209

Moskovchenko A.

THE SPECIFICITY OF STUDENTS-MANAGER'S CREATIVITY AND PROFESSIONAL NECESSARY QUALITIES CORRELATION..... 219

Rohachova T.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF FIRST-YEAR STUDENTS AT HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION: REASONS OF ITS DEVELOPMENT AND OVERCOMING POSSIBILITIES..... 228

Chaykina N.

DIFFERENTIAL ASPECT OF UNION LEADER IMAGE 237

PSYCHOLOGIST'S PERSONALITY: HISTORY, MODERNITY AND PERSPECTIVES

Shevchuk V.

THE PROBLEM OF IDENTIFICATION OF SCIENTIFIC SCHOOLS IN PSYCHOLOGY 248

BOOKS REVIEW

Bondarenko O.

MUSATOV S. PERSONALITY: COMMUNICATIVE-PSYCHOLOGICAL CONCEPTION 257

Chernobrovkina V.

COVALENKO O. INTERPERSONAL COMMUNICATION OF OLD AGE PERSONS..... 260

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS 262

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.955

*ДІТРИХ Дітмар, БРУКНЕР Дітмар,
ДОБЛХАММЕР Клаус, ШАТТ Замер*

Інститут комп'ютерних технологій Віденського Технічного Університету

ПСИХОАНАЛІЗ ТА КОМП'ЮТЕРНІ ТЕХНОЛОГІЇ. ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД У МОДЕЛЮВАННІ ФУНКЦІЙ МОЗКУ

Ступінь складності у техніці щоразу зростає, для автоматичних систем управління це означає принаймні економічну необхідність впровадження пов'язаних із цим заходів. Штучний інтелект досяг у цьому питанні істотних успіхів, однак у порівнянні з людським інтелектом вони ще залишаються доволі скромними. У подальшому буде представлено, у чому необхідність нового підходу в моделюванні, які можливості пропонують спосіб мислення та інструментарій комп'ютерних технологій і чому є доцільним і навіть необхідним саме психоаналітичний підхід. Пріоритетною метою досліджень є формальний підхід до опису психіки, який базується на нейросимволічному та нейронному функціональних рівнях. У зв'язку з цим самим постають питання: Наскільки психоаналітична модель та можливість її симуляції може бути підтверджена комп'ютерними технологіями? Наскільки аксіоматичний розвиток термінології в психоаналізі формує передумови для можливості кращого закріплення природничого мислення у тому числі і в психоаналізі? Стаття базується на результатах багатьох проєктів з фундаментальних досліджень в рамках ARS (Artificial Recognition System), які частково фінансувалися з національного та європейського бюджетів.

Психоаналіз як метатеорія функціонування людської психіки стає все більш цікавим для сучасних технологій. Приклади штучного інтелекту в [1] чи [2] показують, що застосовувані дотепер алгоритми та комп'ютерні архітектури швидко наштовхуються на власні межі і врешті решт вирішувати, чи є ситуація напр. в аеропорту небезпечною чи ні, має все таки людина. Так само не існує поки що робота, якого можна було би купити, щоб він подавав нам вранці чай. Існуючі досягнення штучного інтелекту є на разі недостатніми, щоб запропонувати рішення для таких комплексних завдань. Це стало причиною заснування у 1999 році проєкту [3], покликаного створити для цього наукове обґрунтування. На сьогоднішній день даний проєкт

отримав назву ARS (Artificial Recognition System – Штучна система розпізнавання) і базується на твердженнях класичної концепції психоаналізу [11]. Оскільки психоаналізу ще не вдалося однозначно перекинути місток до неврології, досягнувши тим самим чіткого природничого позначення, звичайно, що самих психоаналітичних знань для моделювання такого природного утворення, як психіка, буде недостатньо. Для цього треба би було розглядати мозок людини у всій його повноті. З цією метою в основу проекту ARS покладені фундаментальні праці Лурія [4] і Дамасіо [10], які знаходяться в інтероперабельному¹ зв'язку з класичним психоаналізом. Поняття «мозок» обрано тут свідомо, оскільки воно автоматично включає однозначно природниче бачення психіки, пов'язане з нервовою системою, що відповідає технічному способу мислення. Це включає і встановлення цілісного розуміння протікання нейронних імпульсів по мережах нейронів аж до психічних функцій «Я», «Воно» і «Над-Я». Як раз це і є завданням проекту ARS, що становить радикальний перелом у штучному інтелекті. Оскільки досі робилися спроби відтворення певних неврологічних чи психологічних феноменів людського мозку, переважно навіть лише поведінки, не торкаючись функцій та їх взаємодії. І ось тепер використовується модель психіки, а саме психоаналітична, як єдина відома дотепер у світі робить спробу взаємопов'язано описати психічні функції та їх процеси.

Виникає, звичайно, питання – чому цього не можна було досягнути засобами самого лишень психоаналізу? З точки зору комп'ютерних технологій відповідь напрошується сама собою. Для конструювання якоїсь інформаційної системи або системи управління, яка би була в стані комплексно обробляти великі кількості даних/інформації, потрібно пройти певну процедуру розробки, яку повинен знати кожен інженер. Спершу слід ретельно проаналізувати та описати протікання процесу, покликаного спостерігати інформаційну систему та керувати чи управляти нею. Виходячи з цього, розробляються функціональні одиниці, які після остаточного впровадження діють відповідним чином у згаданому процесі. Пояснимо це на простому прикладі.

Між станціями X та Y має курсувати залізниця і транспортувати людей автоматично. Необхідну поведінку залізниці потрібно специфікувати, тобто якомога точніше описати. На базі цієї специфікації розробляються функції автоматизованої системи управління залізницею, яка після реалізації має поводитися

¹ Інтероперабельність – це термін у комп'ютерній техніці, який означає, що понятійні системи не суперечать одна одній.

максимально наближено до опису специфікації. Однак, що буде, якщо десь спалахне вогонь, вибухне бомба чи станеться ще щось неочікуване? Як бачимо, опису поведінки ніколи не буде достатньо, щоб вивести з нього фактичні функції для усіх можливих випадків поведінки. Функціональний опис процесу є завжди точнішим, ніж опис тієї чи іншої поведінки, що є бездоганно описаним і науково доведеним у [16].

Одиниці автоматичного управління за останні роки ставали все складнішими. Для розробки все складніших функціональних одиниць комп'ютерні техніки були змушені поповнювати з часом свої знання, як скриньку з конструктором Lego. Інформаційна теорія за ці роки сильно розрослась і у своєму об'ємі вже не до порівняння з тією інформаційною теорією, яку розробили колись Норберт Вінер (Norbert Wiener) і Клод Елвуд Шеннон (Claude Elwood Shannon). Лише за допомогою цієї теорії можна в принципі зрозуміти комп'ютерну техніку, для чого є необхідними такі інструменти як багаторівнева модель та доповнюючий її дизайн згори-вниз (Top-Down-Design)², що буде центральним моментом подальшого викладу.

Психоаналіз та неврологія функціонують цілком інакше. Психоаналітик та невролог дивляться на готові функції, які вони не могли скласти до купи як елементи конструктора. Крім всього іншого – вони живі! З їх надзвичайно складних проявів поведінки вони мусять конструювати собі (функціональні) моделі, які мають максимально відповідати реальності. У неврології це ще можливо для окремих нейронів, оскільки це ще добре виводиться за допомогою знань із фізики, хімії та біології. Однак, це вже неможливо, якщо ми хочемо зрозуміти функціональність багатьох або усіх нейронів людини, тобто більше ніж 10 мільярдів. З точки зору комп'ютерної науки це просто неможливо.

З психікою ситуація ще сумніша. Тут ми маємо лише експерименти, які не піддаються однозначному повторенню. Тому автори даної статті вбачають геніальність Зигмунда Фрейда в першу чергу саме в тому, що він, за 50 років до розробки інформаційної теорії, змодельовав функції психіки лише на основі розуміння поведінки своїх пацієнтів. Те, що психоаналітики пізніше деталізували, диференційованіше проаналізували та вдосконалили це знання, не применшує його геніальності.

² Ці два поняття наводяться тут, оскільки вони з одного боку є передумовою розуміння принципу, за яким працює проект ARS, а з іншого боку – оскільки в психоаналітичній сфері вони визначаються і розуміються інакше.

Уявімо собі, що нам би треба було без комп'ютерних знань, лише по поведінці комп'ютера проаналізувати його мікросхеми?

Граничні умови. Новий підхід передбачає перелому у відношенні до попереднього. Тому спершу мають бути напрацьовані підстави і нові граничні умови для необхідного перелому у попередньому способі мислення, оскільки вони призведуть до драматичної зміни парадигми як для штучного інтелекту, так і для психоаналізу.

Ієрархічна модель та Top-down-дизайн. Розробники комп'ютерів навчилися і звикли мислити в ієрархічних багаторівневих моделях і в моделях розподілених систем (див. до теми Багаторівнева модель мал.1, зліва). На нижньому 1-му рівні в комп'ютерній техніці можна описати у функціях жорстку апаратну частину, над нею – функції операційної системи (2-й рівень) і знову над нею – функції програмного забезпечення таких додатків (програм) як Microsoft Word чи Excel. Крім того, для комп'ютерних техніків діє загальне визначення комп'ютера, за яким одиниця обробки інформації, тобто комп'ютер, є системою, в якій відбувається обробка, збереження та передача даних. Якщо в цій ідеології опертися на трирівневе визначення людського мозку³, яке дав невролог світового значення Лурія [4], то можна дійти до першого грубого зображення правої частини на мал.1, структура якого відповідає структурі зображення зліва. Найнижчий 1-й рівень описує жорстку апаратну частину, тобто нейронні мережі. Над ним знаходиться функціональний рівень нейросимволізації, який трансформує дані, які надходять з апаратної частини у світ символів і навпаки. А над цим 2-м рівнем надбудовується функціональний рівень психіки, який в свою чергу поділяється на первинний і вторинний процеси. Із представленої у 4-му розділі моделі проекту ARS видно, що така багаторівнева модель у подальшому має бути описана більш диференційовано та багатомірно.

³ Лурія не володів у свій час знаннями сьогоденної теорії інформації. Визначена ним «багаторівнева модель» з трьома рівнями при більш диференційованому розгляді покладена в основу моделі проекту ARS в якості змішаної моделі функцій та рівнів з одного боку та в якості топологічної, локально орієнтованої моделі з іншого боку, що на сьогоденній день не відповідає строгим законам багаторівневих моделей сучасної інформаційної теорії в комп'ютерній техніці, у зв'язку з чим модель Лурія була адаптована під розробку даної «Штучної розпізнавальної системи».

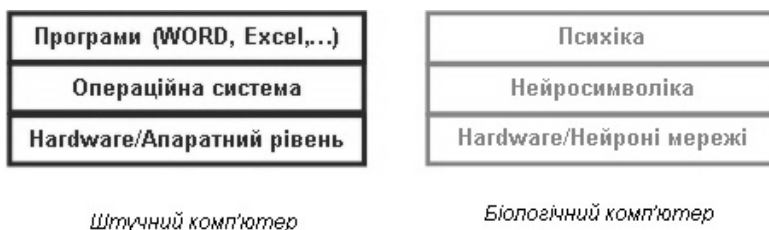

Рис. 1. Можливі рівні абстракції комп'ютера (зліва модель технічно-штучного, справа – біологічного комп'ютера)

Погодившись з уявленням про те, що мозок є системою обробки інформації, яка управляє «процесом» людина (і становить з людиною нерозривну єдність), і погодившись, що програмне забезпечення (Software) по суті є так само жорсткою частиною (Hardware), яка просто підлягає іншій формі опису⁴, слід зробити висновок, що нейронні мережі як раз і забезпечують *обробку, зберігання та передачу* інформації. Тобто жорстка частина штучного комп'ютера є просто іншою технологією у порівнянні з «біо-комп'ютером». *Теорію інформації усіх трьох рівнів можна застосовувати рівною мірою для них обох*⁵.

Використовуючи у подальшому результати [5], за якими штучний інтелект може бути поділений на чотири покоління (символічний, статистичний, базований на поведінці та відтепер базований на емоціях), стає зрозумілим, що попередні підходи розуміння та відтворення людського мозку зводяться до *методу знизу-догори (Bottom-up)*. Спершу робилися спроби розробити нижні рівні

⁴ Software можна в кінці кінців зробити видимим через електричні поля, хоча це буде дуже складно. А мікропрограма комп'ютерного процесора, яка в багаторівневій моделі опинилася між *das* Hardware і Software, може описуватися або як Hardware, або як Software, в залежності від ступеня диференціації. Таким чином можна показати, що розрізнення між Hardware і Software проводиться лише з точки зору інструментарію, а і те і інше є фізикою, тобто по суті Hardware.

⁵ Звичайно, що три рівні на мал. 1 зліва та справа не можна ототожнювати. Однаковою є лише їх модельна структура з функціональними рівнями та інтерфейсами між ними. Відповідно при розробці штучного комп'ютера з нуля слід починати з визначення програмного додатку, тобто найвищого рівня, цей принцип згори-вниз став для автоматизації та дизайну чіпів обов'язковим.

(нейронний рівень, символізацію, ...), потім застосовували підходи, що опираються на поведінку, тобто задіяли тіло, і врешті-решт дійшли сьогодні до спроби врахування у штучному інтелекті таких понять як «емоції» і навіть «почуття».

Якщо інженер хоче розробити машини, які мають *поводитись* «мудро» як людина, тоді йому необхідно розібратися не лише з *поведінкою* людини, а дослідити, що робить людину людиною. Як вона функціонує у першу чергу на 3-му рівні, тобто на рівні психіки? Що дозволяє людині відігравати свою особливу роль? Чому людина переважає розумово усіх тварин? Яку роль у цьому відіграє взаємодія психічних функцій? Як їх можна визначити?

Тут перед природничими науковцями та інженерами постає вимога застосування і вдосконалення теорії інформації, яка з часів появи комп'ютера стосується все складніших функціональних інформаційних одиниць. Функціональні інформаційні одиниці є компонентами комп'ютера. Вони продукують поведінку машини. Виходячи з цього положення поведінці людини також треба протиставити (розробити) функціональну модель ментального апарату, яка би дозволила симуляцію, а пізніше – емуляцію, тобто інтегрування в роботу.

Повернемося до принципу ієрархічної моделі. Це описовий метод, який закріпився у комп'ютерній та комунікаційній техніці. Визначаються багаторівневі моделі, у яких окремим рівням за приписуються різні задачі/дії/..., які розробляють за принципом згоривниз (Top-down). Специфікацію та розробку починають з найвищого рівня, при потребі поділяють його на підрівні і доходять зрештою на найнижчої одиниці, наприклад до ISO/OSI-моделі в комунікаційній техніці або до Y-діаграми (Gajski-Walter) у цифровому чіп-дизайні конструювання комп'ютерів.

Але для «біо-комп'ютера» з мал.1 це означає, що, взявши за основу людський мозок, розробка не може починатися з нейронних мереж, а лише зі свідомих процесів ментального апарату, що відразу прояснює кілька аспектів: по-перше моністичне переконання і природничий підхід у тому, щоб сприймати мозок як систему управління, позбавлену будь-якої містики. А по-друге, – з цієї моделі впливають різні граничні умови, на які ми досі для штучного інтелекту не звертали уваги і яких у подальшому слід буде торкнутися за багатьма пунктами.

В людині як на фізіологічному, так і на ментальному рівнях (тобто на всіх рівнях мал.1 і 2) діють численні системи управління найрізноманітніших видів. Якщо виходити з того, що система управління може проявляти більш чи менш стабільну поведінку і що ці системи крім того можуть сильно впливати одна на одну, то стає

зрозумілим, що твердження про якусь конкретну систему в багаторівневому загальному процесі стає можливим лише тоді, якщо в його основу буде покладено конкретне модельне уявлення про загальний процес і відповідно про окремі підпроцеси. Інакше кажучи: якщо така система обробки текстів як Microsoft Word почне раптом дивно себе поводити, то статистичний аналіз нам мало допоможе, якщо ми не матимемо конкретних уявлень взаємозв'язків між різними функціональними рівнями аж до найнижчого апаратного рівня комп'ютера. Спочатку нічого не можна сказати про те, чи справа у системі BIOS (Basic Input/Output System), чи у вищих операційних системах, чи у самому Microsoft Word. Мало того, – помилка у верхніх рівнях може спричинити реакцію у нижніх рівнях (і звичайно ж – навпаки), що може перевернути причину, оскільки рівні тим часом намагатимуться виправити дану помилку.

При застосуванні цього до людини можна сказати наступне: якщо спостерігати за її поведінкою на основі статистичних методів, не знаючи внутрішньої моделі ментального апарату, що ми маємо у випадку з мозком⁶, то неможна робити точних висновків про причини помилок або про впливи, так як вище та нижче розташовані рівні можуть модифікувати, компенсувати або навіть перетворювати дану помилкову поведінку у протилежну.

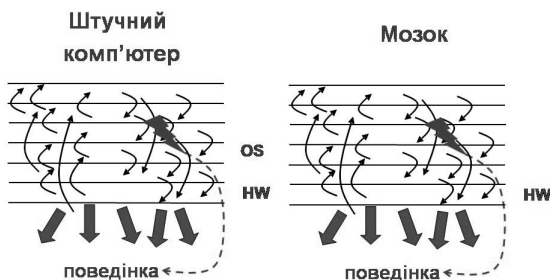

Рис. 2. Взаємодія рівнів (BS: Операційна система; HW: Hardware)

Ця базова проблематика спостережуваності процесів може бути пояснена за допомогою комунікаційної моделі ієрархічної багаторівневої моделі з теорії інформації (див. мал.3). Розглянемо

⁶ У цьому місці слід ще раз наголосити, що у проєкті ARS під поняттям *мозок* розглядаються усі три рівні, тобто нейронний, нейросимволічний і психіка.

процес А (функції А) у вторинному процесі психіки⁷, який ми хочемо проаналізувати у його зв'язку з процесом Б (функції Б) у нейронних рівня

Звичайно, що можна досліджувати статистичний зв'язок між А і Б через EEG або MRT, однак слід знати, що при цьому прямі причинно-наслідкові зв'язки усіх інших процесів (функцій), що лежать між ними, не будуть враховані, як і не зможе бути визначеним їх вплив. Отже, статистичні дослідження можуть становити допоміжну функцію для розуміння взаємозв'язків у мозку або розпізнавання помилкових дій, але для техніків вони не становлять цінності ні для синтезу моделей, ні для даної розробки штучної розпізнавальної системи ARS, яка потребує відомостей про однозначні взаємозв'язки окремих процесів і послуговується для цього психоаналізом та дослідженнями мозку.

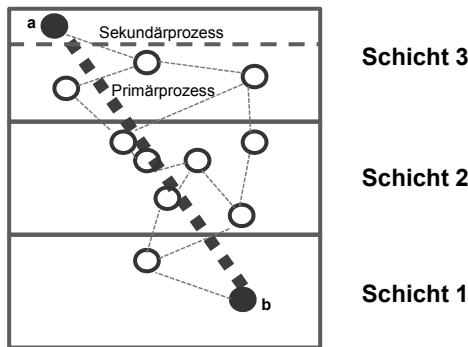

Рис. 3: Спряження процесів А і Б через багато інших процесів на трьох рівнях (під кожним процесом слід розглядати функцію)

Тим самим стає зрозуміло, чому комп'ютерний технік (як і чіп-дизайнер) не може скористатися у цьому зв'язку твердженнями про поведінку, які базуються на статистичних методах (поширених у психології). Йому потрібна функціональна, уніфікована модель, яка б описувала причинно-наслідковий зв'язок між процесами. Однак в розробках штучного інтелекту часто беруться за основу методи досліджень поведінки, які базуються на статистиці, див приклади в [6]. Це дає змогу за певних умов симулювати і гіпотетично емулювати

⁷ - нім. Sekundärvorgang перекладається укр. вже «технізованим» терміном як вторинний процес

якусь поведінку, однак не дозволяє описати функціональний взаємозв'язок між процесами, який за змінених умов може призвести до зовсім іншої поведінки.

У наукових роботах з робототехніки та штучного інтелекту кидається в вічі відсутність посилань на психоаналіз та нейропсихоаналіз, як носіїв знань по психіку. Крім того впадає в вічі те, що незважаючи на попереднє поширення пропозицій зведення психоаналізу та техніки, перші дослідження цього роду датуються лише 2000 роком [3]. Проте в науці існує принцип, за яким у дослідницькій роботі мають враховуватися усі важливі наукові результати, існуючі на даний час у світі. Це є наріжним каменем у науці. Отже, якщо в четвертому поколінні штучного інтелекту вводитимуться такі поняття як «емоції» чи «почуття», то за науковим підходом це має відбуватися із залученням експертів з психоаналізу, психології та педагогіки.

Це справджується, звичайно, і навпаки, так як висновки інформаційної теорії є релевантними і для психоаналізу. Тому на нашу думку слід посилювати інтердисциплінарну співпрацю комп'ютерних технологій та психоаналізу. Обидві дисципліни є визнаними науками⁸ з очевидними перетинаннями сфер досліджень. Відсутність такої інтердисциплінарної співпраці можна прирівняти до ігнорування наукових результатів.

Чому нейропсихоаналіз?

Психоаналіз займається свідомим і позасвідомим, тобто за мал. 1 верхнім 3-м рівнем функціонування мозку – психікою. Тим самим він є єдиною наукою, яка за допомогою першої та другої топічної моделі претендує на повне та цілісне модельне представлення психіки. Авторам невідома інша подібна модель, що докладно пояснюється в [1] і було окреслено у 2-му розділі даної статті.

Для нижчих рівнів, 2-го нейросимволічного та 1-го апаратного, можуть бути застосовані нейросимволічні та нейрологічні моделі.

При цьому слід зауважити, що для 2-го нейросимволічного рівня ще не існує жодних модельних представлень ні в нейрології, ні в психології. В той час як 1-й рівень, нейронні мережі, вже було ефективно симульовано. Тобто, 2-й, нейросимволічний рівень становить велику прогалину, заповнення якої взяло на себе міжнародне нейроаналітичне товариство NPSA (Neuropsychoanalysis [12]). За словами його співзасновника Марка Солмса (Mark Solms), деякі тези Фрейда підтверджуються на основі нейрологічних

⁸ В дійсності в деяких авторитарних державах психоаналіз не є визнаним, але це саме стосується і теорії Дарвіна.

досліджень [9]. Це означає, що науковці NPSA виходять з твердження, що теорії нейрології та психоаналізу мають привести до цілісної моделі функціонування мозку.

В цілому ми, комп'ютерні техніки, погоджуємося з цим твердженням. Однак, ми не вважаємо, що нейрологічні пояснення мають привести до того ж результату, що і психоаналітичні, оскільки ці дві галузі описують різні рівні. Оскільки неврологи, психологи та психоаналітики не працюють з багаторівневими моделями теорії інформації [1], то цей факт часто не враховується і розв'язки шукають там, де на думку авторів їх не може бути. Комп'ютерні техніки та інформатики не без причини проводять різницю між апаратним і програмним рівнями (Hardware та Software) – тобто між нижнім та верхніми рівнями – так як програмне забезпечення (Software) описується не фізичними законами, а власне на основі теорії інформації, яка була розроблена за останні роки електротехніками, комп'ютерними техніками та інформатиками, і опис якої проводиться іншими засобами. Через функціональну багаторівневу модель інформаційної теорії можна отримати відповідь на різноманітні питання, поставлені NPSA. Наведемо кілька прикладів.

Як можна дослідити 2-й нейросимволічний рівень? «Знизу», згідно Дамасіо (Damasio) [10], ми бачимо 12 мільярдів нейронів і в 1000 раз більше синапсів. Як можна проаналізувати таку кількість комунікативних сполучень і до того ж на живій людині? Через аналіз мережі досягнути цього найближчими роками буде неможливо. Комп'ютерному техніку і не спало би на думку аналізувати усі транзистори та їх сполучення у штучному комп'ютері, щоб зрозуміти такі «вищі» програми як WORD чи Excel. Пошук пояснення прямого зв'язку між двома функціональними рівнями теж нічого не дасть.

«Згори», тобто з вторинного процесу психіки, щоб потрапити на 2-й рівень, треба би було розглянути первинний процес. Однак, неможливо напряму «заглянути» у 3-й рівень людини (це можливо лише за допомогою фізики та нейросимволічний функцій, тобто через 1-й і 2-й рівні). Найбільше, що можна зробити – це розробити модель для сфери позасвідомої інформації, тобто опрацювати первинний процес, аналізуючи інформації з вторинного процесу, що є завданням науковців-психоаналітиків.

Ця модель первинного процесу не може бути повністю охопленою у конкретної людини (у будь-якому випадку її змісти), це буде завжди залишатися відносно «грубим» модельним представленням. Крім того, для досвіду «наближеного до сенсорного», тобто для даних, що залишились «глибоко» позасвідомими, бракує мовних та інших засобів вираження конкретної особи. Причина проста: не всі дані мусять потрапляти у вторинний процес, щоб отримати через нього свої

словесні уявлення, тобто отримати можливість мовної артикуляції. Фройд пише стосовно цього наступне [15]: «Як нам прийти до пізнання позасвідомого? Ми знайомимося з ним, звичайно, лише через свідоме, після того, як воно перебазувалося або переклалося у свідоме.» Те, що такий переклад є можливим, доводить щоденна практика психоаналітика.

Однак, з врахуванням тверджень, описаних у [10], для комп'ютерного техніка розробка моделі 2-го рівня не становить нерозв'язної проблеми. Оскільки наукові висновки психоаналізу дозволяють модельне представлення психіки (3-го рівня), то це дає можливість на основі функціональних вимог 3-го рівня визначити точку спряження 2 на мал.4. Те саме стосується точки спряження 1, однак за принципом знизу догори, що вже було застосовано Велік (Velik) у [8]. Після визначення цих двох інтерфейсів на основі певних функціональних вимог 1-го і 3-го рівнів можна розробити нейросимволічну модель 2-го рівня, отримавши тим самим три функціональні моделі, які базуються одна на одній і всі разом утворюють модель функціонування мозку.

Таким чином, опосередковано через нейросимволічний рівень (2-й рівень на мал. 4) можна буде описати і пояснити взаємозв'язок між психікою (див. 3-й рівень на мал.4) та нейронами (див.1-й рівень на мал.4), а не їх пряму взаємодію (без врахування 2-го рівня). Згідно інформаційної теорії не можна шукати взаємозв'язки між функціями різних рівнів, оминаючи проміжні рівні.

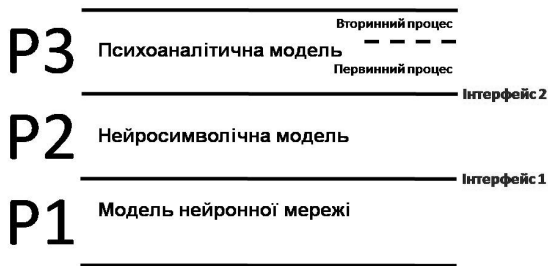

Рис. 4. Визначення ієрархії за Лурія [4], поділене на сфери, в яких є більше чи менше розуміння моделей S1 - S3: рівень 1 - рівень 3

Другим прикладом розв'язання психоаналітичних постановок питань може послужити виявлена Фройдом проблема неможливості поєднання його першої та другої топічних моделей [13]. Однак, для комп'ютерного техніка друга топічна модель Фройда являє собою функціональну модель з функціями «Я», «Воно» і «Над-Я». В той час

як перша топічна модель є моделлю даних, тобто описує, чи є ці дані *свідомими, передсвідомими чи несвідомими*. Тим самим перша топічна модель є описом характеристики інформаційних даних психіки. Вона не описує функціонування, відповідно нема «Свідомого», «Передсвідомого» і «Позасвідомого». Згідно інформаційної теорії даний стан речей може бути описаний лише за більш диференційованим підходом, за яким «Я», «Воно» і «Над-Я» є функціями, за допомогою яких *обробляються, зберігаються і передаються дані, які є свідомими, пере свідомими або позасвідомими*, що визначається їхніми властивостями. В часи Фрейда ця диференціація інформаційної теорії ще не була відомою.

Психоаналітична модель. У першій публікації про даний проєкт вже пояснювалось, що мозок слід розглядати як ієрархічну систему [3], що знаходить своє підтвердження у працях Лурія [4], Солмса [9] і Дамасіо [10]. Велик [8], як було зазначено у розділі 3, визначає 2-й нейросимволічний рівень, який базується на нейронному рівні, згідно цього принципу. Психіка являє собою 3-й рівень, який у проєкті ARS описується за допомогою психоаналітичної моделі. Цей 3-й рівень сам по собі слід розглядати як розподілену систему [1], спроба представлення якої міститися у лівій частині мал.5 за допомогою символів субфункцій⁹.

Це функціональна модель, у якій за допомогою психоаналітичних концепцій описується, як відбувається перехід від мотиваційного моменту (комп'ютерний технік оперує визначенням вхідних даних) до виникнення бажання, і пізніше до прийняття рішення та планування дій і зрештою до самої дії, що покликаний продемонструвати мал.6.

Ментальний апарат, тобто психіка, поділяється на інстанції «Я», «Воно» і «Над-Я» [14]. Дві останні ставлять вимоги, які повинні синтезуватися «Я» із врахуванням зовнішньої реальності. «Воно» містить вимоги потягів (див. мал.6: *Шина потягів*)¹⁰, які впливають із тілесно-фізіологічних передумов, сексуальних потреб (сексуальна шина) та інстинкту самозбереження (шина самозбереження).

⁹ Описана тут багаторівнева модель є моделлю функціональною, яка описується за допомогою функцій окремих рівнів. Кожен рівень, звичайно, може бути диференційований на наступні підфункції і т.д.

¹⁰ Підфункції психіки та обох нижчих рівнів позначаються як Fx, де «x» є номером (див. таб.1). Окремі підфункції, позначені тут задля спрощення як «функції» не можуть бути розглянуті детальніше в даній статті, до цього див. [7].

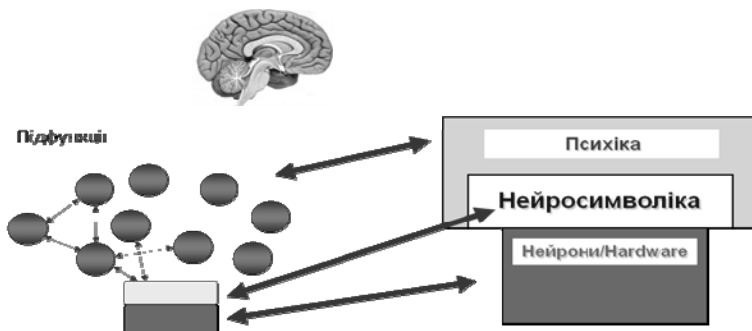

Рис. 5: Ієрархічна модель з розподіленою системою психіки

Сприйняття світу поза межами тіла (шина сприйняття оточення) відбувається за допомогою функцій F10 та F11. Сприйняття власного тіла (що за Фройдом з точки зору психіки ще зараховується до зовнішнього світу¹¹) відбувається через функції F12 та F13. Дані сприйняття зовнішнього світу зводяться воедино і опрацьовуються далі на шині сприйняття.

До чотирьох входів (шини сексуальності, шини самозбереження, шини сприйняття оточення та шини тілесного сприйняття) додається ще п'ятий, а саме – зворотній зв'язок із вторинного процесу через функцію F47 (шину фантазування). Це фантазії із передсвідомого.

Усі ці дані по слідах пам'яті ініціюють асоціації. Дані з шини сексуальності та самозбереження відображаються у репрезентації потягу, визначаючи його джерело, ціль та об'єкт. Джерело потягу розуміється як причина тілесної напруги. Ціль визначає дію, через яку психіка може досягнути розрядки напруги потягу. Об'єкт показує, за допомогою кого або чого можна досягнути цього задоволення [13]. На цьому рівні це ще об'єкт галюцинацій, який наразі ще не має нічого спільного з об'єктом сприйняття із зовнішнього світу. Крім того, висота напруги потягу відображається силою/інтенсивністю афекту, застосовуваного для зарядження об'єкту та асоційованих з ним інших об'єктів, тобто для їх психічної активації.

«Над-Я» представляє закарбовані правила, цінності та норми, які з одного боку самі по собі ставлять вимоги перед психікою, а з іншого

¹¹ Протилежність до цього становить *внутрішній* світ, чисто психічне уявлення

боку виступають проти специфічних змістів, які йдуть від потягів та сприйняття.

Таблиця 1

Зіставлення усіх функцій у відповідності до направляючих шин

Шина	№	Позначення
Сексуальна шина		
	F39	Пошукова система (джерело Лібідо)
	F40	Нейросимволізація Лібідо
	F64	Часткові сексуальні потяги
Шина потягів		
	F48	Сумація сили афекту для потягів
	F57	Сліди пам'яті для потягів
	F49	Первинне витіснення потягів
	F54	Виринання витіснених змістів потягів
	F56	Десекуалізація / нейтралізація
	F63	Формування емоцій
Шина самозбереження		
	F1	Метаболізм сенсорів
	F2	Нейросимволізація потреб
	F65	Часткові потяги самозбереження
Шина сприйняття оточення		
	F10	Оточення сенсорів
	F11	Нейросимволізація оточення
Шина тілесного сприйняття		
	F12	Сенсори тіла
	F13	Нейросимволізація тіла
Шина сприйняття		
	F14	Зовнішнє сприйняття
	F46	Поєднання зі слідами пам'яті
	F37	Первинне витіснення сприйняття
	F35	Виринання витіснених змістів
	F45	Розрядка Лібідо
	F18	Сила афекту для сприйняття
Шина захисту		

	F55	Проактивне <i>Над-Я</i>
	F7	Реактивне <i>Над-Я</i>
	F6	Захисні механізми для потягів
	F19	Захисні механізми для сприйняття
Шина трансформації		
	F21	Трансформація у вторинний процес сприйняття
	F20	Формування почуттів
	F8	Трансформація у вторинний процес бажань потягів
	F61	Локалізація
	F66	Продукування мови
Шина вибору для бажань		
	F26	Знаходження рішення
	F51	Перевірка на реальність здійснення бажання
Шина вибору		
	F52	Генерування уявних дій
	F29	Оцінка уявних дій
	F53	Перевірка на реальність плану дій
Шина фантазії		
	F47	Перехід у первинний процес
Шина дій		
	F30	Керування моторикою
	F31	Нейродесимволізація інструкцій до дій
	F32	Органи виконання

Багатоманітність даних призводить до конфліктів між «Воно» (шина потягів та сприйняття вгорі зліва мал.6), «Над-Я» та реальністю, тобто між внутрішніми та зовнішніми сприйняттями. Ці конфлікти розв'язуються у дорослій психіці¹² за допомогою «Я» та захисних механізмів. Центральну роль для тієї чи іншої оцінки виконують при цьому на шині потягів сила / інтенсивність афекту, на шині захисту – емоції, а у вторинному процесі – почуття.

¹² Для стислості у проєкті на даний момент береться до уваги лише зріла психіка дорослої людини.

У первинному процесі існують лише предметні уявлення. При переході з первинного процесу у вторинний відбувається підпорядкування предметних уявлень до словесних уявлень, завдяки чому змісти структуруються абстрактно, за часом і за логікою¹³. У подальшому, тобто впродовж усього вторинного процесу, обидва види уявлень проявляються спільно, але при цьому обробка даних відбувається за допомогою словесних уявлень.

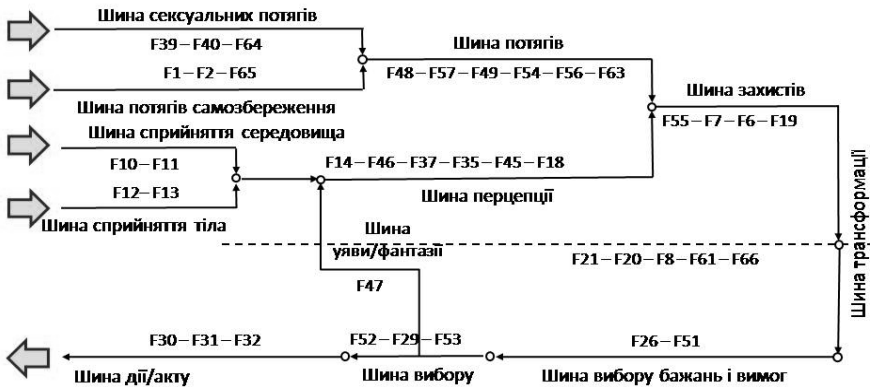

Рис. 6. Потік даних у 3-й рівень (психіку)

Первинний процес над роздільною лінією, вторинний процес під роздільною лінією

Дані, які постачаються через сенсори та дані, асоційовані з ними, після переходу у вторинний процес повинні фільтруватися, це здійснюється функціями шини вибору бажань регулюванням уваги. Таким чином викристалізуються конкретні бажання. На шині вибору відбувається планування, при чому за Солмсом [9] постійно симулюється кілька можливостей, для того, щоб привести в дію найоптимальнішу з них. Вона, звичайно, сильно залежить від того, що є реальним для здійснення. Це означає, що доросла людина повинна володіти знаннями про дійсні умови зовнішнього світу, свої можливості та межі.

¹³ Так, наприклад, комплекс із предметно-асоціативних уявлень про бажану їжу, який зміг пройти захисні механізми і який існує у сприйнятті, може бути пов'язаний зі словесними уявленнями [шніцель] [істи].

Попередні результати з моделювання будуть перевірятися та визнаватися дійсними шляхом ретельних досліджень. Для цього була створена стимуляційна платформа з віртуальним оточенням та агентами програмного забезпечення «APCіанами», в яких симулюються показові випадки. В агентів програмного забезпечення інтегрується повна модель функціонування мозку, що дасть їм можливість приймати рішення та діяти згідно тих вимог, які ставлять перед ними їх тіло та оточення.

Таким чином знову ж таки чітко застосовується підхід згори-вниз (Top-down). Вихідну точку (Top) формує заданий психоаналітиками показовий випадок. Він ставить вимоги, які у подальшому покроково конкретизуються, аж поки агенти можуть бути індивідуалізовані, що в даному випадку являє собою „down“. Тобто агенти отримують кожен свою історію та параметризацію (такі властивості як сліди пам'яті, змісти «Над-Я», захисні механізми, фіксації потягів, (первинно) витіснені змісти, інтенсивність десексуалізації і т.п.).

Цей Top-down-принцип психоаналізу приводить до складної системи, де слід враховувати те, що тут задіяні далеко не всі функції психіки і ще меншою мірою функції нейронного рівня мозку. Варто лишень згадати про гормональну систему або принципи навчання у різних функціях від F1 до F66 з мал.6. Відповідно дану розробку слід розглядати як першу спробу наближення до симулювання мозку. Реалізовані симуляції наступним кроком будуть піддані перевірці та оцінці технічними вимірюваннями на основі психологічних принципів проведення експерименту. Як це вже відбулося для європейського дослідницького проекту SENSE [2], в кінці кінців з цього мають бути виведені системи контролю та системи, в яких будуть прийматися рішення для отримання специфічних для конкретного програмного забезпечення розв'язків.

Те, що в результаті буде природничо доведено психоаналітичні теорії функціонування психіки, не підлягає сумніву.

Література

1. D. Dietrich, G. Fodor, G. Zucker, and D. Bruckner (Editors): “Simulating the Mind, A Technical Neuropsychanalytical Approach”, Springer, 2008.
2. D. Bruckner, J. Kasbi, R. Velik, and W. Herzner: “High-level hierarchical Semantic Processing Framework for Smart Sensor Networks”, Proceedings of IEEE HSI, 2008.
3. Dietrich, D.: “Evolution potentials for fieldbus systems”, IEEE International Workshop on Factory Communication Systems WFCS 2000; Instituto Superior de Engenharia do Porto, Portugal (2000)

4. Lurija, A., R.Pribram, K.H., "The Working Brain - An Introduction in Neuropsychology", Basic Books, 1973
5. B. Palensky: From Neuro-Psychoanalysis to Cognitive and Affective Automation Systems, PhD Thesis, TU Vienna, 2008.
6. Turkle, Sh.: Artificial Intelligence and Psychoanalysis: A New Alliance; editor: S. R. Graubard; MIT Press, Cambridge, MA; 1988
7. T. Deutsch, Human Bionically Inspired Autonomous Agents, PhD Thesis, TU Vienna, 2011.
8. R. Velik: A Bionic Model for Human-like Machine Perception, PhD Thesis, TU Vienna, 2008.
9. M. Solms, O. Turnbull, The Brain and the Inner World, Other Press, London, England, 2002.
10. A. Damasio, Looking for Spinoza: Joy, Sorrow, and the Feeling Brain, Harvest Books, 2003.
11. ars.ict.tuwien.ac.at/
12. <http://www.neuropsa.org.uk/>
13. Freud; S.: Triebe und Triebchicksale. Gesammelte Werke X, 210-232, 1915.
14. Freud; S.: Das Ich und das Es. Gesammelte Werke: XIII, 1923.
15. Freud (1915). Das Unbewusste. GW X, 264

Надійшла до редакції 26.04.2016 р.

Переклад з німецької Вікторії Слюсаренко

УДК 159.922/923

ЗАЙКА Віталій Миколайович

*кандидат психологічних наук, науковий співробітник
Східно-Європейського інституту психології (Україна-Франція)
(м. Київ)*

МОРГУН Володимир Федорович

*кандидат психологічних наук, професор кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка*

ТИПОЛОГІЯ ЖИТТЄВИХ КРИЗ ТА ІНІЦІАЛЬНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛЮДИНИ НА ОСНОВІ БАГАТОВИМІРНОЇ ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті на основі багатовимірної теорії особистості обґрунтовано і представлено: типологію життєвих криз людини; типологію ініціальних тенденцій трансформації особистості в ході подолання кризових станів людини; систему обрядів та ритуалів у давніх культурах як засобу психопрофілактики кризових періодів та станів у розвитку особистості. Це дає змогу науковцям та практикам психологічної галузі більш розгорнуто поглянути на феномен кризових явищ, які стосуються кожної людини та зачіпають майже всі сфери її життя, типологізувати та класифікувати саму кризу, можливості її опанування та вивчити особистісний потенціал подолання криз із урахуванням традицій та ритуалів, які йдуть із глибини віків.

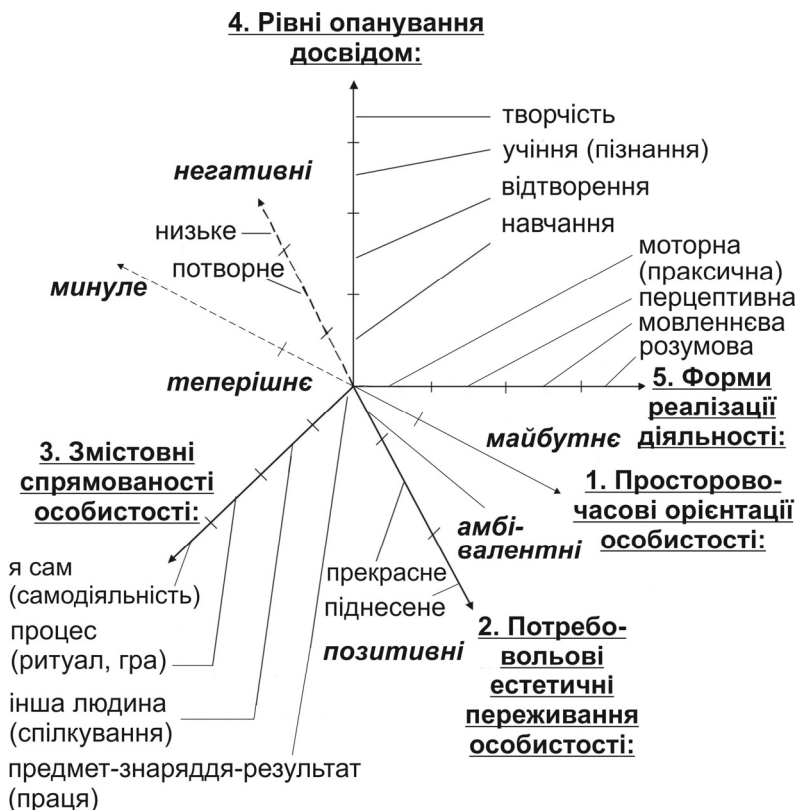
Ключові слова: *багатовимірна теорія особистості, життєва криза, ініціувальна тенденція подолання життєвої кризи, обряди та ритуали в давніх культурах як засоби психопрофілактики життєвих криз.*

Постановка проблеми. Чи не вперше багатовимірність в теорії особистості була зафіксована Зигмундом Фрейдом наприкінці XIX ст., який виділив в структурі особистості три складові – «підсвідомість», «Его» та «супер-Его». Протягом XX ст. створювалися нові напрямки в психології особистості (біхевіоральний, когнітивний, гуманістичний тощо). Більшість науковців-персонологів приходять до висновку, що особистість має багатовимірну структуру, адже вона існує в різних вимірах буття людини – когнітивному, поведінковому, емотивному, смислового, соціальному, підсвідомому тощо [1; 13; 15].

Отже, особистість це – багатовимірна і багаторівнева система психологічних характеристик, які забезпечують індивідуальну своєрідність, ситуативність і тривалу стійкість поведінки людини в життєвих умовах. Виходячи з цього, будь-яка активність та діяльність людини в різноманітних сферах існування може бути класифікована та типологізована для кращого розуміння та прикладного застосування отриманих параметрів. Як вказує І.П. Маноха, в парадигмі вивчення потенціалу індивідуального буття людини «...необхідним є встановлення та визначення типологічних ознак розгортання індивідуального світу «Я» у сукупності його змістових і динамічних характеристик» [8, с. 245]. Адже «будь-яке різноманіття явищ та феноменів можна типологізувати, слід лише правильно вибрати основу типологізації. При цьому не потрібно боятися втрати індивідуального, розмивання його у типовому, подібному. Професійно застосований типологічний метод дозволить підкреслити індивідуальне, вирізнити його з-поміж схожого, відтінити його неповторність» [8, с. 245]. Зокрема, це стосується і типології життєвих криз та засобів їх подолання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кожна психологічна теорія повинна мати практичне застосування, яке її оживлює, дає поштовх для подальшого розвитку. Саме такий приклад являє багатовимірна теорія особистості, розроблена В.Ф. Моргуном. Створена у 80-х рр. минулого століття [9–10], вона залишається актуальною і в новітній час, про що свідчить наукова школа «Психології багатовимірної особистості» та фахівці, які застосовують і продовжують її розвиток на практиці [11–15].

Багатовимірна теорія особистості, спираючись на системодіяльнісну методологію (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко та ін.), виходить із п'яти інваріантів її структури, які позначають полюси і змістові сфери, в яких можливе розгортання активності людини: просторово-часові орієнтації (*на минуле, сучасне, майбутнє*); потребо-вольові переживання (*негативні, амбівалентно-врівноважені, позитивні*); змістовні спрямованості особистості (*орієнтованість на предмет-засіб-продукт; іншу людину; процес; самого суб'єкта*); рівні опануванні досвідом (*навчання, відтворення, пізнання, творчості*); форми реалізації діяльності (*моторна, перцептивна, мовленнєва, розумова*) [10; 12]. (Див. нижче схему 1).

***Схема 1.** Схематичне зображення багатовимірної структури особистості (за В.Ф. Моргуном)*

Багатовимірна теорія особистості дозволила побудувати оригінальну періодизацію розвитку особистості та динаміку нормативних криз протягом життя [9; 11; 14] (див. нижче табл. 1).

В.М. Заїка продовжив розвиток багатовимірної теорії особистості В.Ф. Моргуна, застосувавши її в психології подолання кризових станів особистості та особистісних трансформацій, і захистив дисертаційне дослідження «Типологічні моделі ініціювання особистісних трансформацій в умовах подолання кризових станів особистості» на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук [2; 6; 17; 18].

Таблиця 1.

Вікові етапи періодизації багатовимірного розвитку та нормативних криз особистості протягом життя
(за В.Ф. Моргуном)

Періоди (за орієнтаціями, переживаннями, напрямленостями)	Стадії (за рівнями і формами діяльності)	НАВЧАННЯ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)	ВІДТВОРЕННЯ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)	ТВОРЧИСТЬ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)
		<i>Нормативні «кризи» адаптацій-деадаптації</i>	<i>Нормативні «кризи» автономії-залежності</i>	<i>Нормативні «кризи» адаптацій-деадаптації</i>
	<i>Криза новонародженості: «перший подих», 0-3,5 міс.</i>	<i>Криза немовляти: «перший крок», 11-18 міс.</i>	<i>Криза новонародженості: «перший подих», 0-3,5 міс.</i>	
СПІВПРАЦЯ (з амбівалентною орієнтацією на теперішнє)	1. Вік немовляти: до 1 року	2. Раннє дитинство: 1-3 роки	3. Дошкільне (ігрове) дитинство: 4-6 років	
	<i>Криза дитинства: «відповідальність», 6-7 років</i>	<i>Криза молодшого школяра: «незалежність», 9-10 років</i>	<i>Криза дитинства: «відповідальність», 6-7 років</i>	
СПІЛКУВАННЯ (з оптимістичною орієнтацією на майбутнє)	4. Молодше-шкільне дитинство: 7-9 років	5. Отроцтво (підліток): 10-14 років	6. Юність: 15-18 років	
	<i>Криза юності: «покликання» 18-19 років</i>	<i>Криза молодості: «сім'я», «майстерність» 23-28 років</i>	<i>Криза юності: «покликання» 18-19 років</i>	
«СЕРІОЗНА ГРА» (з амбівалентною орієнтацією на теперішнє)	7. Молодість: 19-25 років	8. Дорослість: 26-35 років	9. Зрілість: 36-60 років	
	<i>Криза зрілості: «наставництво» 55-65 років</i>	<i>Криза похилого віку: «мемуари», 70-80 років</i>	<i>Криза зрілості: «наставництво» 55-65 років</i>	
САМОДІЯЛЬНІСТЬ (з ностальгічною орієнтац. на минуле)	10. Похилий (поважний) вік: 61-75 років	11. Старість: 75-90 років	12. Довгожителство: більше 90... років	

Теорія Н.В. Кузьміної дозволила об'єднати виділені нею проєктувальний та прогностичний компоненти педагогічної діяльності в шосту інваріанту структури особистості – «результативності діяльності», котра дала можливість простежити будь-яку активність особистості в продуктивній динаміці (зростання, застій, деградація) [13].

Отже, завданнями статті є, спираючись на теорію багатомірності особистості, обґрунтувати і представити:

- 1) типологію життєвих криз людини;
- 2) типологію ініціальних тенденцій трансформації людини для подолання кризових станів;
- 3) систему обрядів та ритуалів у давніх культурах як засіб психопрофілактики кризових періодів та станів у розвитку особистості.

Виклад основного матеріалу теоретико-методологічного дослідження. Межа ХХ і ХХІ століть відзначається лавиноподібним наростанням кризових явищ від планетарного (екологічна криза), міждержавного (російсько-українське збройне протистояння), державного (економічне зубожіння українців), регіонального (міжнаціональні конфлікти в Криму, на Донбасі) до особистісного (окуповані, переселенці, безробітні, поранені учасники АТО, родини, що втратили рідних тощо) масштабів. Проаналізувавши праці, які присвячені психології криз особистості, констатуємо, що вони мають певну причинну зумовленість та представленість у відповідному психологічному вимірі особистості людини. Це дає змогу визначити сферу «кризового ураження» як таку, що є преморбідною в розвитку індивіда, та побудувати типологію життєвих криз на основі теорії багатомірного розвитку особистості (див. нижче таблицю 2) [3; 6].

В.М. Заїкою пропонується розглядати певні тенденції *ініціювання особистісних трансформацій*, зумовлені індивідуально-історичною та соціально-історичною передумовою їх формування, виходячи з класичного уявлення, що *ініціація* (від лат. *initio* – початок, починати) – це комплекс дій, завдяки яким починається, реалізується й формально закріплюється зміна психологічної ознаки індивіда, психологічного (у т.ч. – й соціального) статусу особистості, відбувається надбання та присвоєння особливих знань, а також функцій або прав та ін.

Таблиця 2.

**Класифікація життєвих криз людини
на основі теорії багатомірності особистості В.Ф. Моргуна (за В.М. Заїкою)**

1. Просторово-часові орієнтації	2. Потребо-вольові переживання	3. Змістовна спрямованість особистості	4. Рівні опанування досвідом	5. Форми реалізації діяльності	6. Результативність діяльності
<p><i>1.1. На минуле</i></p> <p>Кризи життєвих поглядок (скосені: злочин, зрада, кризи гріха)</p>	<p><i>2.1. Негативні</i></p> <p>Глибокі кризи (відчуття неповноцінності, нікчемності, психосоматика, суїцид альмі думки)</p>	<p><i>3.1. Ділова</i></p> <p>Кризи операціонального аспекту життя («не знаю, як жити далі?»)</p>	<p><i>4.1. Навчання</i></p> <p>Кризи становлення особистості (вікові)</p>	<p><i>5.1. Моторна</i></p> <p>Кризи особистісної автономії (капітв, позбавлення волі, свободи, гіперопіка)</p>	<p><i>6.1. Резервія</i></p> <p>Деструктивні кризи (аутоагресія, божевілья, суїцид, адиктивна поведінка, девіації та делінквентність)</p>
<p><i>1.2. На теперішнє</i></p> <p>Ситуативні кризи (що одягти, що купити, якою дорогою піти на роботу, що сказати знайомому)</p>	<p><i>2.2. Амбівалентні</i></p> <p>Середні кризи (страхи, все виходить з-під контролю, хронічна втома, порушення сну, апетиту)</p>	<p><i>3.2. Комунікативна</i></p> <p>Кризи значущих стосунків (кризи кохання, розлука)</p>	<p><i>4.2. Відтворення</i></p> <p>Рольові кризи (зміна міжособистісної ролі)</p>	<p><i>5.2. Перцептивно-інтуїтивна</i></p> <p>Духовні кризи (пошук Бога, істини, одкровення)</p>	<p><i>6.2. Відсутність змін</i></p> <p>Перманентні кризи (застій, невроз, внутрішня боротьба двох протилежностей)</p>
<p><i>1.3. На майбутнє</i></p> <p>Термінальні кризи та кризи здоров'я (неминучий кінець життя, невідкладне захворювання, вирок суду)</p>	<p><i>2.3. Позитивні</i></p> <p>Поверхові кризи (столтеність, тривожність, апатія, байдужість, незадоволення)</p>	<p><i>3.3. Самодіяльна</i></p> <p>Кризи втрати Я (деперсоналізація, «Хто Я?», пошук себе)</p>	<p><i>4.3. Творчість</i></p> <p>Кризи самореалізації (безробіття, вихід на пенсію, банкрутство, крах життєвих планів)</p>	<p><i>5.3. Моєленево-мисленева</i></p> <p>Кризи сенсу життя («не знаю, навіщо взагалі жити далі»)</p>	<p><i>6.3. Самоодосконалення</i></p> <p>Конструктивні кризи (гармонізація життя, розвиток творчого потенціалу, реалізація життєвих планів і задумів на благо собі та іншим)</p>

Також семантично схожим є поняття ініціювання (від лат. *initium* – початок, першоджерело, основна причина), яке означає започаткування, сприяння виникненню чи розвитку чого-небудь. Це також – «перший момент» дії або явища, вихідний пункт, початкова точка. Феномен ініціювання особистісних трансформацій ми визначаємо як первинний спонукальний індивідуальний поштовх до психологічних змін (внутрішніх, зовнішніх, синтезованих), спрямований на реалізацію певного комплексу дій і перетворень, життєво необхідних для подолання особистістю кризових ознак життєвої ситуації (періоду, етапу).

За В.М. Заїкою, побудова ініціальної типології особистості (де ініціація розглядається як випробування з метою отримання нового досвіду через самоздійснення) має свою термінологію, де назви типів несуть звичайну практично-буттєву забарвленість, що відокремлює їх від клінічних варіантів особистісних проявів та надає ознак екзистенційного спрямування особистості [5]. Скориставшись інваріантами та параметрами багатовимірної структури особистості (за Моргуном), маємо таку типологію ініціальних типів особистості (за Заїкою) (див. нижче таблицю 3).

1. Просторово-часові орієнтації особистості визначають «ситуативний» тип, що орієнтований лише на даний момент. Цей тип є активним, він шукає вихід із кризової ситуації враховуючи наявні можливості. На минуле орієнтований «ностальгічний» тип, який спогадами про приємне минуле захищається від усвідомлення загрози своєму Я. «Мрійливий» тип особистості відкладає рішучі дії на потім, на майбутнє, уявляючи як безболісно він усе вирішить, але часто не бере до уваги, що цей момент може ніколи і не настати.

Останні два типи відносяться до пасивних, є продуктивними тільки у тих випадках, коли кризові випадки незворотні (смерть, стихійне лихо тощо).

2. Потребо-вольові переживання є основою для таких типів: «уникаючого», який переживає масу неприємних емоцій пов'язаних із розв'язанням кризової ситуації, зміною існуючого стану і тому прагне до затягування ініціації; «терплячого» типу, котрий маючи високу фрустраційну толерантність буде повільно, флегматично просуватися до поставленої мети, одночасно задовольняючи свої нагальні потреби, умови кризи не будуть істотно заважати його існуванню; «героїчного» типу, який навпаки, будь-яку життєву перешкоду сприйматиме як виклик долі і з натхненням намагатиметься вирішувати її, отримуючи від цього насолоду.

Таблиця 3.

**Типологія ініціальних тенденцій особистості
на основі теорії багатовимірності особистості В.Ф. Моргуна (за В.М. Заюко)**

1. Просторово-часові орієнтації	2. Потребо-вольові переживання	3. Змістова спрямованість особистості	4. Рівні опанування досвідом	5. Форми реалізації діяльності	6. Результативність діяльності
1.1. На минуле ностальгійний тип (втеча у спогади)	2.1. Негативні унікаючий тип (переживання протесту, обурення, злості, роздратування протистояння кризи)	3.1. Ділова організаторський тип (конструктивна активність, компенсація)	4.1. Навчання починаючий тип (метод спроб і помилок)	5.1. Моторна практичний тип (відволкання)	6.1. Реєрсія інволюційний тип (наркотизація, алкоголізм, психосоматизація, суїцид, капітуляція)
1.2. На теперішнє ситуаційний тип (емоційна експресія, прийняття кризи)	2.2. Амбівагентні терплячий тип (зосереження, самовладання, рівновага, самоконтроль, ідеального статусу)	3.2. Колумнікативна соціально-залежний тип (пасивне співроб-во, активне співроб-во, пошук емоційної підтримки, альтруїзм)	4.2. Відтворення репродуктивний тип (прийняття ролі, порівняння з іншими)	5.2. Перчетишена інтуїтивний тип (релігійність, нове плування кризи)	6.2. Відсутність змін застражуючий тип (активне уникнення, ухилення, ігнорування проблеми)
1.3. На майбутнє мрійливий тип (передбачення сум, антиципіруюче опанування)	2.3. Позитивні геройний тип (релаксація, почуття гумору, фокусування на позитивних емоціях)	3.3. Самодіяльна незалежний тип (самоповага або самозвинувачення, усамітнення, ізоляція)	4.3. Теоричність креативний тип (знаходж. нових можливостей існування, пошук власної користі з кризи)	5.3. Моделюєво-мисльнича аналітичний тип (осмислення кризи, проблемний аналіз кризи)	6.3. Вдосконалення еволюційний тип (оволодіння ситуацією, отримання нового досвіду, розв'язання проблеми); революційний тип

3. За змістовною направленістю особистості можна виділити типи: «організаторський», що спрямовує свої зусилля на управління з метою вирішення його проблеми («все під контролем»); «соціально-залежний» шукає підтримку, звертаючись до рідних, друзів, спеціалістів, щоб поділитися своїми проблемами, що призводить до емоційної розрядки, заспокоєння; «незалежний» проявляє самостійність у спробах розв'язати складну ситуацію, прагне до усамітнення, щоб у спокої розмірковувати про свої дії, беручи всю відповідальність за наслідки на себе.

4. За рівнем засвоєння ініціальної поведінки можна говорити про три типи особистості: «починаючий», що за допомогою спроб і помилок шукає конструктивний вихід; «репродуктивний», маючи певний досвід розв'язання кризових ситуацій, діє за певним алгоритмом, який у нього склався, або повторює вчинки відомих йому людей; «креативний», що здатен обернути ситуацію на свою користь і не тільки розв'язати протиріччя та зняти ознаки критичності, а й отримати певну користь від цього.

5. За формою ініціальної діяльності можна виділити такі типи особистості: «практичний», який активно шукає вирішення болючої проблеми, використовуючи свої рішучість та мобільність; «перцептивно-інтуїтивний», направлений на очікування подальшого розвитку подій, інтроспективне ставлення до самого себе, спроба побачити свої проблеми в іншому світлі; «аналітичний» за допомогою когнітивного аналізу кризи віднаходить потрібне рішення.

6. Додана шоста інваріанта «результативності діяльності», котра дає можливість простежити ініціацію особистості в динаміці. За нею «інволюційний» тип характеризується самовражаючими формами поведінки, що відкидають особистість у її розвитку далеко назад (алкоголізм, наркотизація, роботоголізм, психічні розлади, суїцид тощо); «застрягаючий» тип не може ніяк змінити існуючий стан і залишає status quo, що веде до невротичного розвитку особистості; «еволюційний» тип спрямований на продуктивне розв'язання кризової ситуації, що призводить до його особистісного зростання; «революційний» тип прагне до швидких радикальних змін, але часто негативні непередбачувані наслідки не компенсують виграшу в швидкості цих наслідків.

Також було виділено та класифіковано обряди та ритуали ініціації в давніх культурах, що виступають засобом психопрофілактики кризових явищ у розвитку особистості та мають певні аналоги прояву і в наші часи [4] (див. нижче таблицю 4).

Таблиця 4.

**Класифікація обрядів та ритуалів ініціації в давніх культурах
на основі теорії багатомірності особистості В.Ф. Моргуна (за В.М. Заїкою)**

1. Просторово-часові орієнтації	2. Потребо-вольові переживання	3. Змістова спрямованість особистості	4. Рівні опанування досвідом	5. Форми реалізації діяльності	6. Результативність діяльності
1.1. На мить	2.1. <i>Негативні</i> обряди, що символізують приреченість життя до страждання (самокагування, відмова від задоволень, знущання, побиття, образи, принесення жертви)	3.1. <i>Ділова</i> обряди заключення домовлення, договору, угоди, заручення	4.1. <i>Навчання</i> обряди виконання обов'язків слуги, джури, підмайстер'я, послушника	5.1. <i>Моторна</i> ритуали випробування (виконання, подвигів, ритуальний танок)	6.1. <i>Регресія</i> ритуали покарання (вигнання, проклинання, позбавлення волі, прав, життя)
1.2. <i>На теперішнє</i> очисні обряди (ритуальне омовіння, скроплення водою, іноді кров'ю, окурвання)	2.2. <i>Амбівалентні</i> обряди виплати викупу, посагу, застави, причастя, конфірмація	3.2. <i>Комунікативна</i> ритуали ведення спору, відстоювання власної точки зору, обрядові співи, заговори	4.2. <i>Відтворення</i> ритуали підтвердження свого імені, статусу, ролі	5.2. <i>Перцептивна</i> отримання одкровення божественних сил, осяяння, пророцтва	6.2. <i>Відсутність змін</i> ілюзорні обряди-обман (запшається попередній статус), пошук квітки папороті, символ – “вигляз на роздоріжжі”
1.3. <i>На майбутнє</i> ритуали клятви, обітниць, табу	2.3. <i>Позитивні</i> обряди отримання особливих знаків відміни (одягу, татуювань, іррадіації, малюнків, амулетів, предметів, що мають символічне значення)	3.3. <i>Самодіяльна</i> ритуал тимчасового усамітнення	4.3. <i>Теоричність</i> обряди, що символізують смерть та відродження в новій якості	5.3. <i>Мовленнєво-розумова</i> ритуали залучення до таємних знань, істини	6.3. <i>Вдосконалення</i> ритуали посвяти (отримання нового соціального статусу, функцій, прав та обов'язків)

Таблиця 5.
Взаємозв'язок типів темпераменту, акцентуації характеру, копінг-механізмів та ініціальної тенденції в рамках теорії багатовимірності особистості (за В.М. Заїкою)

Тип темпераменту	Акцентуації характеру	Копінг-механізми особистості лімінала (від англ. coping – оволодіння, подолання; та lat. limen – порог, межа)	Ініціальні тенденції особистості
ХОЛЕРИК Сильний. Нерівноважений. Рухливий.	Нестійка	- наркотизація - алкоголізація	Інволюційна Соціально-залежна
	Істероїдна	- емоційна експресія - суїцид	Організаторська Інволюційна
	Лабільна	- активне співробітництво - альтруїзм	Соціально-залежна
	Циклоїдна	- втеча у спогади - самозвинувачення	Застрягаюча Починаюча
САНГВІК Сильний. Стійкий. Рухливий.	Гіпертична	- почуття гумору - фокусування на позитивних емоціях	Організаторська Героїчна Еволюційна
	Емпатійна	- розв'язання проблем - переживання злоби, розчарування	Практична Креативна
	Шизоїдна	- усамітнення - ізоляція - осмислення кризи - знаходження нових можливостей існування	Незалежна Аналітична Терпляча Еволюційна
	Конформна	- пасивне співробітництво - прийняття ролі	Ситуативна Репродуктивна Соціально-залежна
МЕЛАНХОЛІК Слабкий. Нестійкий. Інертно-рухливий.	Сензитивна	- передбачення сум - прийняття ролі - ухилення	Ностальгічна Мрійлива
	Психастенічна	- активне уникання - ухилення	Інтуїтивна Уникаюча
	Астеноневротична	- ігнорування проблеми - пасивне співробітництво - прийняття кризи	Соціально-залежна Інволюційна Ситуативна
	Інертно-рухливий	- нове глумлення кризи	

«Якщо спробувати віднайти аналог явищам, подібним до ініціації, в сучасному суспільстві, то ним може слугувати такий обов'язковий і такий пролонгований у часі процес соціалізації. Особливо слід підкреслити, що ініціація постає своєрідним соціальним інститутом ініціального впливу на особистість індивіда, і призначення ініціації постає ключовим щодо пробудження в людині її культурно-історичних і суспільних якостей, актуалізації її особистісного потенціалу» [8, с.141].

Відповідно будь-які кризові ситуації в житті індивіда потребують від нього пошуку шляхів подолання, встановлення контролю над ситуацією, завдяки яким людина усвідомлює та вирішує власну проблематику, змінює свій статус та піднімається на інший щабель свого розвитку. Причому формування ініціального типу особистості відбувається в процесі онтогенезу, під час вирішення складних ситуацій в житті.

Як відомо з історії первісних культур, ініціації відбувалися із залученням всього соціального оточення індивіда та обов'язково вимагали дотримання певного ритуалу чи обряду (традиційних дій, що супроводжують важливі моменти життя людини), які окрім багатопланового сакрального сенсу, виконували психологічну функцію знаків, «стимулів-засобів», що використовувались для входження людини в нову соціальну роль та оволодіння

нею. В подальшій соціалізації ритуали інтеріоризуються, робляться неусвідомленими та стають першоосновою формування ініціальних тенденцій.

Висновки і перспективи подальшого дослідження.

1. Багатовимірна теорія особистості дозволяє побудувати типологію життєвих криз особистості, що включає: кризи життєвих помилок, ситуативні, термінальні та кризи здоров'я (за просторово-часовими орієнтаціями); глибокі, середні, поверхові кризи (за знаком та інтенсивністю потребо-вольових переживань); операціональні кризи, значущих сосунків, втрати Я (за змістовними спрямуваннями); кризи становлення, рольові, самореалізації (за рівнями опанування досвідом); кризи особистої автономії, духовні, сенсу життя (за формами реалізації діяльності); деструктивні кризи, відсутності змін, кризи самовдосконалення (за результативністю життєдіяльності людини).

2. Вказана теорія робить конструктивний внесок і в створення типології ініціальних тенденцій трансформації людини для подолання

кризових станів, до якої входять: ностальгичний, ситуативний, мрійливий типи – за просторово-часовими орієнтаціями; уникаючий, терплячий, героїчний – за потребо-вольовими переживаннями; організаторський, соціально-залежний (конформний), незалежний (асертивний) типи – за змістовними спрямуваннями; починаючий, репродуктивний, креативний типи – за рівнями опанування досвідом; практичний, перцептивно-інтуїтивний, аналітичний типи – за формами реалізації діяльності; інволюційний, застрягаючий, еволюційний типи ініціальних тенденцій трансформації людини для подолання кризових станів – за результативністю життєдіяльності.

3. Застосування багатовимірних типологій життєвих криз та ініціальних тенденцій трансформації людини у давніх культурах дозволяє упорядкувати обряди та ритуали як засоби подолання та психопрофілактики кризових станів і в сучасній людині:

- ритуали сповіді, покаєння, відречення, помсти (на минуле), очисні обряди (на сучасне), ритуали клятви, обітниць, табу (на майбутнє);

- обряди, що символізують приреченість життя до страждання (негативні переживання), обряди виплати викупу, посагу, застави, причастя, конфірмація (амбівалентні переживання), обряди отримання особливих знаків відміни (позитивні переживання);

- обряди укладання домовлення, договору, угоди, заручення (ділова спрямованість), ритуали ведення спору, відстоювання власної точки зору, обрядові співи, заговори (комунікативна спрямованість), ритуал тимчасового усамітнення (самодіяльна спрямованість);

- обряди виконання обов'язків слуги, джури, підмайстра, послушника (рівень навчання), ритуали підтвердження свого імені, статусу, ролі (рівень відтворення), обряди, що символізують смерть та відродження в новій якості (рівень творчості);

- ритуали випробування (моторна форма реалізації діяльності), отримання одкровення (перцептивна форма), ритуали залучення до таємних знань, істин (мовленнево-розумова форма);

- ритуали покарання (регресія в результативності діяльності), ілюзорні обряди-обмани (відсутність змін), ритуали посвяти (вдосконалення).

Перспективою подальшого дослідження виступає, зокрема, вивчення взаємозв'язку типів темпераменту, акцентуацій характеру, копінг-механізмів та ініціальних тенденцій особистості в рамках теорії багатовимірності особистості [3] (див. нижче гіпотетичну табл. 5).

Можна припустити, що це дасть можливість прогнозувати і прослідкувати динаміку розвитку людини в будь-якій діяльності та співставити з багатьма важливими характеристиками особистості.

Список використаних джерел

1. Бреусенко-Кузнецов А.А. Метафизическая традиция в психологии личности: монография / А.А. Бреусенко-Кузнецов. – К.: Логос, 2016. – 384 с.
2. Заика В.Н. Многомерность инициирования личностных трансформаций человека / В.Н. Заика // Актуальные проблемы психологии и педагогики в современном мире: сборник научных трудов / под общей редакцией Н.Б. Карабушенко, Н.Л. Сунгуровой. – М.: РУДН, 2015. – С. 177–181.
3. Заїка В.М. Особливості трансформації особистості людини в ході вирішення життєвої кризи: монографія / В.М. Заїка. – Полтава: ПНПУ, 2013. – 100 с.
4. Заїка В.М. Ритуал як чинник забезпечення ініціювання особистісних трансформацій людини / В.М. Заїка // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка; Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». – Тематичний вип. № 1 [відп. ред. І.П. Маноха]. – К.: Гнозис, 2009. – С. 29–33.
5. Заїка В.М. Теорія ініціальних типів особистості в психологічному забезпеченні діяльності в особливих умовах / В.М. Заїка // Актуальні проблеми психології: Психофізіологія. Експериментальна психологія. Психологія праці: зб. статей / АПН України, Ін-т психології імені Г.С. Костюка. – К., 2007. – Т. V. – Вип. 7. – С. 100–109.
6. Заїка В.М. Типологічні моделі ініціювання особистісних трансформацій в умовах подолання кризових станів особистості: автореф. дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / В.М. Заїка. – Луцьк, 2015. – 20 с.
7. Максименко С.Д. Практикум із групової психокорекції: підруч. / [С.Д. Максименко, О.О. Прокоф'єва, О.В. Царькова, Я.В. Цехмістер, О.В. Кочурова]. – К.: ВД «Слово», 2013. – 752 с.
8. Маноха І.П. Психологія потаємного «Я» / І.П. Маноха. – К.: Поліграфкнига, 2001. – 448 с.
9. Моргун В.Ф. Проблема периодизации развития личности в психологии. Учебн. пос. / В.Ф. Моргун, Н.Ю. Ткачева. – М.: МГУ, 1981. – 84 с.
10. Моргун В.Ф. Схема многомерной структуры личности // Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – М.: Просвещение, 1986. – С. 70.
11. Моргун В.Ф. Другий і третій віки людини у контексті періодизації багатовимірного розвитку особистості. Додаток // Дзюба Т.М., Коваленко О.Г.

Психологія дорослості з основами геронтопсихології. Навчал. Посіб. / за ред. В.Ф. Моргуна. – К.: ВД «Слово», 2013. – С. 260–264.

12. Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики. Навч. посіб. / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. – 3-е вид. – К.: ВД «Слово», 2013. – 464 с.

13. Остапенко А.А. Монистическая концепция многомерного развития личности В.Ф. Моргуна и ее прикладные педагогические аспекты / А.А. Остапенко // Школьные технологии. – М., 2007. – № 3. – С. 59–72.

14. Седих К.В. Делінквентний підліток. Навчальний посібник для студентів / К.В. Седих, В.Ф. Моргун. – 2-е вид., доп. – К.: ВД «Слово», 2015. – 272 с.

15. Рыбалка В.В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: Пособие / В.В. Рыбалка. – Житомир: Изд-во ЖГУ имени И. Франко, 2015. – 872 с.

16. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 2003. – 608 с.

17. Zaika V. Initiation of personal transformations as possibility of manifestation of man`s freedom / V. Zaika // European humanities studies: State and Society. – 2014. – Issue 1. – P. 233–241.

18. Zaika V. The Method of psychological research of initial types of personal transformation «ITP»: introduction / V. Zaika // Academic scientific digest. – Krakow: KA-EEIP, 2014. – XII. – P. 31–35.

В.Н. Заика, В.Ф. Моргун

ТИПОЛОГИЯ ЖИЗНЕННЫХ КРИЗИСОВ И ИНИЦИАЛЬНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЧЕЛОВЕКА НА ОСНОВЕ МНОГОМЕРНОЙ ТЕОРИИ ЛИЧНОСТИ

В статье на основе многомерной теории личности обоснованы и представлены: типология жизненных кризисов человека, типология инициальных тенденций трансформации личности в ходе преодоления кризисных состояний, система обрядов и ритуалов в древних культурах как средство психопрофилактики кризисных периодов и состояний в развитии личности. Это позволяет ученым и практикам психологической отрасли более развернуто взглянуть на феномен кризисных явлений, которые касаются каждого человека и затрагивают почти все сферы его жизни, типологизировать и классифицировать кризисы и изучить личностный потенциал преодоления кризисов с учетом традиций и ритуалов, которые идут из глубины веков.

Ключевые слова: *многомерная теория личности, жизненный кризис, инициальная тенденция преодоления жизненного кризиса, обряды и ритуалы в древних культурах как средство психопрофилактики жизненных кризисов.*

V. Zaika, V. Morgun

**TYOLOGY OF LIFE CRISES AND INITIAL TRENDS OF
TRANSFORMATION OF HUMAN BASED ON MULTIDIMENSIONAL
THEORY OF PERSONALITY**

In the article on the basis of a multi-dimensional theory of personality are justified and presented the following: the typology of human life crises, the typology of initial trends of personality transformation in the course of overcoming the crisis conditions, the system of rites and rituals in ancient cultures as means of psycho-prevention of crisis periods and conditions in human development. This allows scientists and practitioners of psychological sector to more fully look at the phenomenon of crises that affect every person and almost all areas of his life, typologize and classify the crisis itself, possibilities of its development and to explore personal potential crisis management taking into account the traditions and rituals that go from time immemorial. Multidimensional theory of personality (for V. Morgun), based on the system-activity methodology (S. Rubinstein, A. Leontiev, S. Kostyuk, S. Maksimenko et al.), is based on five invariants of its structure: need-volitional emotions (negative and ambivalent-balanced, positive) content orientation of the person (orientation on object-means-product; the other person, the process, the subject); mastering of experience levels (training, reproduction, knowledge, creativity), forms of activities implementation (motor, perceptual, speech, mental). This makes it possible to construct a typology of the life crises of personality (for V. Zaika), which includes: the crises of life mistakes, situational, terminal and health crises (on spatial and temporal orientations); deep, medium and superficial crises (on the sign and the intensity of need-volitional experiences); operational crises, meaningful relationship, the loss of the self (on meaningful aspirations); becoming crises, role, self-realization (on the levels of mastering of experience); crises of personal autonomy, spiritual, meaning of life (according to the forms of realization of activity); destructive crises, no-change, the crises of self-improvement (on the impact of human activity). On the basis of these invariants, V. Zaika has built a typology of initiation of personal transformation, analyzed the rites and rituals of initiation in ancient cultures, formulated assumption about the relationship of these phenomena to other important characteristics of the personality that is the prospect of further research.

Keywords: *multidimensional theory of personality, life crisis, an initial trend to overcome life crises, rites and rituals in ancient cultures as means of psycho-prevention of life crises.*

Надійшла до редакції 6.05.2016 р.

УДК 159.9.01

ГОРБЕНКО Юрій Леонідович

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ОДИНИЦІ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ У СВІТІ

Стаття присвячена пошуку шляхів побудови моделі психологічної одиниці життя людини у світі. У зв'язку з цим проводиться аналіз понять психологічна одиниця, модель та інших категорій психології. Підкреслюється, що психологічна наука, довгий час займаючись вивченням закономірностей функціонування психічних процесів і властивостей, так і не змогла вийти на об'єднання зусиль психологічних шкіл для побудови цілісної системи взаємодії людини та світу. Проведене дослідження є намаганням побудувати один із можливих напрямків пошуку об'єднання існуючих одиниць, категорій та теорій у цілісну модель життя людини у світі, і, таким чином, поставити питання про необхідність осмислення та вирішення проблеми цілісності психології як науки у сучасному науковому світі.

Ключові слова: *модель, одиниця аналізу, цілісність, людина, світ, душа, життя.*

Постановка проблеми. Сучасний науковий світ переживає достатньо складну ситуацію, яка характеризується загальною інтеграцією багатьох наук. Міждисциплінарні зв'язки, які постійно утворюються, дають можливість побачити нові горизонти та властивості різних об'єктів, процесів, явищ та світу в цілому.

У свою чергу, постійне збільшення кількості наукових досягнень та відкриття нових законів світобудови потребує формулювання цілісної наукової парадигми розуміння людини, життя та світу. Психологія вже є невід'ємною частиною соціології, політології, кібернетики, математики, фізики та інших наук, що підвищує її значущість та відповідальність у рішенні власних внутрішніх завдань. Але психологічна наука поки ще не розв'язала головне своє завдання, яке було поставлено ще класиком психологічної думки С.Л. Рубінштейном як вивчення закономірностей взаємодії «людини зі світом». У своїх фундаментальних працях «Буття та свідомість» і «Людина та світ» [12] С.Л. Рубінштейн пропонує філософську концепцію онтології-буття та суб'єкта-людини в світі. Він, об'єднуючи методологічні можливості філософії та психології, рефлексував стан та перспективи розвитку психологічної науки. На сьогоднішній день ця метаконцепція може стати основою цілісної парадигми у психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічна наука довгий час, займаючись вивченням закономірностей функціонування свідомості, поведінки, діяльності, спілкування, мислення та інших процесів і властивостей, не змогла вийти на об'єднання зусиль психологічних шкіл для побудови цілісної системи взаємодії людини та світу. Періодично виникаючі кризи між «глибиною» (З. Фрейд, К. Юнг та ін.), «вершинною» (К. Роджерс, А. Маслоу та ін.), «діяльнісною» (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв та ін.) та іншими течіями у психології вимагали побудови та кристалізації методологічного фундаменту психології. Із метою інтеграції набутих знань кожна школа та напрямок намагалась відповідно до своєї теорії вичленити свою психологічну одиницю аналізу. Фактично історію психології можна розглядати ще і як зміну уявлень про одиниці аналізу психіки. У різні часи це були: рефлекс, гештальт, реакція, дія, установа, значення, ставлення, вчинок, смисл та інші.

Насправді, крім одиниць аналізу у психології використовуються ще низка термінів: «елемент», «клітинка», «структурна одиниця», «семантичне поле», «модель» та інші.

Наприклад, Л.С. Виготський розрізняв психологічний аналіз по елементах (як спробу розділити ціле) та по одиницях (виділення в об'єкті деяких змістовних одиниць, які містять в собі значущі властивості цілого об'єкту). За його думкою вивчення одиниць аналізу дає уявлення про відношення одиниці аналізу до предмета дослідження як частини до цілого.

При цьому, аналіз цих відношень одиниці до цілого і дозволяє виявити нові властивості самого предмета дослідження, більше зрозуміти його цілісність.

Ми не будемо зупинятися на наукових вимогах до одиниці аналізу та принципах їх побудови, вини достатньо аргументовані Н.Д. Гордєєвою та В.П. Зінченком та іншими вченими. Крім того, така необхідність відпадає тому, що за одиниці аналізу ми візьмемо обґрунтовану Ф.Ю. Василюком ще у 1986 році категоріальну типологію психологічних одиниць людського життя [5].

На підставі категоріальної типології, Ф.Ю. Василюком обґрунтовано та побудовано модель «цілісної психологічної одиниці аналізу життєвого світу людини». Слід наголосити, що ця модель витримала перевірку часом та у подальшому використовувалась у підручнику «Методологічний аналіз у психології» у 2003 році [3], а також її було розгорнуто у докторській дисертації, яка захищена у 2007 році. [7].

Необхідно зазначити про деяку відмінність у використанні понять «одиниця» і «модель» і тісний зв'язок між цими поняттями.

В.О. Штофф наголошує, що «під моделлю розуміється така система, що подумки представляється або матеріально реалізується, яка, відображуючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна заміщати його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт» [15, с.19]. Отже, категорія «одиниця» і «модель» є своєрідними містками між теорією та дійсністю, які здатні виявити взаємозв'язки між категоріями та теоріями та показати нову інформацію про предмет дослідження, у нашій ситуації про взаємодію категорій «людина», «життя та світ».

У сучасному науковому світі модель взаємодії людини та світу може бути тільки спрощеною і тільки абстрактною, тому що інструментом пізнання взаємозалежності психіки та світу може бути тільки абстрактне мислення та свідомість. Тому, на нашу думку, подальший розвиток науки практично неможливий без системної взаємодії філософії та психології. Всесвіт моделює себе сам, а історія цивілізації прийшла до необхідності побудови штучного інтелекту та штучних елементів організму людини, і, можливо, у майбутньому штучної свідомості та самосвідомості. Тому сама історія розвитку науки вимагає побудови моделі з одиниць аналізу, які кристалізувались у сучасній психологічній науці.

Отже, модель – синтезує у ціле, одиниця – виокремлює суттєве що виявляє ознаки цілого, що дозволяє досліджувати предмет психології, який конструюють її категорії. За допомогою одиниці дослідник сам конструює певний зміст, із його точки зору, наявний у об'єкті науки і, тут зрозуміло, що світ ми не зможемо представити на папері, але тільки у вигляді моделі існуючих у психології одиниць та категорій.

Формулювання ідей статті (постановка завдань). Таким чином, модель психологічної одиниці життя людини у світі, яку ми пропонуємо розглянути у статті, базується на «моделі цілісної психологічної одиниці аналізу життєвого світу людини», запропонованою Ф.Ю. Василюком, єдине, що ми спробуємо переосмислити – це роль категорії «світ» у цій моделі та розгорнути у просторі та часі психологічні категорії, які використовуються у цій моделі.

Ми усвідомлюємо складність такого завдання, адже, як зазначає П.В. Копнін, «в ході розвитку пізнання сучасна наука добре розуміє, що нескінченний світ як ціле, з одного боку, не охоплюється жодною системою поглядів, а з іншого боку, будь-яка наука так чи інакше розглядає світ в цілому. У будь-яку епоху існують труднощі відтворення Всесвіту як цілого в наукових поняттях. Як би людство до цього не прагнуло, воно, мабуть, ніколи цього не досягне. Прагнення відтворити в наукових поняттях Всесвіт в цілому складає завдання не світогляду, а усієї сукупності наукового знання»[9, с. 19].

Тому, необхідно зазначити, що ми не претендуємо на обґрунтування нових психологічних одиниць та елементів аналізу психіки або систематизацію всіх категорій у психологічній науці. Така систематизація понять вже проведена (А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський), ми спробуємо проаналізувати взаємодію основних існуючих теорій, які набули статусу загальнопсихологічних та змогли довести доцільність існування та параметри застосування своїх, відповідних теоріям категорій. Необхідно зазначити, що цей аналіз не претендує на вичерпність, але є намаганням побудувати один із можливих напрямків пошуку об'єднання існуючих одиниць, категорій та теорій у цілісну модель життя людини у світі, і, таким чином, поставити питання про необхідність осмислення та вирішення проблеми цілісності психології як науки у сучасному науковому світі, та, можливо, запропонувати дискусію про предмет психології.

Отже, спочатку розглянемо модель «Цілісної психологічної одиниці аналізу життєвого світу людини» (Рис.1), запропоновану Ф.Ю. Василюком.

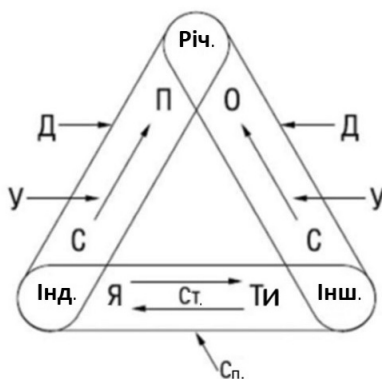

Рис.1. Модель «цілісної психологічної одиниці аналізу життєвого світу людини» (за Ф.Ю. Василюком)

Одна з вершин трикутника символізує індивіда (Інд.), друга - річ (Річ), третя, - іншого індивіда (Інш.). Кожного індивіда і річ зв'язує діяльність (Д), у рамках якої індивід виступає як суб'єкт (С), а річ, - як предмет (П) або об'єкт (О). Вектор усередині тіла діяльності, спрямований від суб'єкта до предмета, символізує установку (У). Двох індивідів зв'язує між собою спілкування (Сп.), у рамках якого вони виступають один по відношенню до одного як Ти і Я. Векторами між Я і Ти позначені їх стосунки (Ст.) [7, с.37].

На думку Ф.Ю. Василюка, В.М. М'ясищев критикував у інших теоріях ізольованість індивіда від світу людей, а в теоріях О.М. Леонтєва і Д.Н. Узнадзе – критикувалась ізольованість індивіда від предметного світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, за Ф.Ю. Василюком всі категорії є похідними від онтології «життя людини у світі». Спробуємо переосмислити роль категорію «світ» у цій моделі та розгорнути у просторі та часі обрані психологічні категорії.

Поняття «світ» у моделі Ф.Ю. Василюка розкривається через «предметний світ» та «світ людей», нам здається, що це поняття потребує розкриття та узагальнення. У сучасній психологічній науці існує багато спроб побудувати модель світу. Найбільш відомі з них – це поняття «ноосфера» (В.І. Вернадський), «буття» (С.Л. Рубінштейн), «світ» (С.Л. Рубінштейн), «буття-свідомість» (М.К. Мамардашвілі), «безліч світів» (О.Г. Асмолов), «ойкумена» (А.В. Петрівський, М.Г. Ярошевський) та інші.

У нашій роботі за основу розгляду ми візьмемо поняття «ойкумена» (А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський). На думку авторів, цей термін не лише багатовимірний, але і представляє «багатосвітову» цілісність, індивід, освоюючи свій власний життєвий світ, об'єднує в собі «світ чотирьох світів», якими є Природа, Культура, Спілкування та «Я-сам»; і кожен з них є проекцією ойкумени [11, с. 12-35].

Категорія «ойкумена» зв'язує воедино простір життя багатьох суб'єктів та безліч життєвих світів, таким чином є ширшою від категорії Ф.Е. Василюка «життєвий світ». Щоб розкрити багатомірність та цілісність категорії «ойкумена», ми спробуємо використати запропоновані А.В. Петрівським, М.Г. Ярошевським спосіб систематизації на умовний поділ категорії на ті, що стосуються «біосфери», «психосфери» та «ноосфери», залишаючи при цьому як базис структуру моделі «цілісної психологічної одиниці аналізу життєвого світу людини» (за Ф.Ю. Василюком).

Крім того, відповідно до особливостей реалізації понять у своїй сфері (біосфери, психосфери та ноосфери), ми розкриємо складові кожної одиниці аналізу.

Предметний світ є тільки частиною матеріальних об'єктів Всесвіту, у обґрунтованій А.В. Петровським та М.Г. Ярошевським «Категоріальній системі психології» дійсність представлена такими категоріями: «Середовище», «Предметність», «Ситуація», «Персоносфера», «Ойкумена» [11, с. 36-50].

Щоб охарактеризувати «біосферу» ми використаємо категорію «середовище», для «психосфери» відповідно «ситуація», «ноосфера» – «ойкумена». Відповідно до категоріальної системи психології (за

А.В. Петровським та М.Г. Ярошевським) категорії «середовище» відповідає поняття «організм», «ситуації», відповідно, категорія «Я», «ойкумені», відповідно, «людина» [11]. Всі три сфери (біосфера, психосфера та ноосфера) знаходяться у взаємодії і взаємодетермінації, та, з точки зору історичного розвитку органічного світу, в цілому породжують одна одну.

«Біосфера», яка розвивається за законами природи та у результаті діяльності організмів породжує «психосферу». «Психосфера» у результаті появи «щілеполягання» та осмисленої діяльності активно впливає на природу та формує нове культурне середовище, у подальшому «ноосферу». «Ноосфера» у результаті перетворення середовища в інформаційну штучну сферу все більше впливає на норми соціальної взаємодії, та ставить питання про відповідальність кожної людини перед людством у цілому, та породжує питання про вирішення проблеми смислу існування Всесвіту та людини як його частини.

Представимо цю взаємодію у вигляді моделі «людина-життя-світ» (рис.2). «цілісної психологічної одиниці аналізу життєвого світу людини» (за Ф.Е. Василюком).

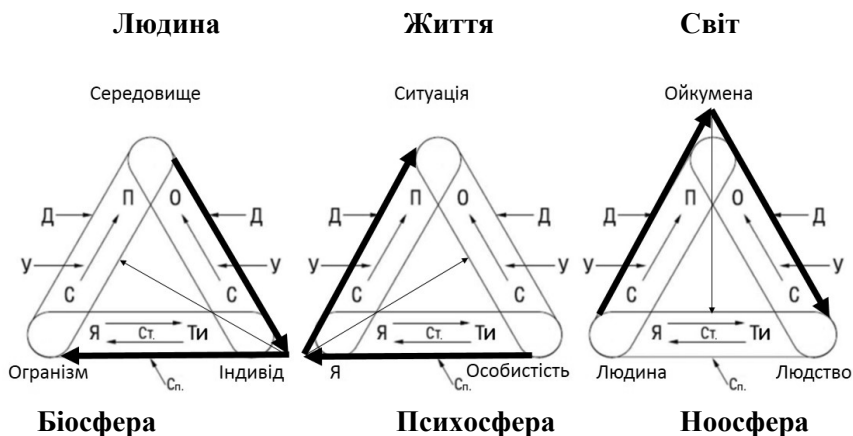

Рис. 2. Модель «людина-життя-світ»

На рис. №2 жирними стрілочками представлені основні сторони, які у результаті об'єднання та взаємодії утворюють нові системні властивості які проявляються у нових якостях. Природа та діяльність у лоні «біосфери» формують основи психічної діяльності (тоненька стрілочка на малюнку №2) та як результат утворюють «психосферу». У свою чергу, об'єднання та взаємодія психічної та соціальної діяльності утворюють такі нові системні властивості як наукова та

культурна діяльність людства (тоненька стрілочка на малюнку №2), що проявляється у формуванні «ноосфери». Яка, у свою чергу, при взаємодії психічної та культурної діяльності формує ціннісну суспільну свідомість (тоненька стрілочка на малюнку №2). Без її формування неможливе продовження і взаємне існування «біосфери» (яка породила психічну сферу та культурне середовище) та культурного середовища – «ноосфери». Модель «людина-життя-світ», яка представлена на Малюнку №2, розкриває єдність людини та середовища на фундаменті «біосфери», єдність поняття «життя» як контролю «ситуації» «психосферою», та єдність сучасного поняття «світ» як розуміння ціннісної суспільною свідомістю єдності «Я-ТИ», «Людини» та «Людства», «Ойкумени» та «Ноосфери».

Запропонована модель «людина-життя-світ» показує розвиток цілісного світу в часовому історичному вимірі (філогенезі). Спробуємо представити одночасно і історичний і просторовий її формат, та побудувати модель «психологічної одиниці життя людини у світі»

Прокоментувати співвідношення понять «Природа» та «Світ» ми спробуємо посилаючись на В.І. Вернадського. Він писав, що «досі історики, взагалі вчені гуманітарних наук, а певною мірою і біології, свідомо не рахуються з законами природи біосфери – тієї земної оболонки, де може тільки існувати життя. Стихійно людина від неї невід'ємна. І ця нерозривність тільки тепер починає перед нами точно з'ясуватися: людина і людство нерозривно пов'язані з біосферою – з певною частиною планети, на якій вони живуть. Вони геологічно закономірно пов'язані з її матеріально-енергетичною структурою. Згідно з новітніми уявленнями, – продовжує В.І. Вернадський, – біосфера – «...планетне явище космічного характеру»» [8, с. 324].

Філогенез розвитку людства у світі представлений на рис. 2. Модель «людина-життя-світ» як взаємний розвиток біосфери, психосфери та ноосфери. Онтогенез у моделі представлений як взаємодія всіх рівнів: становлення організму – морфологічний онтогенез (трикутник «середовище-індивід-організм»); розвиток людини як свідомого суспільного індивіда – онтогенез психіки (трикутник «ситуація-особистість-Я.»); розвиток особистості – соціальний онтогенез (трикутник «ойкумена-людство-людина»).

У запропонованій моделі ми ставили собі завдання розкрити поняття «світ», але нам прийдеться відповісти на питання як досліджувати цілісний світ та представити його цілісну модель?

На це питання намагається дати відповідь А.В. Смирнов: «зв'язність світу і зв'язність мови можуть бути зрозумілі з чистою зв'язністю; свідомість може бути зрозуміла з смислу, але не навпаки: зв'язність не можна побудувати з незв'язних одиниць, зв'язність може бути тільки первинною. Ось чому ми можемо пояснити світ, виходячи

з аналізу свідомості, але не навпаки. Цілісність, яку ми виявляємо у світі, може бути зрозуміла тільки як слід чистої цілісності, її не можна побудувати з того, що спочатку не мало зв'язності і не було причетне до цілісності» [13, с.235.].

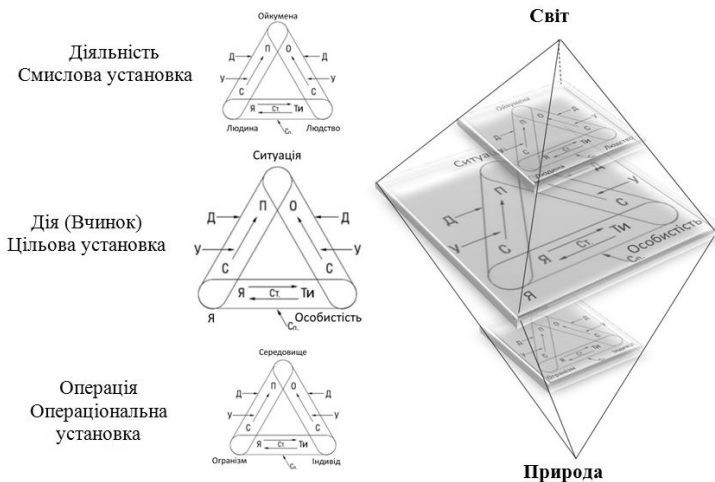

Рис. 3. Модель «психологічної одиниці життя людини у світі»

Отже, ми можемо пояснити світ, виходячи з аналізу свідомості, яка, у свою чергу, є плодом Всесвіту та є єдиним його інструментом дослідження та однією з основних перетворюючих сил історії.

В.І. Вернадський про цю ситуацію писав, що «людство, узятє в цілому, стає потужною геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею ставиться питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого. Це новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємося, і є «ноосфера»» [8, с. 328].

І далі він описує перехід від ситуації, в якій індивід є частиною світу до стану, коли світ стає частиною особистості. В.І. Вернадський зазначає, що «у такій ситуації Земля «мінє шкіру» та більше того, вона набуває душі» [8]. П. Тейяр де Шарден продовжує, що «людина не статичний центр світу», а «вісь і вершина еволюції, що багато прекрасніше» [14, с. 181-182].

Земля набуває «душу», а та, у свою чергу, вимагає себе усвідомити. Для цього використовує свідомість окремої людини як

інструмент свого самопізнання, перетворюючи таким чином початковий для свого розвитку механізм, який сформульований ще К. Марксом як «буття визначає свідомість» на протилежний механізм «свідомість визначає буття». Але, при цьому, свідомість не стає вільною, вона повинна визначитись спочатку у якому бутті вона знаходиться, а потім на яких засадах формувати майбутнє буття, свідомість попадає у схему «буття – свідомість-буття», і тоді ми повинні констатувати існування та матеріальний вплив на світ єдиної системи «буття-свідомість» (за М.К. Мамардашвілі [10]).

Із цього приводу С.Л. Рубінштейн писав: «Людина – ехо і дзеркало Всесвіту». Але Всесвіт – це не лише речі, не лише тіла, хоч би і астрономічні, Всесвіт – це не лише зоряне небо наді мною, але і люди навколо мене: я – ехо і дзеркало людства! У безперервній взаємодії з іншими людьми, в якій протікає усе моє життя, формується їх і моя свідомість. Моя свідомість – форма їх існування, як їхня свідомість – форма мого існування» [12, с.486].

Запропонована в роботі модель фактично відтворює принципи та механізми поєднання «біосфери», «психосфери» та «ноосфери» та формування «буття-свідомості», яка об'єднує в собі модель душі Світу («ноосфери») як об'єднання «людини», «життя» і «світу» у моделі «людина-життя-світ» (рис.№2); та душі будь якої людини як єдності процесів філогенетичного та онтогенетичного розвитку (рис.№3).

Ми схематично показали, що свідомість та «психосфера» є основним чинником історичного розвитку світу, який детермінується культурним розвитком суспільства та сучасними науковими надбаннями. У результаті еволюції починають входити у суперечність такі світи: природний та культурний, інформаційний та практичний, науковий та ціннісний, біологічний та соціальний, що ще гучніше ставить питання про необхідність їх об'єднання у єдиний духовний світ. У зв'язку з цим, вважаємо адекватним запровадження та використання категорії «душа» як цілісної моделі взаємодії «біосфери», «психосфери» та «ноосфери», що у роботі представлена як модель «психологічної одиниці життя людини у світі» (Мал. №3).

Цю думку підкреслював С.Л. Рубінштейн: «у основі розриву психології на дві різні дисципліни і протиставлення природничонаукової психології і психології як науки про дух лежить, таким чином, дуалістичний розрив буття на два світи. Цим самим проводиться і в психіці абсолютно непереконливий розподіл на дві сфери, з яких одна складається з абсолютно позбавлених сенсу психофізичних процесів, а інша – тільки з сукупності смислових зв'язків, які знаходяться в значеннях що переживаються»[12, с. 463].

Таким чином, С.Л. Рубінштейн застерігав від намагання побудувати окреме буття «вершинної», «глибинної» та «діяльнійної»

психології та закликав до цілісної парадигми у психології. На його думку, «вищі прояви душевного життя, що об'єктивувалися, розкривають найглибші її основи [12, с. 461].

Такої їй думки дотримуються і автори підручника «Методологія психології: проблеми та перспективи» (2012р.), які намагаються показати, «що психологія може бути наукою про душу, а не тільки наукою про її відсутність, і що можлива не лише декларація про цілісність психології, але і робота по досягненню цілісності, звичайно, за тієї умови, що осмислене ціле буде присутнє у свідомості дослідника» [4, с. 73].

Тому одним із завдань нашої роботи було відобразити один із можливих варіантів осмислення цілісності та взаємозалежності всіх елементів, що представлені у моделі «психологічної одиниці життя людини у світі» та спробувати обґрунтувати використання до неї поняття – душа (як єдність особистості та світу).

Приблизно таку ж думку висловлюють автори підручника «Методологія психології: проблеми та перспективи» (2012р.): «духовний організм будується з функціональних органів і в той же час будує їх. Тому душа – такий чинник еволюції, без якого її рух сліпий. Аналогічним чином, свідомість є чинником історії.» [4, с.74]

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, запропонована модель «психологічної одиниці життя людини у світі» дозволяє показати основні одиниці життя людини у світі, виявити основні зв'язки та властивості одиниць, зрозуміти взаємовідношення категорій життя, людина та світ, зрозуміти взаємозв'язки між категоріями діяльності, установка, ставлення, спілкування та іншими категоріями. Запропонувати для аналізу поняття душа як єдність особистості, життя та світу.

Використання категорій «одиниця» і «модель» є своєрідними містками між теорією та дійсністю, які здатні виявити взаємозв'язки між категоріями та теоріями та показати нову інформацію про предмет дослідження, у нашій ситуації про взаємодію категорій «людина», «життя та світ.» Потенціал ідеї про використання моделей у психології міг би дозволити знайти підхід до аналізу та розвитку теоретичних побудов предмета психології, який досі залишається незатребуваним психологічною наукою.

Запропонована модель та виходячи з неї цілісний погляд на світ як єдиний духовний світ може стати містком у суперечностях різних світів: природи та культури, науки та цінностей, біологічного та соціального. У зв'язку з цим, автором обґрунтовується запровадження та використання категорії «душа» як цілісної моделі взаємодії «біосфери», «психосфери» та «ноосфери».

Достатньо категорично питання про необхідність обговорювати цю проблему ставить Б.С. Братусь у роботі «Психіка» і «особистість» у відсутності «душі» і «духа», він пише: «Психологи, як ми знаємо, навряд чи готові з цим погодитися: моральна сторона буття принципово відторгнута від їх поля зору. Більше того, сучасна психологія зайнята нерідко приниженнями моральних основ: любов редукується до елементарних потягів, муки совісті – до інфантильних комплексів, віра трактується як невроз, прихильність як навичка і тому подібне. На одному з семінарів в Німеччині мене уразили слова німецького теолога. Він сказав, що коли до сучасного психотерапевта приходять пацієнт, то він часто – жертва неправильної орієнтації суспільства, виховання. Але після того, як він пройшов стандартний курс психотерапії, він стає, переходить на сторону своїх катів, тобто цих неправильних орієнтацій, і тоді він сам починає нівечити інших своїми переконаннями і діями. А розплата одна – покаліченими людськими долями (і проситься додати – душами), що не відбулися, відведеними в морок» [2, с.127].

Необхідно зазначити, що цей аналіз не претендує на вичерпність, але є намаганням побудувати один із можливих напрямків пошуку об'єднання існуючих одиниць, категорій та теорій у цілісну модель життя людини у світі, і, таким чином, постановити питання про необхідність осмислення та вирішення проблеми цілісності психології як науки у сучасному науковому світі та, можливо, запропонувати дискусію про предмет психології.

Перспективним виглядає подальше використання запропонованої моделі у психотерапії з використанням інших категорій, наприклад, любов. Із точки зору цілісної парадигми яскравим прикладом використання такої категорії буде вислів з цього приводу С.Л. Рубінштейна: «Любити людство потрібно в людях, з якими зв'язує тебе життя, і в них потрібно любити людство таким, як воно є, і таким, яким воно буде, таким, яким воно стає і яким ми ж повинні його зробити» [12, с. 483]. І хочеться додати: інакше а ні буде не людини, а ні людства, а ні Всесвіту.

Список використаних джерел

1. Асмолов А.Г. Истоки неклассической психологии. / А.Г. Асмолов // По ту сторону сознания; методологические проблемы неклассической психологии. – М.: «Смысл», 2002. – 480 с.
2. Братусь Б.С. «Психика» и «личность» в отсутствии «души» и «духа» / Б.С. Братусь // Консультативная психология и психотерапия. – 2014. – Том 22. – № 5. – С. 118–138.
3. Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии./ Ф.Е. Василюк М.: МГППУ; Смысл, 2003. – 240 с.

4. Василюк Ф. Е. Методология психологии: проблемы и перспективы. Учебное пособие / Ф.Е. Василюк, В.П. Зинченко, Б.Г. Мещеряков, В.А. Петровский, Б.И. Пружинин, Т.Г. Щедрина/ Под общ. ред. Т.Г. Щедриной. – М.; СПб. : Центр гуманитарных инициатив, 2012 – 508 с.

5. Василюк Ф.Е. К проблеме единства общей психологии / Ф.Е. Василюк // Вопросы философии. – 1986. – № 10. – С. 76–86.

6. Василюк Ф.Е. Понимающая психотерапия: опыт построения психотехнической системы / Ф.Е. Василюк // Весник практической психологии образования: Научно-методический журнал. – 2007. – №3 (12), июль-сентябрь 2007. – С. 27–42.

7. Василюк Ф.Е. Понимающая психотерапия как психотехническая система: автореф. дис. доктора психол. наук: 19.00.01 / Василюк Федор Ефимович, Москва – М., 2007. – 50 с.

8. Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружение. / В.И. Вернадский. – М. : Наука, 1965. – 375 с.

9. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. / П.В. Копнин. – М. : Мысль, 1974. – 568с.

10. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию / Мераб Мамардашвили. – М. : Прогресс, Культура, 1992. – 410 с.

11. Петровский А.В. Теоретическая психология: Учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – 496 с.

12. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.

13. Смирнов А. В. Сознание как смыслополагание. Культура и мышление / А.В. Смирнов // Россия в архитектуре глобального мира: цивилизационное измерение / Отв. ред. А.В. Смирнов. – М. : Языки славянской культуры: Знак, 2015. – 520 с.

14. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. / П. Тейяр де Шарден – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 553с.

15. Штофф В.А. Проблемы методологии научного познания / В.А. Штофф. – М. : Высшая школа, 1978. – 271 с.

Ю.Л. Горбенко

МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЕДИНИЦЫ ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА В МИРЕ

Стаття присвячена пошуку шляхів побудови моделі психологічної одиниці життя людини у світі. У зв'язку з цим проводиться аналіз поняття психологічна одиниця, модель та інших категорій психології. Підкреслюється, що психологічна наука довгий час, займаючись вивченням закономірностей функціонування психічних процесів і властивостей, так і не змогла вийти на об'єднання зусиль психологічних шкіл для побудови цілісної системи взаємодії людини та світу. Проведення дослідження є намаганням побудувати один із можливих напрямків пошуку об'єднання існуючих одиниць, категорій та

теорій у цілісну модель життя людини у світі, і, таким чином, поставити питання про необхідність осмислення та вирішення проблеми цілісності психології як науки у сучасному науковому світі.

Ключові слова: модель, одиниця аналізу, цілісність, людина, світ, душа, життя.

Yu. Gorbenko

A MODEL OF PSYCHOLOGICAL UNIT OF HUMAN LIFE IN THE WORLD

An article dedicates the finding ways to build the model of psychological unit of human life in the world. In this regard the analysis of concepts such as psychological unit, model and other categories of psychology is conducted. For a long time psychological science studding the regularities of functioning of psychical processes and properties wasn't able to reach the unification of efforts of psychological schools to build a coherent system of interaction between human and the world. Periodically nascent crises between different flows in psychology require constructions and crystallizations of methodological foundation of psychology. Integration of such units in the single system allows to educe new properties of the article of research and anymore to understand his integrity. It is marked that, category «unit» and «model» are original bridges between a theory and reality which are able to educe intercommunications between categories and theories and show new information about the article of research, in our situation about co-operation of categories «man», «life and world». Potential of idea about the use of models in psychology would allow to find going near an analysis and development of theoretical constructions of the article of psychology which until now remains unclaimed psychological science.

It is necessary to mark that this analysis does not apply on exhausted but is an attempt to build one of possible directions of search of association of existent units, categories and theories in the integral model of life of man in the world, and thus to decree a question about the necessity of comprehension and decision of problem of integrity of psychology as sciences for the modern scientific world and it is possible to offer a discussion about the article of psychology.

Keywords: model, unit of analysis, integrity, man, world, soul, life.

Надійшла до редакції 24.05.2016 р.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.922.76

АНДРЕЙКО Богдана Володимирівна

*аспірантка кафедри психології, Львівського національного
університету імені Івана Франка*

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА БАТЬКАМ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМ РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано наукові дані та наукові підходи до дослідження проблем батьків, що виникають внаслідок захворювання їх дитини; емоційних станів у батьків, що виховують дитину з порушенням розвитку; стадій переживання народження хворої дитини. З'ясовано, що сім'я як цілісність стикається з різноманітними ситуаціями, що детерміновані соціальними наслідками хвороби або вадами дитини, емоційною та психологічною реакцією на неї батьків дитини. Знання психологічних стадій, виділених в теорії горя, допомагає фахівцям: зрозуміти реакцію сім'ї дитини з вадами розвитку; усвідомити, коли і яким чином краще втрутитися в ситуацію, гнучко застосовувати теорію стадій, враховувати особливості конкретної сім'ї та індивідуальні реакції на таке потрясіння. У статті проаналізовані етапи допомоги таким сім'ям. З'ясовано, що важливим аспектом на сьогодні є досвід груп «взаємодопомоги». Такі групи надають інформаційне забезпечення; допомогу у пошуку адекватних способів подолання труднощів, своїх прихованих ресурсів; диференційовану психолого-педагогічна підтримку.

Ключові слова: *проблеми батьків дітей з порушенням розвитку; емоційні стани, шок, заперечення, депресія, гнів, прийняття, тривога, почуття провини; стадії переживання народження хворої дитини, психологічна допомога батькам, група взаємодопомоги, техніки сімейного консультування.*

Постановка проблеми. У проблемі психологічної підтримки батьків дітей із вадами розвитку варто акцентувати увагу на емоційному стані батьків, сприйнятті ними своєї хворої дитини, її непередбачуваної поведінки. Саме тут вітчизняними психологами визначено важливу роль ранньої психокорекційної роботи та психологічного супроводу родин, які мають дітей з порушенням розвитку. Актуальність теми визначається сьогодні не тільки охороною здоров'я матері і дитини, а власне охороною здоров'я сім'ї і

дитини з вадами розвитку. Адже ця цілісна схема підтримки не може відбуватися без присутніх в ній членів сім'ї.

В останні десятиліття значна увага фахівців та велика кількість наукових праць були присвячені дослідженню того, як відбивається присутність дитини з особливими потребами на функціонуванні її сім'ї – і, зворотно, як характеристики сім'ї визначають розвиток дитини та її майбутнє. Важливі відкриття та досвід, здобутий у цій сфері, призвели до зміни усієї парадигми послуг дітям з особливими потребами. Загальне усвідомлення, що «неповносправна» дитина як така не існує сама собою, насправді є сім'я, в якій є дитина з «неповносправністю» [8]. Це призвело до розвитку якісно нової моделі послуг, головним об'єктом турботи якої стала не окрема дитина, а вся її сім'я. Перехід від біомедичної моделі реабілітації до сімейно-центрованих програм був спричинений глибоким усвідомленням, що неповносправність дитини – велике випробування для сім'ї. Випробування, яке викликає сильні емоційні реакції в усіх її членів, створює джерела стресу та додаткові завдання для сім'ї, змінює стосунки між членами родини та її стосунок із соціальним оточенням [3, с. 13].

Сама по собі «асоціація батьків», «клуб батьків» уже несе в собі психотерапевтичний ефект, обмін досвідом, контакти з людьми; моральна підтримка таких людей, які мають подібні проблеми, дозволяє матері позбутися почуття самотності, безвиході, незахищеності.

Традиційно проблеми сімей, які виховують дітей із особливими потребами, розглядають винятково через призму проблем малюка. У більшості випадків допомога обмежується консультаціями з питань навчання та виховання, але при цьому випускається з поля зору дуже серйозний аспект – емоційний стан самих батьків. Для того, щоб допомогти їм, важливо зрозуміти, що відбувається з людиною, коли її дитині встановлюють діагноз, як це загалом впливає на життя [2, с. 35].

За період досвіду нашої роботи (навчальний рік) з групою батьків, що мають дітей з особливими потребам, ми можемо зробити певні висновки і поділитися етапами роботи. У роботі в групі «психологічної підтримки батьків» ми використовували світовий і вітчизняний досвід роботи з такими сім'ями, досвід сімейних психологів, психологів індивідуального консультування і психотерапевтів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Зараз відомі праці Є.М. Мاستюкової, А.Р. Маллер, В.В. Ткачевої, О. Романчука, які висвітлюють проблеми хворих дітей та їхніх батьків. У науковій літературі широко представлено роботу із батьками, які виховують дітей раннього та дошкільного віку з відхиленнями у розвитку (Т.Н. Волковська, Г.А. Мішина, Є.І. Морозова). Простежуючи переживання батьками трагедії народження неповносправної дитини,

різні дослідники (E. Kubler-Ross, J. Blasher, M. Irvin, M. Klaus, L. Kennell) дійшли висновку про закономірну зміну їхніх емоційних станів на шляху до адаптації.

Основним *завданням* статті є теоретичне дослідження типів емоційного реагування батька і матері на порушення розвитку їхньої дитини, емоційні стани батьків, надання членам сімей психологічної підтримки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Простежуючи переживання батьками трагедії народження неповносправної дитини, різні дослідники (E. Kubler-Ross, J. Blasher, M. Irvin, M. Klaus, L. Kennell) дійшли висновку про закономірну зміну їхніх емоційних станів на шляху до адаптації. Шок – найперша реакція на усвідомлення горя. Цей стан надто тяжкий, він може тривати довго. Але людина підсвідомо шукає стабільності, починає сумніватися: може, не все так погано, бувають помилки, потрібно все перевірити. Це означає, що настав новий етап усвідомлення біди. Заперечення – віра у зцілення, помилковість діагнозу. Починається тривале та виснажливе мандрування від лікаря до лікаря, а далі – до знахарів, екстрасенсів із надією знайти диво, яке зробить дитину здоровою. Психологи виокремлюють у цьому періоді почуття вини, гніву, сорому. Самотність, втома від постійного і безуспішного пошуку способів зцілення дитини, виснажливий догляд за нею і зречення усіх власних потреб та інтересів – усе це провокує депресію у батьків [5, с. 14]. Депресія – почуття пригніченості, що є завершальним у послідовній зміні емоційних етапів, які є неконструктивними, бо свідчать про неприйняття батьками нової реальності [4, с. 18]. За цих обставин складається вкрай несприятлива ситуація для розвитку дитини. Усвідомлення втрати батьківських мрій призводить багатьох до справжнього емоційного шоку.

Для розуміння горя E. Kubler-Ross запропонувала модель, в якій виокремлюється п'ять стадій горя: заперечення, угода, гнів, депресія, прийняття [7].

J. Blasher у своєму огляді наукових праць подає результати 24 досліджень, які в цілому підтвердили теорію стадійності E. Kubler-Ross. На основі цього автор пропонує власну модель стадій: шок; заперечення реальності неповносправності чи наявності прогнозу захворювання; усвідомлення реальності, яке супроводжується почуттями провини, смутку, відчаю, злості тощо; поступове примирення та прийняття реальності; реорганізація життя і реалістична адаптація до неповносправності [3; 6].

Ми працюємо з групою батьків, що мають діток з особливими потребам. За рік досвіду такої праці, ми можемо зробити певні висновки і поділитися етапами роботи. У роботі в групі «взаємодопомоги» використовували світовий і вітчизняний досвід

роботи з такими сім'ями, сімейних психологів, психологів індивідуального консультування і психотерапевтів.

Інформаційно-ресурсна модель тренінгу для батьків або групи «психологічної підтримки батьків» передбачає використання мультимедійних технік для цікавого донесення інформації про виховання дитини; музичного супроводу для кращого сприймання і виклику справжніх емоцій тут і тепер; застосування технік з сімейної психології, спрямованих на покращення взаєморозуміння між подружжям; реалізація прийомів сімейного консультування; обмін досвідом; моральну підтримку людей, які мають подібні проблеми (дозволяє позбутися почуття самотності, безвиході, незахищеності); музично-медитативні вправи для покращення емоційних станів.

Програма в групі відбувається в 5 етапів.

Етап 1. Мультимедійна презентація (під музичний класичний супровід разом з фотографіями дітей уколї сім'ї), в якій йдеться про 10 речей, які дитина хоче сказати своїм батькам. Тут допомога батькам полягає у наданні інформації і наочних прикладів, яка змусить інакше дивитися на свою дитину, розуміти, чути і бачити її, а головне – «комунікувати», взаємодіяти з нею, що в майбутньому знімає стресові ситуації у дитини і батьків. Важливо, що інформація йде ніби з уст самої дитини, а не лише психолога.

1.1. Обговорення переглянутих слайдів (із можливою дискусією та доповненням збоку самих батьків).

Етап 2. Коригування рівня емоційного дисбалансу і можливого почуття провини й страхів за майбутнє дитини у батьків, які являються партнерами у шлюбі і через проблеми, пов'язані із захворюванням дитини, «загубили» взаєморозуміння. Робота над взаєморозумінням між батьками, а також розподіл обов'язків під час виховання дитини, в свою чергу, знімає напругу в сім'ї і надає час на роздуми і відновлення сил кожного із партнерів. При цьому значна увага приділяється пошуку внутрішніх ресурсів.

2.1. Техніка «віддзеркалення». Чоловік з дружиною, сидячи один навпроти одного, дивляться в очі, але не спілкуються і не доторкаються один до одного. Вправа виконується протягом 2-5 хвилин.

2.2. Складання списку «риси вашого партнера». Попросити у батьків написати риси, які повинні демонструвати батько та мати під час виховання дитини з особливими потребами (наприклад, терпіння). При цьому батько пише риси дружини, а мати – чоловіка; потім вони обмінюються складеними списками з наступним їхнім обговоренням.

2.3. Техніка «бажання». Чоловікові та жінці пропонується написати, щоб вони хотіли змінити в своєму партнері у шлюбі. Вказана техніка поєднується з *технікою «контрактів»*, коли на окремих аркушах записуються вимоги та побажання подружжя одне одному.

2.4. *Техніка «Лист»*. Подружжям складається лист, що адресується усьому недоброму, негативному, злому, поганому в житті, який надалі знищується (спалюється тощо).

2.5. *Техніка списків*. Показником сприятливого сімейного клімату є спільне проведення дозвілля, що викликає задоволення в членів сім'ї. Завдання консультанта знайти в подружжя спільні риси, інтереси й орієнтувати їх на виконання загальної справи, обговоривши й усунувши всі можливі перешкоди і труднощі. Пропонується кожному записати на аркуші, те що було б цікаво і приємно робити на дозвіллі. Отримавши списки, всі разом намагаються знайти разом спільні справи, які подружжя може робити разом найближчим часом. Якщо спільних інтересів нема, запропонувати компромісне рішення.

Етап 3. Мультимедійна презентація. На прикладі дитини з порушенням аутичного спектру обговорюються її позитивні риси (наприклад, такі діти ніколи не обманюють; не прирівнюють себе до інших; не прагнуть бути кращими; в них добра концентрація уваги; вони можуть бути дуже відданими і люблячими тощо). Повідомляється, хто з відомих людей хворів на аутизм, і розповідається про те, як вони це компенсували.

Етап 4. Історії, які варто слухати. Сама по собі «асоціація батьків», «клуб батьків» уже несе в собі психотерапевтичний ефект, обмін досвідом, контакти з людьми. Моральна підтримка таких людей дозволяє їм позбутися почуття самотності, безвиході, незахищеності. Кожний за бажанням розповідає історію свого життя, наприклад: «Коли я припинила жаліти себе, я почала щоразу більше замислюватися, який зміст мають у нашому житті горе та страждання. Поступово я прийшла до переконання, що страждання, крім болю та знищення, сприяє виникненню сили. Воно було дорогою до внутрішнього зростання, стежкою від зими до весни».

5. *Практикум з корекції емоційних станів (за Є.П. Льїним)* містить музично-медитативні вправи: очищення від страждань, позбавлення почуття провини, позбавлення від роздратування, формування самоконтролю та оптимізму.

З проведених технік і етапів у групі взаємодопомоги, ми можемо зробити висновки, що така робота потрібна і необхідна батькам дітей з особливими потребами. В групах вони вчаться говорити про наболіле і не боятися того, вчаться розуміти свою дитину, а головне – набираються терпіння й ресурсів для подальшого спілкування та навчання дитини з особливими потребами.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Знання психологічних стадій, виділених в теорії горя, допомагає фахівцям зрозуміти реакцію сім'ї інваліда; усвідомити, коли і яким чином краще втрутитися в ситуацію; враховувати особливості конкретної сім'ї та індивідуальні реакції на таке потрясіння.

На успішне подолання батьками деструктивних станів спрямовані різні форми психологічної роботи з ними: індивідуальне консультування та групова робота (семінари, ігри). Світовий досвід допомоги таким батькам свідчить, що найбільш цілющим для них є середовище людей із такими самими проблемами. Основними напрямками роботи центру взаємодії з батьками є створення «батьківського клубу»; інформаційне забезпечення; допомога в пошуку адекватних способів подолання труднощів та своїх прихованих ресурсів; диференційована психолого-педагогічний супровід. Обмін досвідом, взаємодопомога, покращення сімейного клімату в сім'ї, надання моральної підтримки дозволяє матері позбутися почуття самотності, безвиході, незахищеності.

Список використаної літератури

1. Железняк Л.С. Опыт включения детей с проблемами развития в состав психотерапевтических групп / Л. С. Железняк, И. Б. Карвасарская // Обзорение психиатрии и мед. психологии. – 1993. – № 1. – С. 102–104.
2. Мастоюкова Е. М. Лечебная педагогика (ранний и дошкольный возраст) / Е.М. Мастоюкова. – М.: Владос, 2007. – 258 с.
3. Романчук О. Неповносправна дитина в сім'ї та в суспільстві / О.Романчук. – Львів: Літопис, 2008.- 334 с.
4. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб. : Питер, 1999. – С. 19.
5. Северенчук Н. Психокорекційна робота з матерями дітей з особливими потребами / Н. Северенчук // Дефектолог. – 2007. – № 3. – С. 14–15.
6. Blasher J., Sequential stages of parental adjustment to the birth of a child with handicaps : fact or artifact? Mental retardation. 1984. Vol. 22. P. 55–68.
7. Kubler-Ross E. On death and dying. New York : Macmillan, 1969.
8. McDonald E. Understand those feelings. Pittsburg : Stanwix House Inc., 1971.
9. Seligman M., Darling R. Ordinary families, special children : a systems approach to childhood disability. New York : The Guilford Press, 1989.
10. Roberts M. Handbook of Pediatric Psychology. New York : Guilford Press, 1997. – P. 310.

Б.В. Андрейко

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОМОЩЬ РОДИТЕЛЯМ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

В статье проанализированы научные данные и научные подходы к исследованию проблем родителей, возникающих вследствие заболевания их ребенка; эмоциональных состояний у родителей, воспитывающих ребенка с

нарушением развития и т.д. Семья как целостность сталкивается с различными ситуациями, детерминированными социальными последствиями болезни, эмоциональной и психологической реакцией на нее со стороны родителей ребенка. Знание психологических стадий, выделенных в теории горя, помогает специалистам понять реакцию семьи ребенка с пороками развития; осознать, когда и каким образом лучше вмешаться в ситуацию, гибко применять теорию стадий, учитывать особенности конкретной семьи и индивидуальные реакции на такое потрясение. Важным аспектом сегодня является опыт групп «взаимопомощи». Такие группы обеспечивают информационное обеспечение родителей ребенка; помощь в поиске адекватных способов преодоления трудностей, своих скрытых ресурсов; дифференцированную психолого-педагогическую поддержку.

Ключевые слова: проблемы родителей детей с нарушением развития; эмоциональные состояния, шок, отрицание, депрессия, гнев, принятие, тревога, чувство вины; психологическая помощь родителям, группа взаимопомощи, техники семейного консультирования.

B. Andreyko

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE PARENTS OF CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISORDERS

The article analyzes data and approaches to the study of parents' problems arising from their child's illness; emotional states in parents, and stages of experience of having a sick child. One of the main prerequisites for the adequate development of a child is upbringing in an emotionally favourable and stable social environment. The family is one of these environments. A family with a disabled or chronically ill child has to face a complex of social problems: cultural, psychological, economic, and educational. Under the contemporary conditions of development of Ukrainian society, a sick child remains a source of stress for the parents and close relatives. Traditionally the problems of families who raise children with special needs are considered exclusively through the prism of the child's problems. In most cases, assistance is limited with consulting on the issues of upbringing and education, however little attention is given to a very serious aspect, i.e. to the emotional state of the parents themselves. The scholarly objective is to study: problems related to the illness of the child which determine the emotional state of parents; the stages of experience of the birth of a sick child, and types of emotional reactions of parents. The practical objective of our research is the basis for designing psychological support for parents raising a child with developmental disabilities. It was found that an important aspect today is the experience of the group of parents. These groups like experience and no valuable information; assistance in finding adequate solutions to the difficulties of their hidden resources; differentiated psychological and pedagogical support.

Keywords: problems of parents of children with developmental disabilities; emotional states, shock, denial, depression, anger, acceptance, anxiety, guilt; a stage of emotional experience of the birth of a sick child, psychological aid.

Надійшла до редакції 13.05.2016 р.

УДК 316.454.54

БЛОЗВА Павло Ігорович

*аспірант Інституту соціальної і політичної психології НАПН України
(м. Київ)*

ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО РЕСУРСУ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкривається дослідження становлення соціального капіталу як психологічного ресурсу особистості. Виявлено, що соціальний капітал як психологічний ресурс – це соціально-психологічні можливості соціального мікросередовища, використовуючи які особистість може досягти власних цілей, а також сприяти досягненню цілей групи, до якої вона належить. Виділено п'ять показників соціального капіталу як психологічного ресурсу особистості: ефективність соціальної взаємодії, внутрішньогрупова згуртованість, міжособистісна довіра в межах соціальної групи, соціальна ідентифікація із групою, готовність до взаємодопомоги. Проаналізовано вісім факторів, які впливають на становлення соціального капіталу як психологічного ресурсу: соціально-інституційне пізнання, модуль близької соціальної контактності, рівень відчуженості, етнічна безпека – самоповага, моделі поведінки, фактор професійних можливостей, проведення дозвілля, етнонаціональна недовіра.

***Ключові слова:** соціальний капітал, особистість, психологічний ресурс, ефективність соціальної взаємодії, внутрішньогрупова згуртованість, міжособистісна довіра, соціальна ідентифікація, готовність до взаємодопомоги, моделі поведінки, фактори становлення.*

Постановка проблеми. Сучасні соціальні трансформації українського суспільства вказують на зростаючу потребу дослідження соціальної взаємодії і виявлення чинників, які впливають на її становлення та перебіг. Важливим поняттям у цьому дискурсі постає соціальний капітал, який називають одним із основних рушіїв трансформації суспільства. Проте, залишається недостатньо вивченою соціально-психологічна природа цього феномену, особливо, становлення і використання цього ресурсу молодими особами, які є одними із соціально найактивніших верств населення.

Мета: визначити джерела становлення соціального капіталу як психологічного ресурсу.

Відповідно до мети нашого дослідження, поставили такі завдання: 1) проаналізувати попередні дослідження та охарактеризувати соціальний капітал як психологічний ресурс; 2) визначити показники соціального капіталу як психологічного ресурсу; 3) виявити засоби

вимірювання соціального капіталу як психологічного ресурсу; 4) на основі емпіричного дослідження, визначити та проаналізувати чинники становлення соціального капіталу як психологічного ресурсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вперше термін «соціальний капітал» вжив Л. Дж. Ханіфан [22]. Надалі ця категорія отримала більш глибоку концептуалізацію, і сьогодні більшість дослідників розрізняють два рівні феномену: мікро- та макрорівень. Перший спирається на визначення соціального капіталу як якісної характеристики індивідуального соціального актора: особистість може робити інвестиції як у власний, так і соціальний капітал групи. Макрорівневе трактування характеризує соціальний капітал як характеристику великої соціальної групи або ж усього суспільства [20; 23]. Сучасний дискурс мікрорівневого трактування соціального капіталу формується навколо ідей таких науковців, як П. Бурдьє, Дж. Коулман, Р. Патнем, Ф. Фукуяма та ін [3; 7; 21; 26]. Можна говорити і про значну кількість публікацій українських учених у сфері вивчення соціального капіталу [1; 2; 4-6; 8].

Одним із перших психологів, хто звернувся до аналізу соціального капіталу, був П.М. Шихирев. Він поставив питання про те, які чинники впливають на самостійне збільшення соціального капіталу, і висловив гіпотезу про те, що він народжується із поєднання якихось особливих якісних стосунків між людьми з їх життєдіяльністю. Звертаючись до питання формування соціального капіталу, П.М. Шихирев виділяє такі основні характеристики: довіра «як інтегральне вираження стану її внутрішніх суспільних зв'язків»; репутація «як вираження стану зовнішніх зв'язків»; стратегія і тактика комунікації «як вираження ціннісної орієнтації суб'єкта соціальних взаємин»; управління як «дотримання принципів і цінностей» [17, с.27].

І. Мачерінскене, Р. Мннкуте-Генріксон, Ж.С. Іманавічене обґрунтовують трикомпонентну структуру соціального капіталу. До неї включені загальні норми, переконання, досвід, які підтримують соціальні мережі і заохочують співробітництво. Виділяти норми і переконання як самостійні компоненти, на думку цих авторів, недоцільно, оскільки не обґрунтовані загальними переконаннями норми не будуть визнані усіма членами соціальної мережі. Довіра є третім компонентом, без якого неможливий соціальний капітал [24; 25].

Російські автори О.М. Татарко та Н.М. Лебедева запропонували таке визначення феномена: соціальний капітал – це сукупність психологічних взаємин, які підвищують добробут індивідів і груп, приносячи користь усій системі загалом. Дослідники виділили наступний перелік його структурних компонентів: довіра; соціальна

згуртованість; позитивна і «сильна» групова ідентичність (у тому числі громадянська, якщо мова йде про соціальний капітал суспільства); взаємна толерантність.

Як зазначають науковці, оцінка перерахованих компонентів у їх єдності дозволить вивчити нову якість їх взаємин, яка, власне, і є соціальним капіталом групи. Вчені вказують і на важливість як кількісних, так і якісних показників внутрішньогрупових зв'язків [13, с.55]. Подібної думки дотримується В.В. Радаєв: соціальний капітал може вимірюватися як через рівень включеності до тих чи інших мереж, так і через характеристики самих цих мереж [10].

Виклад основного матеріалу дослідження. В нашому дослідженні ми базуємося на таких твердженнях: 1) соціальний капітал – це сукупність актуальних або потенційних ресурсів, що пов'язані з володінням міцними зв'язками, які інституціалізовані відносинами взаємного знайомства і визнання [26]; 2) психологічний ресурс людини – це стан, у якому в неї найбільше свободи та максимальна кількість виборів. Ресурсом є все, що може привести людину до відчуття щастя, сили, впевненості, необхідних для розв'язання проблем, а також, ресурс – це стратегії досвіду, за допомогою яких можна перейти з актуального стану до бажаного результату [18]; 3) соціальне мікросередовище також володіє психологічною ресурсозабезпеченістю, що проявляється в характері та інтенсивності змін: спонтанні зміни, непередбачувані дії окремих індивідів відображаються в соціальних інтересах та взаєминах, і мікросередовище вносить зміни з метою легалізації соціальної активності, узгодження різних моделей зміни [19].

Узагальнюючи ці твердження, ми характеризуємо поняття соціального капіталу як психологічного ресурсу так: це соціально-психологічні можливості соціального мікросередовища, використовуючи які особистість може досягти власних цілей, а також сприяти досягненню цілей групи, до якої вона належить.

На основі теоретико-методологічного аналізу ми виділили п'ять показників соціального капіталу як психологічного ресурсу особистості: ефективність соціальної взаємодії, внутрішньогрупова згуртованість, міжособистісна довіра в межах соціальної групи, соціальна ідентифікація із групою, готовність до взаємодопомоги.

Емпіричне дослідження складалося із попереднього та констатувального етапів. Попередній етап полягав у відборі психодіагностичного інструментарію для дослідження соціального капіталу як психологічного ресурсу, який би найбільш оптимально відповідав меті нашого дослідження. На констатувальному етапі відбувалося вивчення рівня соціального капіталу як психологічного ресурсу.

Дослідження проводилося на базі Борщівського агротехнічного коледжу, Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопільського національного університету імені Івана Пулюя і Національного університету біоресурсів та природокористування в м. Київ.

Випробуванням було запропоновано три набори методик для дослідження рівня соціального капіталу як психологічного ресурсу. Суть такого об'єднання в набори полягає у тому, що певні соціально-психологічні особливості вимірюються двома схожими методиками, а за результатами дослідження сформовано адекватний варіант для використання.

Після опитування проведений статистичний аналіз отриманих даних для формування оптимального набору методик на дослідження соціального капіталу як психологічного ресурсу. Відібрані психодіагностичні методики відображають наявність та готовність молоді особистості використовувати соціальний капітал як психологічний ресурс.

Для ефективнішого відбору на основі анкети дослідження соціального капіталу, складеної О.М. Татарком і Н.М. Лебедевою [13, с.159], сформовано модифіковану анкету дослідження рівня соціального капіталу. Вона та методика КРІКС Р. Стили в адаптації І. Семків [11] постають інваріантними методиками. Такий вибір ґрунтується на тому, що ця методика та анкета найбільшою мірою описують наявність у людини певного рівня соціального капіталу. А нижчеописані методики визначають рівень психологічних характеристик особистості, які, на нашу думку, корелюють із наявністю соціального капіталу та відображають особливості соціального капіталу як психологічного ресурсу.

Перший набір психодіагностичних методик складається із: 1) модифікованої анкети О.М. Татарка, яка відображає рівень соціального капіталу, рівень довіри до близького оточення і соціальних інститутів; 2) методики КРІКС Р. Стили в адаптації І. Семків, на нашу думку, найкраще відображає наявність ресурсу соціального капіталу в людини завдяки відображенню таких характеристик: продуктивні вміння, емоційний ресурс (особисті зв'язки з іншими), дозвіллевий ресурс (відпочинок і вільний час), соціально-професійний ресурс, ресурс соціальних інститутів, міжнародний ресурс, загальний показник соціального ресурсу в приватній сфері та загальний показник соціального ресурсу в публічній сфері; 3) методики дослідження саморегуляції та успішності міжособистісного спілкування, автор В.Н. Куніцинова [9, с.199]; 4) шкального питальника О.Л. Романової для дослідження етнічної ідентичності [14, с.15].

Другий набір психодіагностичних методик складається із: 1) модифікованої анкети О.М. Татарка; 2) методики КРИКС Р. Стили в адаптації І. Семків; 3) методики оцінки горизонтального та вертикального індивідуалізму В.І. Чіркова, що дозволяє дослідити особливості прояву індивідуалізму-колективізму в особистості під час інтеракції [14, с.67]; 4) методики оцінки психологічної атмосфери в колективі (за А.Ф. Фідлером), спрямованої на дослідження психологічної атмосфери в колективі, що дозволить краще зрозуміти міжособистісну взаємодію в соціальній групі та її вплив на формування психологічного ресурсу соціального капіталу в колективі [15, с.134]; 5) методики діагностики перцептивно-інтерактивної компетентності Н.П. Фетіскіна, що дозволяє дослідити такі категорії, як «взаємопізнання», «взаєморозуміння», «взаємовплив», «соціальна автономність», «соціальна адаптивність», «соціальна активність» [15, с.165].

Третій набір складається із: 1) модифікованої анкети О.М. Татарка; 2) методики КРИКС Р. Стили в адаптації І. Семків; 3) модифікованого варіанту інтерперсональної діагностики індивідуальних стилів міжособистісної поведінки Т. Лірі – методики діагностики міжособистісних стосунків Л.М. Собчик, яка спрямована на дослідження таких моделей міжособистісної поведінки: владно-лідуюча, незалежно-домінуюча, прямолінійно-агресивна, недовірливо-скептична, покійно-сором'язлива, залежно-покійна, співробітно-конвенціональна, відповідально-великодушна [12].

Для формування модифікованої анкети О.М. Татарка було опитано 107 молодих осіб. Набори методик проводилися в окремих групах по 50 осіб у кожній. Відібрані шкали методик сформували анкету, яка проводилася на окремій вибірці загальною кількістю 313 осіб в достатньо рівному розподілі осіб чоловічої та жіночої статі.

Модифікована анкета будувалася на основі анкети дослідження соціального капіталу, яка запропонована О.М. Татарком і Н.М. Лебедєвою. Процедура відбору включала декілька етапів. Спочатку анкета була запропонована експертам, які відібрали запитання, які на їхню думку, досліджують характеристики соціального капіталу як психологічного ресурсу. Експертами виступали працівники лабораторії мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Для подальшої роботи використовувалися пункти, котрі як мінімум тричі відзначили експерти.

На основі міжпунктової кореляційної матриці були відібрані 15 запитань, які показали кореляцію вищу за 0,3. Результати надійності відібраних пунктів відображені в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати надійності модифікованої анкети О.М. Татарка

№ п/п	Запитання	Кореляція пункту із сумарним балом	Альфа Кронбаха при видаленні пункту
1	Наскільки Ви довіряєте Вашій сім'ї	0,360	0,794
2	Скромна людина справляє гарне враження на людей	0,321	0,793
3	Влада і статус роблять людей гордовитими	0,310	0,793
4	Люди, які старанно працюють в підсумку досягнуть більшого	0,391	0,787
5	Життя не покращиться навіть, якщо ти знаєш людей при владі	0,565	0,774
6	Навіть у погану людину можна знайти щонебудь хороше	0,474	0,782
7	У житті потрібно сподіватися тільки на себе	0,423	0,785
8	Якщо сильні роз'єднані, то слабкі, об'єднавшись, їх переможуть	0,282	0,796
9	У деяких ситуаціях навіть чесна людина можна сказати неправду	0,424	0,785
	Наскільки притаманні для оточуючих вас людей наведені нижче види поведінки?		
10	Довіряти один одному	0,489	0,780
11	Ставитися з повагою один до одного	0,594	0,773
12	Ставитися до оточуючих як до рівних	0,382	0,788
13	Бути готовим поділитися матеріальними речами (грошима, одягом, домашнім крамом) із нужденними	0,306	0,793
14	Бути готовим розділити думки, ідеї, почуття інших людей, які цього потребують	0,480	0,780
15	Намагаються розуміти та допомагати іншим людям	0,353	0,790

Загальний показник α Кронбаха для модифікованої анкети складає 0,802, що є дуже високим показником і вказує на надійність відібраних нами пунктів.

Наступним нашим кроком було проведення опитування з використанням трьох наборів психодіагностичних методик, які ми описували вище. Для статистичного аналізу ми вибрали метод факторного аналізу, який, на нашу думку, найкраще вкаже на спільні

латентні ознаки, які можуть виявити відібрані нами психодіагностичні методики. Для подальшого використання ми відбирали методики, які потрапили в один фактор з інваріантними. В нашому дослідженні такими методиками є модифікована анкета О.М. Татарка і КРІКС Р. Стили в адаптації І. Семків. У всіх наборах застосовувався метод головних компонент для виділення і метод Варімакс із нормалізацією Кайзера для обертання факторів.

У першому наборі методик сумарна дисперсія факторного аналізу складала 73,5%. Міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейера-Олкіна становить 0,463, при рівні значущості 0,0001, що можна вважати достатнім рівнем для висновку про значимість результатів. На основі статистичного аналізу ми відібрали такі шкали методики «Саморегуляція, успішність в спілкуванні» В.Н. Куніциної (в дужках вказані міри навантаження): легкість в спілкуванні (0,267), навички спілкування (0,604), відкритість в бесіді (0,599), самоповага (0,547), агресивність (0,202), відчуженість (-0,351), сором'язливість (-0,498), інтроверсія (-0,415), конфліктність (0,329). Також ми відібрали дві шкали питальника дослідження етнічної ідентичності О.Л. Романової: «відчуття належності до етнічної групи» і «значимість національності», як такі, що є важливими для дослідження і, на нашу думку, проявлять себе на основному етапі дослідження.

В другому наборі методик сумарна дисперсія складала 74,1%. Міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейера-Олкіна становить 0,688, при рівні значущості 0,0001, що можна вважати достатнім рівнем для висновку про значимість результатів. Ми відібрали такі шкали в методиці оцінки горизонтального та вертикального індивідуалізму В.І. Чіркова: горизонтальний індивідуалізм (0,139) і вертикальний колективізм (-0,129), методику оцінки психологічної атмосфери в колективі (за А.Ф. Фідлером) (-0,515), в методиці діагностики перцептивно-інтерактивної компетентності Н.П. Фетіської – шкали «взаємопізнання» (-0,151) і соціальна активність (-0,332).

У третьому наборі методик сумарна дисперсія факторного аналізу складала 72,3%. Міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейера-Олкіна становить 0,62, при рівні значущості 0,0001, що можна вважати достатнім рівнем для висновку про значимість результатів. Із методики діагностики міжособистісних стосунків авторства Л.М. Собчик відібрані такі шкали: владно-лідеруюча (0,123), недовірково-скептична (0,215), співробітно-конвенційна (0,166), відповідально-великодушна (0,109).

Таким чином, був сформований набір шкал методик, які на основі емпіричних результатів відображатимуть наявність певного рівня соціального капіталу як психологічного ресурсу. Їх можна об'єднати в такі групи: особистісні риси (легкість в спілкуванні, навички

спілкування, відкритість в бесіді, самоповага, агресивність, відчуженість, сором'язливість, інтроверсія, конфліктність, відчуття належності до етнічної групи, значимість національності), якість і спрямованість соціально-психологічної взаємодії (горизонтальний індивідуалізм, вертикальний колективізм, психологічна атмосфера в колективі, взаємопізнання, соціальна активність), моделі поведінки особистості (владно-лідуюча, недовіливо-скептична, співробітно-конвенційна, відповідально-великодушна). Ці результати вказують, що соціальний капітал як психологічний ресурс особистості формується на основі певних психологічних рис, має певну спрямованість у соціальній групі й поширюється за допомогою своєрідних моделей поведінки.

Наступним нашим кроком стало проведення констатувального етапу, в якому взяло участь 313 молодих осіб у рівній кількості чоловічої та жіночої статі. Для подальшого аналізу використовувалися середні значення. Отримані результати були опрацьовані за допомогою факторного аналізу. Застосовувався метод максимальної правдоподібності для виділення і метод Варімакс із нормалізацією Кайзера для обертання факторів. Міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейера-Олкіна становить 0,481, при рівні значущості 0,0001, що можна вважати достатнім рівнем для висновку про значимість результатів. Критерій згоди матриці отриманих факторів складає 0,0001, що є дуже хорошим результатом для інтерпретації отриманих результатів. На основі аналізу даних виділилось вісім факторів становлення соціального капіталу як психологічного ресурсу молоді. Загальна дисперсія становить 65,6%.

Перший фактор, «соціально-інституційне пізнання», пояснює 10,6% загальної дисперсії. До нього увійшли шкали методики діагностики перцептивно-інтерактивної компетентності Н.П. Фетіскіної «соціальна адаптивність» (0,814), «взаємопізнання» (0,787), методики КРІКС «продуктивні вміння» (-0,602), шкала модифікованої анкети О.М. Татарка «довіра до соціальних інститутів» (-0,345) і шкала методики оцінки горизонтального та вертикального індивідуалізму В.І. Чіркова (0,516). На основі цих даних можна зробити висновок, що молодь активно бажає переміститися по соціальній драбині вгору, надзвичайно активно пізнає діяльність вищих соціальних прошарків населення та бажає їх наслідувати (про це свідчить позитивна міра навантаження між шкалою «вертикальний індивідуалізм» і шкалами «взаємопізнання» і «соціальна адаптивність»). Але, при цьому, не співвідносить продуктивні вміння як показник соціального капіталу із можливістю зайняти вищий щабель соціальної ієрархії. Можливо, можна говорити про певну екстернальність у діяльності молоді в цих ситуаціях. Молода особа

бажає зайняти вищий соціальний статус, але при цьому не бажає ні з ким кооперуватися для спільної роботи, а просто наслідуює поведінку соціальних еліт.

Такий зв'язок накладає велику відповідальність на еліти суспільства, адже їх приклад буде надихати до певних дій молодь країни. В нашому ж суспільстві діяльність еліт бажає бути кращою і це відображається на результатах: в цей же фактор потрапила шкала «довіра до соціальних інститутів» із негативним зв'язком. Це свідчить, що молодь не довіряє соціальним інститутам, проте бажає зайняти якомога вищий щабель соціальної ієрархії (що, свого роду, теж є соціальним інститутом). Таким чином, молодь активно пізнає діяльність соціальних еліт, наслідуює їх, проте, не співвідносить ресурс соціального капіталу у вигляді власних продуктивних вмінь (кооперація із іншими для спільної роботи, власний вклад у загальну діяльність) із рухом по соціальній драбині та не довіряє тим же інституціям, в яких бажає зайняти кращу соціальну позицію.

Другий фактор, «модуль близької соціальної контактності», пояснює 9,9% загальної дисперсії. До нього увійшли шкали методики «Саморегуляція, успішність в спілкуванні» В.Н. Куніциної «конфліктність» (0,852), «агресивність» (0,810), «легкість в спілкуванні» (0,646), та шкала методики КРИКС в адаптації І. Семків «міжнародний ресурс» (-0,462). Цей фактор вказує на те, що для молоді особистості, яка відчуває легкість у спілкуванні, характерні також прояви конфліктності та агресивності. Це можна пояснити тим, що для встановлення соціальних контактів потрібні експресивні якості високого рівня, що з одного боку сприяє встановленню соціальних зв'язків, а з іншого – є джерелом конфліктності та подекуди агресивності. Хоча, цікавим є інший факт: в цей же фактор увійшла шкала КРИКС «міжнародний ресурс» із негативним зв'язком. Це вказує, що легкість у спілкуванні в поєднанні з експресивними якостями характеру не сприятиме встановленню віддалених соціальних контактів з маловідомими людьми.

Третій фактор, «рівень відчуженості», пояснює 8,9% загальної дисперсії. До нього увійшли шкали методики «Саморегуляція, успішність в спілкуванні» В.Н. Куніциної «сором'язливість» (0,708), «навики спілкування» (-0,693), «відчуженість» (0,65), «інтроверсія» (0,626), «відкритість в бесіді» (-0,411). Цей фактор вказує на те, що якості особистості, які можна назвати інтровертними, не сприятимуть становленню навиків спілкування та відкритості в бесіді.

Четвертий фактор, «етнічна безпека – самоповага», пояснює 7,9% загальної дисперсії. До нього увійшли шкали питальника дослідження етнічної ідентичності О.Л. Романової «відчуття належності до етнічної групи» (-0,793), методика оцінки психологічної атмосфери в колективі

за А.Ф. Фідлером (-0,64), шкала методики «Саморегуляція, успішність в спілкуванні» В.Н. Куніциної «самоповага» (0,548) і шкала модифікованої анкети А.Н. Татарка «довіра до близького оточення» (0,442). Цей фактор вказує на те, що молоді люди пов'язують відчуття належності до етнічної групи із психологічною атмосферою в ній. На іншій стороні дихотомії постає самоповага і довіра до близького оточення. Тут можна зробити висновок, що чим вищий в молодій особи рівень самоповаги, тим далі відходить відчуття належності до етнічної групи та важливість цього фактора для довіри до близького оточення. І, на противагу цьому, відчуття належності до етнічної групи і її монолітність буде підвищувати рівень психологічної атмосфери в колективі і задовольняти потребу в безпеці. Найкращою ілюстрацією буде сучасний етап становлення російського суспільства, де люди із низьким рівнем самоповаги найчастіше проявляють стурбованість наявністю мігрантів у суспільстві.

П'ятий фактор, «моделі поведінки», пояснює 7,8% загальної дисперсії. До нього увійшли шкали методики діагностики міжособистісних стосунків (ДМО) Л.М. Собчик «співробітнично-конвенційна» (0,841), «відповідально-великодушна» (0,797), «владний-лідуюча» (-0,495). Цей фактор відображає, що моделі поведінки, які ґрунтуються на співробітництво та особистої відповідальності, сприятимуть загальному становленню соціального капіталу як психологічного ресурсу. Проте, якщо молода особа проявлятиме владно-лідуючу модель поведінки (бажає вказувати іншим, що і як робити, бути повністю одноосібним керівником процесу), це не сприятиме консолідації соціальної групи та не створюватиме соціальний капітал.

Шостий фактор, «фактор професійних можливостей», пояснює 7,3% загальної дисперсії. До нього увійшли шкали методики КРІКС в адаптації І. Семків «соціально-професійний ресурс» (0,877) і «ресурс соціальних інститутів» (0,796). Ці результати вказують на те, що молоді особи бачать прояв ресурсу професійних можливостей в наявних соціальних інститутах. Можна зробити висновок, що молодь ще не готова брати відповідальність за своє життя у свої руки. Професійну успішність молодь бачить у протореній дорозі до вищих навчальних закладів та згодом пошуку роботи у вузькій галузі. Вони пов'язують своє професійне становлення зі знайомствами з людьми, які займають певні посади та є учасниками певних професійних кіл.

Сьомий фактор, «проведення дозвілля», пояснює 7,1% загальної дисперсії. До його складу увійшли шкала методики оцінки горизонтального та вертикального індивідуалізму В.І. Чіркова «горизонтальний індивідуалізм» (0,741), шкали методики КРІКС в адаптації І. Семків «ресурс дозвілля» (0,714) і «емоційний ресурс»

(0,431). Цей фактор вказує на те, що молодь бажає проводити своє дозвілля із людьми, які можуть надати емоційну підтримку. Проте, таке коло є надзвичайно вузьким і, можливо, обмежується лише рідними чи декількома близьким друзями. На такі висновки наводить присутність в цьому ж факторі шкали «горизонтальний індивідуалізм». Вона вказує на те, що молодь достатньо індивідуальна в контактах із людьми однакового соціального статусу з ними.

Восьмий фактор, «етнонаціональна недовіра», пояснює 6,2% загальної дисперсії. До нього увійшли шкала методики діагностики міжособистісних стосунків (ДМО) Л.М. Собчик «недовірливий-скептична» (0,583) і шкала питальника дослідження етнічної ідентичності О.Л. Романової «значимість національності» (0,489). Цей фактор вказує на те, що, почасти, молода особа, для якої буде важлива значимість національності, буде проявляти модель поведінки, яка будується на скептицизмі та недовірі до інших. Люди іншої національності для такої особи будуть викликати недовіру, а вона не дозволить розвинути соціальному капіталу в суспільстві.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Соціальний капітал як психологічний ресурс – це соціально-психологічні можливості соціального мікросередовища, використовуючи які особистість може досягти власних цілей, а також сприяти досягненню цілей групи, до якої вона належить.

Виділено п'ять показників соціального капіталу як психологічного ресурсу: ефективність соціальної взаємодії, внутрішньогрупова згуртованість, міжособистісна довіра в межах соціальної групи, соціальна ідентифікація із групою, готовність до взаємодопомоги.

На основі емпіричного дослідження виявлено групи шкал, які впливають на становлення соціального капіталу як психологічного ресурсу: особистісні риси, якість і направленість соціально-психологічної взаємодії, моделі поведінки.

Проаналізовано вісім факторів, які впливають на становлення соціального капіталу як психологічного ресурсу: соціально-інституційне пізнання, який вказує на бажання молоді підвищити свій соціальний статус без серйозних зусиль, лише імітуючи діяльність еліт; модуль близької соціальної контактності, який вказує на активність та експресивність комунікації серед молоді; рівень відчуженості, який впливає на контакт із соціальною групою та включеність у її існування; етнічна безпека – самоповага, який розділяє поняття етнічної ідентичності як один із чинників безпеки в колективі та самоповаги як один із чинників власного життєтворення; модуль поведінки, який вказує на залежність становлення психологічної ресурсності соціального капіталу від обраної моделі

поведінки; фактор професійних можливостей, який відображає бажання молоді особи використовувати для власного професійного зростання соціальні контакти в певних соціальних колах; проведення дозвілля, який описує вузьке коло спілкування молоді, яке може їх емоційно підтримати; етнонаціональна недовіра, який вказує що для особистості важливість національності породжує модель поведінки, яка базується на скептицизмі та недовірі.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у більш глибокому аналізі факторів становлення соціального капіталу як психологічного ресурсу та його вплив на становлення інших соціально-психологічних структур.

Список використаних джерел

1. Багнюк А.Л. Соціальний капітал і квантифікація суспільних процесів у сучасному соціумі [Електронний ресурс] / А.Л. Багнюк. – Режим доступу: www.filosof.com.ua/Jomel/M_71/Bahnuk.pdf.
2. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного / А. Бова // Економічний часопис XXI. – 2003. – № 5.
3. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – 2002. – № 5. – С. 60-75.
4. Вінков В.Ю. Соціально-психологічні особливості набуття молоддю соціального капіталу / В.Ю. Вінков // Вісник ОНУ. Сер. Психологія. Т. 18, вип. 24. – 2013. – С. 62-69.
5. Гугнін Е. Феномен соціального капіталу / Е. Гугнін, В. Чепак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 49-56.
6. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри / О. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99-111.
7. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122-139.
8. Лесечко М.Д. Соціальний капітал: теорія і практика : [монографія] / М.Д. Лесечко, О.Г. Сидорчук – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 220 с.
9. Петрова Е.А. Социальная психология личности. Учеб-метод. пособие для студентов / Е.А. Петрова, Д.А. Смыслов. – М. : Изд-во РИЦ АИМ, 2008. – 204 с.
10. Радаев В.В. Экономическая социология / В.В. Радаев. – М., 2005.
11. Семків І.І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11 / Семків Ірина Ігорівна. – Львів : нац. ун-т ім. І. Франка, 2009. – 268 с.
12. Собчик Л.Н. Диагностика межличностных отношений. Модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири.

Методическое руководство / Л.Н. Собчик – М. : Московский кадровый центр при Главном управлении по труду и социальным вопросам Мосгорисполкома, 1990. – 26 с.

13. Татарко А.Н. Социальный капитал: теория и психологические исследования: монография / А.Н. Татарко, Н.М. Лебедева. – М. : РУДН, 2009.– 233 с.

14. Татарко А.Н. Методы этнической и кросс-культурной психологии: учеб.-метод. пособие / А.Н. Татарко, Н.М. Лебедева – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 163 с.

15. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов – М. : Изд-во Института Психотерапии. 2002. – 490 с.

16. Фукуяма Ф. Доверие: Социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2004.

17. Шихирев П.Н. Природа социального капитала: социально-психологический поход / П.Н. Шихирев // *Общественные науки и современность*. – 2003. – № 2.

18. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – Москва: Аспект Пресс, 1996.

19. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. / G. Almond, S. Verba – NJ. : Princeton University Press, 1963. – 562 с.

20. Burt, P. Structural Holes: The social structure of competition / P. Burt. – Cambridge, MA, 1992. – P. 9.

21. Fukuyama F. Social Capital and Global Economy / F. Fukuyama // *Foreign Affairs*. – Volume 75, September-October, 1995. – С.89-103

22. Hanifan L.J. The Rural School Community Center / L.J. Hanifan // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1916. – №67 С. 130-138.

23. Lin N. Building a Network Theory of Social Capital / N. Lin // *Connections*. – 1999. – 22(1). – С. 28-51.

24. Macerinskiene I. Social capital and its impact on economic development // *Perspectives of economics of Kaliningrad region and EU development: International scientific conference. Collected articles*. – Kaliningrad : Изд-во ЧП Мишуткина И.В., 2003. – P. 61-68.

25. Maderinskiene I., Vasiliauskaite J. The impact of social capital for development // *New trends of the development of industry*. – Brno : Brno University of Technology, 2003. – P. 1-8.

26. Putnam R. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. / R. Putnam – NJ. : Princeton University Press. 1993. – 258 с.

П.И. Блозва

ФАКТОРЫ СТАНОВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РЕСУРСА ЛИЧНОСТИ

В статье раскрывается исследования становления социального капитала как психологического ресурса личности. Выявлено, что социальный капитал как психологический ресурс – это социально-психологические возможности социальной микросреды, используя которые личность может достичь собственных целей, а также способствовать достижению целей группы, к которой она принадлежит. Выделено пять показателей социального капитала как психологического ресурса: эффективность социального взаимодействия, внутригрупповая сплоченность, межличностная доверие в рамках социальной группы, социальная идентификация с группой, готовность к взаимопомощи. Проанализированы восемь факторов, влияющих на становление социального капитала как психологического ресурса: социально-институциональное познание, модуль близкой социальной контактности, уровень отчужденности, этническая безопасность – самоуважение, модели поведения, фактор профессиональных возможностей, проведения досуга, этнонациональное недоверие.

Ключевые слова: *социальный капитал, личность, психологический ресурс, эффективность социального взаимодействия, внутригрупповая сплоченность, межличностная доверие, социальная идентификация, готовность к взаимопомощи, модели поведения, факторы становления.*

P. Blozva

FACTORS OF THE FORMATION OF SOCIAL CAPITAL AS A PSYCHOLOGICAL RESOURCE OF PERSONALITY

In the article the study of the formation factors of the social capital as a psychological resource for personality is presented. It was found that social capital as a psychological resource is a socio-psychological possibilities of social microenvironment by which a person can achieve goals and contribute to the objectives of the group to which it belongs. It was highlight five indicators of social capital as a psychological resource: the effectiveness of social interaction, intragroup cohesion, interpersonal trust within the social group, social identification with the group, readiness for mutual assistance. It was analyzed eight factors that affect the formation of social capital as a psychological resource: social and institutional knowledge, module of close social rapport, level of detachment, ethnic security – self-esteem, behavior patterns, the factor of professional opportunities, leisure activities, ethnic mistrust.

Key words: *social capital, personality, psychological resource efficiency of social interaction, intragroup cohesion, interpersonal trust, social identification, readiness for mutual behaviors, factors of development.*

Стаття надійшла до редакції 26.05.2016 р

УДК 159.922.2:316.654:34.08

ВАСИЛЕЦЬ Наталія Михайлівна

*викладач кафедри психології управління
Львівського державного університету внутрішніх справ*

АНАЛІЗ КОЛА ДОВІРИ / НЕДОВІРИ ГРОМАДЯН РІЗНИМ СФЕРАМ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙНОСТІ

Представлено результати емпіричного дослідження кола довіри громадян різним сферам соціальної дійсності. Проаналізовано рівні довіри громадян до працівників органів внутрішніх справ. Визначено динаміку довіри громадян в умовах зміни політичної ситуації. Визначено, що групі досліджуваних громадян характерна низька узагальнена довіра до інших і прагнення обмежувати прояви довіри вузьким «родинно-дружнім колом». Проаналізовано критерії довіри громадян іншим людям.

Ключові слова: довіра, коло довіри, рівні довіри, сфери соціальної дійсності, критерії довіри/недовіри.

Постановка проблеми. Генезис соціальної довіри як колективного соціально-психологічного феномену є практично не усвідомленим й не рефлексивним процесом. Люди досить рідко виказують думки й судження про наявність або відсутність в суспільстві довіри між людьми або окремим соціальним групам. Тому довіра в сучасному суспільстві – це відношення, що знаходиться начебто «в тіні» міжособистісних відносин. Психологи намагаються визначити довіру об'єктивно, описуючи її атрибутивні якості, що відокремлюють її від інших аналогічних соціальних феноменів. Проте, як й інший соціальний феномен, довіра залишається суб'єктивним й колективним почуттям спільності й найвищої лояльності по відношенню до віри в значущість внутрішньогрупових стосунків.

Мета статті: проаналізувати коло відносин довіри громадян, критерії довіри/недовіри та з'ясувати особливості довіри громадян різним сферам соціальної дійсності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогоднішній день активно вивчається зв'язок довіри з різними соціально-психологічними феноменами. Проблема довіри частково висвітлена в контексті аналізу низки інших соціально-психологічних проблем: соціально-психологічного навіювання (В. Бехтерев, А. Новоселова, Б. Поршнев), соціально-психологічних та інших значущих аспектів авторитету (М. Вебер, Н. Кейзеров, А. Кронік, А. Свенцицький, Т. Титаренко), афіліації і соціальної підтримки (В. Москаленко), сприйняття і спілкування міжособистісних і внутрішньогрупових

© Н.М. Василюк, 2016

відносин, зокрема, довірливих відносин (К. Абульханова-Славська, О. Бодальов, Б. Паригін, Т. Скрипкіна, Д. Узнадзе, Е. Яблокова, В. Казміренко, Н. Єрмакова), соціальних ролей і статусів (О. Донченко, В. Васютинський, В. Семиченко), міжособистісних, політичних конфліктів та соціальної напруженості в суспільстві (О. Бодальов, А. Здравомислов, А. Сухов), громадської думки (В. Герасимов, М. Горшков, А. Уледов), релігійної віри (В. Москалець).

Виклад основного матеріалу дослідження. Коло відносин довіри громадян має досить різномірний склад «персонажів» з різним соціально-рольовим статусом. Кожен із нас має також різні «радіуси» довіри. Ієрархію радіусів довіри можна зобразити за допомогою кіл, які взаємоперекриваються, охоплюючи тих, кому ми хочемо довіряти. Перехід від кола в коло розширює поле довіри від найближчого оточення людини до об'єктів більш віддаленої орієнтації. Той, хто має малий радіус довіри – не може або не хоче довіряти більшості людей. Той, хто має великий радіус довіри – може і хоче довіряти членам не лише своєї команди (сімейної, дружньої, корпоративної), але й людям з інших соціальних категорій та статусів.

Групою осіб, відібраною для проведення емпіричного дослідження, є громадяни України (мешканці Львівщини), опитані до подій на Майдані (початок 2013 р.), під час (грудень 2013 р. – лютий 2014 р.) та після подій на Майдані (січень – лютий 2015 р.), а також під час проведення реформ правоохоронної системи України (листопад 2015 р.). Для проведення анкетування була сформована багатоступінчаста квотна вибірка, що становила 523 людини. Нами проаналізовано коло відносин довіри громадян, використавши методику «Довіра» І. Семків [6]. Респондентам було запропоновано такий перелік сфер соціальної дійсності: найближчі родичі (батьки, діти, чоловік, дружина), друзі, знайомі, далекі родичі, сусіди, співробітники (одногрупники), викладачі, парафіяни, працівники ОВС, місцевий уряд, національний уряд, ЗМІ, іноземці, росіяни, поляки, європейці, американці, українці, політики, загалом кажучи, більшість людей. Потрібно було поділити їх на п'ять категорій за ступенем довіри до них (1 – звичайно довіряю, 2 – радше довіряю, 3 – ні «так», ні «ні», 4 – радше не довіряю, 5 – зовсім не довіряю).

Проаналізуємо відсоткове навантаження довіри до різних сфер соціальної дійсності в загальній групі досліджуваних (N=523), представлене за результатами методики «Довіра» (І. Семків) (табл. 1).

За результатами частотного аналізу можна сказати, що найбільше громадяни довіряють близькому оточенню (88%), друзям (41%), знайомим (48%), співробітникам (46%). Зовсім не довіряють політикам (40%), росіянам (33%), національному уряду (34%). Отримані

результати є досить очікуваними, адже віддзеркалюють сьогоденні погляди громадян.

Таблиця 1

Відсоткове навантаження показників довіри громадян до різних сфер соціальної дійсності

	Звичайно довіряю %	Радше довіряю %	Ні «Так», ні «Ні» %	Радше не довіряю %	Зовсім не довіряю %
1. Найближчим родичам – батькам, дітям, чоловіку, дружині	88	11	5	0	1
2. Друзям	41	48	8	2	9
3. Знайомим	8	48	33	9	2
4. Далеким родичам	7	40	34	13	5
5. Сусідам	5	34	38	16	6
6. Співробітникам (одногрупникам)	10	46	31	13	0
7. Викладачам	15	42	27	11	4
8. Парафіянам	15	32	32	13	9
9. Працівникам ОВС	7	18	29	26	20
10. Місцевому уряду	5	12	41	23	19
11. Національному уряду	3	11	31	34	22
12. ЗМІ	2	26	43	20	8
13. Іноземцям	4	18	41	24	13
14. Росіянам	2	11	32	22	33
15. Полякам	6	15	41	24	14
16. Європейцям	7	18	47	20	8
17. Американцям	6	18	48	19	9
18. Українцям	13	20	38	13	14
19. Політикам	4	7	18	32	40
20. Загалом кажучи, більшості людям	4	29	42	16	9

У системі відносин довіри до різних кіл та верств населення довіра до працівників органів внутрішніх справ тяжіє до негативної позначки – 46% громадян «радше не довіряють» або «зовсім не довіряють» поліції (міліції), 29% – не визначились з особистою довірою до цих представників влади.

Узагальнюючи дані, отримані за методикою І.Семків, ми визначили три кола за рівнем довіри різним верствам населення, а саме: коло недовіри, представникам якого більшість громадян не довіряє (політикам – 72%; національному уряду – 56%; росіянам – 55%); коло довіри, представникам якого більшість довіряє; третє коло, з довірою до представників якого громадяни не визначились.

Як бачимо на рис. 1, було визначено три кола довіри/недовіри у досліджуваних громадян: перше коло – коло довіри, яке відповідає психологічно близьким групам (сім'я, родина, друзі, знайомі, співробітники (однорупники)); друге коло – коло невизначеної довіри, що об'єднало соціальні групи за національною характеристикою (європейці, американці, іноземці, поляки, українці), сусідів та соціальні інститути (ЗМІ, місцевий уряд, працівники ОВС), взаємодія, знання, інформація про яких є індивідуальною. Ми її не досліджували безпосередньо, проте громадяни вагаються у своїй довірі до цих соціальних груп. Третє коло – коло недовіри, його формують національний уряд, росіяни та політики.

Людина вибудовує свою поведінку в світі залежно від того, яку міру довіри вона відчуває до тієї чи іншої частини цього світу, а тому виділення таких параметрів відносин довіри, як вибірковість і парціальність, дає змогу констатувати, що виявлення певної міри або «кількості» довіри кожного разу адресується різним категоріям людей і до того ж має суттєві відмінності за змістом. Вибірковість і парціальність [7] громадської довіри можна пояснити тим, що кожного разу, коли людина робить вибір, вона ставить перед собою певну мету, вона виявляє певну довіру, яка детермінується суб'єктивним значенням певної сфери життя, певної ситуації, в якій людина активно задіяна і яка є сферою її активності.

Коло довіри – відображає партикулярну довіру, довіру до конкретних осіб, яких людина знає особисто. Довіра найближчим родичам найбільше виявляється у можливості обговорювати особисті, інтимні питання. Рольові очікування відносин від родичів (мати, син, друг) з самого початку передбачають певну сутність довірливості. Це, так би мовити, безумовна довіра. Важливу роль у колі довіри родичам і друзям відіграє попередній особистий досвід взаємодії, на основі якого здійснюється міжособистісна довіра. Досвід допомагає зорієнтуватись на певну конкретну людину, враховуючи її характеристики. Довіра знайомим і малознайомим людям формується в обставинах обмеженого досвіду взаємодії і характеризується недостатнім обсягом інформації і рольовою невизначеністю. Часто визначається через протиставлення недовіри чужим.

Рис. 1. Коло довіри/недовіри громадян різним сферам соціальної дійсності

Коло невизначеної довіри та *третє коло недовіри* – відображають узагальнену (генералізовану) довіру, що трактується як готовність або неготовність розглядати інших людей як частину своєї духовної спільноти. Аналізуючи *коло невизначеної довіри*, зауважимо, що засоби масової інформації, місцевий уряд та працівники ОВС мають ще всі шанси перейти з *кола невизначеної довіри* до *кола довіри*, адже аналізоване коло відображає невизначену спрямованість суб'єктів на взаємодію, тобто громадяни схильні довіряти, потрібно лише позитивно підтвердити та правильно скерувати їхню довіру. До *кола недовіри* увійшли політики, національний уряд та росіяни. Очевидно, що нова політична еліта не виправдовує покладених на неї надій, підмінюючи загальнонаціональні пріоритети політики своїми клановими інтересами. Як наслідок, зростає дистанціювання громадян від структур влади, яке призводить до апатії, недовіри, втрати можливості впливати на політичні рішення. У цих умовах цілком природною є захисна ідентичність із родиною та найближчим оточенням, бажання сформувати власні локальні мікросистеми з порівняно стабільними взаємозв'язками, які забезпечують потребу

включення в соціум, але тепер уже звужений до «своїх», пов'язаних тісними міжособистісними зв'язками. І справді, показники партикулярної довіри істотно знижуються у міру посилення міжособистісної близькості (1 – звичайно довіряю, 2 – радше довіряю, 3 – ні «так», ні «ні», 4 – радше не довіряю, 5 – зовсім не довіряю): середній бал довіри до найближчих родичів дорівнює 1,16; друзів – 1,72; політиків – 3,94; працівників ОВС – 3,35; національного уряду – 3,64.

Отже, для українського громадянського суспільства характерна низька узагальнена довіра до інших і прагнення обмежувати прояви довіри вузьким «родинно-дружнім колом».

Оскільки в ситуації довіри незнайомій або малознайомій людині збільшується ступінь ризику бути обдуреним, насамперед з причини обмеженості досвіду взаємодії, що здебільшого породжує ризик помилки неправильного прогнозування реакцій у відповідь на довіру. Тому було вирішено проаналізувати критерії довіри громадян іншим людям, а саме – під час оцінювання незнайомої, знайомої та близької людини (опитувальник А. Купрейченко) [1, 4].

За допомогою частотного аналізу ми визначили, що найважливішими критеріями довіри в досліджуваних громадян є такі характеристики особистості: не агресивність, цікавість, відкритість, інтуїтивність, активність, веселість, близькість інтересів, схильність до компромісів, освіченість, сміливість, стриманість, авторитетність, ввічливість, зовнішня охайність та привабливість, скромність, розум, принциповість, розважливість, раціональність, щирість, інше сприйняття світу, широке коло інтересів, організованість, незалежність, ризиковість, терпеливість до вад інших людей, гіпервідповідальність, надійність. До критеріїв довіри до незнайомих людей ці характеристики зарахували 42% громадян, довіри до знайомих – понад 65%, довіри близьким людям – понад 87%.

Найважливішими під час оцінювання незнайомої людини виявились моральні характеристики: щирість (54%), справедливість (82%), чесність (68%), ввічливість (79%), принциповість (49%). Критеріями довіри також є рівень інтелекту, освіченість, авторитетність, комунікабельність (до 78%). Одним із найважливіших критеріїв довіри є показники емоційної та зовнішньої привабливості: охайність (72%), зовнішня привабливість (84%), приязнь (76%). Хоч дані характеристики і не є показниками чи основою істинної довіри, проте як одна зі шкал входять до ряду загальновідомих моделей довіри. Значущими виявились показники єдності з оцінюваною

людиною: однакове сприйняття світу (до 62%), близькість інтересів (до 72%) та життєвих цілей (до 65%).

Водночас можемо виділити симетричні критерії довіри і недовіри незнайомій людині. До них належать такі показники: охайність-неохайність; імпульсивність; особиста корисність; скритість; відмінність інтересів; інше віросповідання. Наприклад, це може бути пов'язано з явищем інгрупового фаворитизму (А. Журавльов [3]). У цьому випадку відбувається процес, зворотний оцінюванню людини як гідної або негідної довіри, – потреба підтримки сформованої соціальної структури вимагає позитивно оцінювати членів своєї групи за ті ж якості, за які негативно оцінюються «чужаки». Крім того, довіра «обслуговує», зміцнює відносини близькості, сприяє збереженню соціально-психологічного простору особистості, а також виконує функцію захисту Я-концепції, системи найбільш значущих відносин особистості – «основи» її самовизначення [3]. З цих причин у тих самих респондентів такі самі якості є критеріями довіри для близьких людей і виступають критеріями недовіри для далеких і чужих. Можна припустити, що мета довіри – збереження цілісності спільноти. Особистість довіряє тому, з ким вона ідентифікована, і остерігається довіряти людині, яку вона сприймає як представника іншої спільноти. А соціальні уявлення, осмислені знання, суспільна свідомість, в якій дуже складно взаємодіють на рівні здорового глузду різні переконання, ідеологічні погляди щодо довіри перебувають на стадії внутрішньої трансформації [5]. І в суспільній свідомості сучасного українця, батьківщина якого переживає непростий час відродження у складних умовах, залишається місце для довіри.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, результати емпіричного дослідження кола довіри громадян різним сферам соціальної дійсності дозволило виявити динаміку довіри громадян в умовах зміни політичної ситуації, проаналізувати рівні довіри громадян до працівників органів внутрішніх справ. Застосувавши критерії довіри громадян іншим людям, було виявлено, що групі досліджуваних громадян характерна низька узагальнена довіра до інших і прагнення обмежувати прояви довіри вузьким «родинно-дружнім колом».

Список використаних джерел

1. Василець Н. М. Аспекти адаптації опитувальника для вивчення довіри і недовіри особистості іншим людям А. Б. Купрейченко і С. П. Табхарової / Н. М. Василець // Актуальні проблеми прикладної психології : матеріали Всеукраїнської конференції (Київ, 2–3 жовтня 2014 р.) ;

Укр. НМЦ практи. психології і соц. роботи ; [за наук. ред. А. І. Тінякової]. – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. – С. 20-23.

2. Гоч Р. Чинники довіри: концептуалізації та гіпотези / Р. Гоч // Соціологія: теорія, методи, маркетинг : науково-теоретичний часопис. – Київ, 2013/2. – № 3. – С. 45-72.

3. Журавлев А. Л. Психологическое и социально-психологическое пространство личности и группы: понимание, виды и тенденции исследования / А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 4. – С. 64-71.

4. Купрейченко А. Б. Методика оценки доверия личности другим людям / А. Б. Купрейченко // Современная психология: Состояние и перспективы исследований. Часть 5 : Программы и методики психологического исследования личности и группы : материалы юбилейной науч. конф. ИП РАН, 28-29 янв. 2002 г. ; [отв. ред. А. Л. Журавлев]. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. – С. 64-89.

5. Москаленко В. В. Соціалізація особистості : моногр. / В. Москаленко. – К. : Фенікс, 2013. – 540 с.

6. Семків І. І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11 / Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К., 2009. – 21 с.

7. Скрипкина Т. П. Категория доверия в социальных науках. Основные положения концепции социального капитала / Т. П. Скрипкина // Доверие в социально-психологическом взаимодействии : коллект. моногр. ; под ред. Т. П. Скрипкиной. – Ростов н/Д : Изд-во РГПУ, 2006. – С. 51-54.

Н.М. Василець

АНАЛИЗ КРУГА ДОВЕРИЯ / НЕДОВЕРИЯ ГРАЖДАН РАЗНЫМ СФЕРАМ СОЦИАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Представлены результаты эмпирического исследования круга доверия граждан разным сферам социальной действительности. Проанализированы уровни доверия граждан к работникам органов внутренних дел. Определена динамика доверия граждан в условиях изменения политической ситуации. Определенно, что группе исследуемых граждан характерное низкое обобщенное доверие к другим и стремление ограничивать проявления доверия узким «семейно-дружественным кругом». Проанализированы критерии доверия граждан другим людям

Ключевые слова: доверие, круг доверия, уровни доверия, сферы социальной действительности, критерии доверия.

N. Vasylets

ANALYSIS OF CIRCLE OF TRUST/MISTRUST OF CITIZENS TO DIFFERENT SPHERES OF SOCIAL REALITY

The results of empirical research of circle of trust of citizens to the different spheres of social reality are presented. The levels of trust of citizens to the workers of organs of internal affairs are analyzed. The dynamics of trust of citizens is certain in the conditions of change of political situation. The group of investigated citizens displays trust to the narrow "domestically-friendly circle". The criteria of trust of citizens to other people are analyzed. It was found out that a man lines up his behavior in the world depending on what measure of trust he/she feels to certain part of this world. Thus, the selection of such parameters of trust, as selectivity and dosage gives an opportunity to establish, that the exposure of certain measure or "amount" of trust each time is addressed to the different categories of people and besides has substantial differences on maintenance.

Circle of trust represents trust to the certain persons that a man knows personally. An important role the circle of trust to the relatives and friends is played by the previous personal experience of cooperation with a certain man. A trust to the acquainted and unfamiliar people is formed in the circumstances of a limit experience of cooperation and characterizes the insufficient volume of information and role-play vagueness.

Circle of indefinite trust and third circle of mistrust represent the generalized trust that is interpreted as a willingness or unavailability to examine other people as part of the spiritual association.

The symmetric criteria of trust and mistrust to the unknown man are distinguished. These indices are tidiness-untidiness; impulsiveness; personal utility; hidden; difference of interests; other religion. They can be related to the phenomenon of in-group favoritism.

Keywords: *trust, circle of trust, levels of trust, sphere of social reality, criteria of trust/of mistrust.*

Надійшла до редакції 26.05.2016 р.

УДК 159.94-058.836-055.2

ЗУБЦОВ Дмитро Едуардович

старший викладач кафедри практичної психології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ РОЗЛУЧЕНИХ ЖІНОК

У статті здійснено стислий аналіз наукових доробок вітчизняних психологів з деяких суттєвих психологічних проблем, що покращують та розширюють розуміння особливостей стану жінок після розпаду сім'ї.

Ключові слова: розлучення, жінки, самотність, відповідальність, стать, життєві стратегії, ціннісні орієнтації, типи жінок.

Постановка проблеми. Шлюб і сім'я належать до таких явищ, інтерес до яких завжди був стійким і масовим. Для суспільства питання про знання цих соціальних інститутів і уміння спрямовувати їх розвиток має першорядне значення же тому, що від їх стану в значній мірі залежить відтворення населення, створення і передача духовних цінностей.

Кожний, хто вступає в шлюб, сподівається на благополучне щасливе життя. Але шлюб не завжди виправдовує надії. І чим більше хочеться отримати від життя, чим більш райдужні надії, тим сильнішими можуть бути розчарування. Дезорганізація подружнього життя і хронічні конфлікти між подружжям найяскравіше виявляються в статистиці розлучень. За оцінкою фахівців зараз розпадається кожний другий шлюб. Дослідники виявили, що за своєю стресогенністю розлучення займає друге місце після смерті чоловіка (С. Брискоу, Д. Смітт, В. Квін).

На сучасному етапі громадського життя зростає інтерес до різних форм і методів психологічної допомоги людині, оскільки психічне здоров'я кожної людини визначає здоров'я нації в цілому. Повноцінна особистість – це, насамперед, задоволена в основних сферах життя людина. Безперечно, сфера сімейно-шлюбних відносин є в цьому плані однією з найважливіших. Для жінки близькі та задовільні стосунки з оточуючими, насамперед з протилежною статтю, визначають благополуччя та спроможність її як особистості. Самотня жінка, окрім власних страждань, породжує багато проблем у соціальному середовищі [3].

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретично-методологічну основу вітчизняних досліджень про сутність особистості та її розвиток у процесі соціалізації, характер та ступені інтеграції людини в соціальне середовище складають роботи Г. Костюка, С. Максименка,

Г. Андреевої, Л. Божович, Л. Виготського, О. Лактіонова. Соціально-психологічні аспекти проблеми були описані Ю. Швалбом та О. Дончевою.

Сім'я та сімейні проблеми привертають пильну увагу спеціалістів. Зокрема, такі питання як стабільність сім'ї, подружні затруднення, стійкість шлюбу, рівні сумісництва висвітлюють у своїх роботах С. Голод, М. Обозов, Ю. Олейник, В. Шевчук та ін.

Сімейній психології та терапії присвячені роботи Е. Ейдемільера та Е. Фрома. Питання жіночої психології розглядаються в роботах К. Юнга, З. Фрейда, Д. Кемпбелла, І. Ялома, К. Естес, Р. Єфімкіної, М. Горкової.

Висвітлення закономірностей виникнення й організації внутрішньосімейної діяльності та міжособистісної взаємодії також знайшли своє місце в певних роботах (Г. Андреева, О. Бодальов, С. Голод, Б. Гузиков, Л. Орбан-Лембрик, В. Столін та ін.).

Етапи переживання подружжям стратегій та процесу розлучення дається у роботах багатьох зарубіжних і вітчизняних фахівців (А. Валлер, Р. Вайзман, Р. Вейс, С. Дак та Л. Лі, Леві та Джаффе, Кесслер, Шнейдер, Л. Гозман, М. Кент, С. Седельникова, В. Солодовников, А. Розенфельд та ін.).

У психологічних дослідженнях М. Мольц, Е. Кюблер-Росс, Е. Паркес, Е. Хитерінгтон, Д. Бруді, А. Моховникова, С. Ковальова та інш. знайшла своє відображення проблема розлучення, пов'язаних з ним горя втрати та переживань.

Мета – проаналізувати матеріали наукових досліджень та виділити істотні особливості психологічних проблем, характерних розлученим жінкам.

Виклад основного матеріалу. Більшість розлучених, як вважають деякі дослідники, справляються зі своїми проблемами через 2-3 роки після остаточного розриву і у них знову виникає відчуття благополуччя (Spanier, Furstenberg, 1982). Але ці 2-3 роки вони страждають, мають певні психологічні, соматичні, матеріально-економічні та інші проблеми. У більшості випадків розлучення стає для жінок серйозною життєвою кризою. Жінки при розлученні сильно переживають відчуття: «тебе більше не любить», «ти погана мати». Вони сприймають емоційні труднощі розлучення більше інтенсивно, ніж чоловіки, та зате швидше приходять до психологічної рівноваги. Чоловік на деякий час «забувається», але потім відчуває тривале незадоволення. У чоловіків більше можливостей «втечі від себе» (хобі, менша залежність від оточення), але в результаті переживання неблагополуччя розтягується на тривалий час. До цього додаються обмежені можливості бачити дітей. За даними М. Соловйова на питання соціолога: чи «Бажаєте ви повернутися в колишню сім'ю»? – позитивно відповіли 19,5% опитаних чоловіків і 8,51% жінок.

Процес розриву і припинення стосунків у жінок часто супроводжується розчаруванням, недовірою до людей або злістю на когось. Відчуття покинутості чоловіком часто призводить жінку до того, що їй починає здаватися, ніби вона взагалі нікому не потрібна, не цікава, нудна. Таких жінок переслідує думка, що у усіх є своя пара, що вона тепер самотня, інші її сприймають як небезпечного конкурента або зневажають.

Розлучення є фактором, що обумовлює виникнення відчуття самотності. Незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених проблемі жіночої самотності, питання самотності жінок практично недостатньо розроблено. Проте більшість дослідників визначають, що жінка переносить самотність складніше, на відміну від чоловіка, оскільки потреба в емоційній прихильності, приналежності кому-небудь у жінки виражена яскравіше, ніж у чоловіка.

Типи людей, схильних до самотності, особливості їх поведінки та внутрішнього світу аналізували Ю. Швалб, О. Дончева і Л. Сімеонова. Самотня жінка часто почуває себе обманутою, відповідальність перекладає на партнера. Вона розчарована не лише у партнері, а й у шлюбі в цілому.

Маючи екзистенційну природу, самотність як стан і переживання впливає на особистість як позитивно, так і негативно. В основі негативного впливу на жінку лежать наступні фактори: депресія, тривога, страх, руйнування надії щодо реалізації своїх можливостей, зниження мотивації на успіх, досягнення, реалізацію і самоактуалізацію, стійке відчуття безглуздості існування. В. Сіляєва виділяє основні характерні риси самотності, зокрема це: відсутність природності у відносинах з оточуючими; визначена ригідність у стосунках; незвичайні, не відповідні суспільним уявленням вчинки, що мають у своїй основі нестійку уяву; невміння співвідносити свої вчинки і дії з оточуючими, а також враховувати їх інтереси.

Т. Титаренко зазначає, що стать у психологічному розумінні як суттєва особистісна характеристика детермінує весь життєвий шлях, на певних його етапах набуває особливого значення. Статеві визначений життєвий світ складається протягом усього життя людини. Вчасне виникнення або невиникнення власної сім'ї, народження або ненародження дітей, розлучення, переживання клімаксу, поява онуків, самотність, утрата чоловіка (дружини) кардинально впливають на зміни у світогляді людини [5].

Чоловік прагне пізнання і творчості як об'єктивації, виявлення себе в широкому зовнішньому світі, а жінка більше спрямована на власну життєтворчість як душевне пізнання, поглиблення взаємин між людьми. Чоловіків традиційно вважають більш інтернальними, ніж жінок. У чоловіків вищий рівень домагань, вони в більшості своїй хочуть працювати в зоні високої складності. Серед жінок на такі завдання погоджується лише третина. У чоловіків вище очікування

успіху, починаючи з підліткового віку. Жінки оцінюють себе скромніше, їхній рівень домагань більш лабільний, нестійкий. Ці відмінності практично цілковито залежать від соціальних, зовнішніх детермінант. Психологічна стать як фундаментальна характеристика індивідуальності детермінує життєвий шлях як чоловіка, так і жінки, визначаючи ключові особливості життєвого світу. І темп психічного розвитку, й характер спілкування, і зміст основних життєвих виборів, і ставлення до себе опосередковуються статевою належністю та рівнем її усвідомлення, прийняття ситуації [6].

Як наголошує В. О. Татенко, жінка обирає для себе відповідну (життєву) поведінкову стратегію, яка є відповіддю на материнські послання. Протягом майже всієї людської історії жінка була прив'язана до місця необхідності догляду за дітьми. Саме первинні потреби матері та сім'ї визначали її змушену пасивність, жіночу прийнятність [4].

Турбота про виховання дітей після розпаду сім'ї, яка повністю лягає на плечі жінки, – це перш за все турбота про створення необхідних матеріально-побутових умов життя. Помічено, що у випадку розладу шлюбного зв'язку збереження і навіть підвищення для дитини життєвого рівня жінка часто розглядає як питання власного престижу і тому береться за складну роботу знаходячи додатковий заробіток і т.д.

Тому цілком природно, що проблемність ситуації, пов'язаної з матеріальними умовами життя неповної сім'ї, знаходить своє відображення в *ціннісних орієнтаціях* розлучених матерів. Вони частіше, порівняно з жінками з повних сімей, в якості компонента щастя називають *«можливість сповна задовольнити свої матеріальні потреби»*, *«мати гарні житлові умови»*. У той же час їм в меншій мірі властива орієнтація на такі цінності, як *«цікава творча робота»*, *«повага з боку оточуючих»* та ін. На вибір життєвих стратегій особистості впливає соціальний статус «одинок», який вона отримує протягом життя. Негативний вплив змінює ціннісну ієрархію особистості, породжує порушення процесів соціальної інтеграції, становлення громадянської орієнтації у особистості, стає умовою її інтеграції в суспільство (М. Б. Гасюк).

Криза розлучення для жінки пов'язана з переосмисленням її ролі. Це активізує сферу особистої відповідальності, альтруїзму, психічної витривалості, доброти та емпатії. Наявність цих рис допомагає жінці у складному життєвому періоді зберігати психічну рівновагу.

Відповідальність (або безвідповідальність) незримо присутня скрізь і виявляється у всьому, причому якщо її присутність часто непомітна, то відсутність відразу дає про себе знати. С. Рубінштейн розумів відповідальність не як вірність формальному обов'язку, догмі, не як слідування назавжди прийнятим правилам, а як здатність по ходу життя бачити, виділяти, ставити проблеми, вчасно їх усвідомлювати і

ухвалювати відповідні рішення. І тому таким не зв'язаним абстрактними догмами, абстрактними правилами, абстрактною мораллю є суб'єкт в реальній діалектиці життя. Відповідальність, як зазначає К. Абульханова-Славська, – це і вірність самому собі, довіра до етичного змісту власних відчуттів, упевненість в своїй правоті, відповідальність це здатність відповідати не тільки за себе, але і за інших людей, за їх долі, за характер своїх з ними взаємостосунків [1].

У ряді досліджень було виявлено, що процес оптимізації психічного стану жінки в цілому визначається її персонологічним типом (В. Москаленко, Р. Поттер-Ефрон, О. Сімонова). У дослідженні О. Савчук було описано чотири персонологічних типи жінок, характеристики яких допомагають краще зрозуміти психологічний стан розлучених жінок та сприяють більш повному аналізу можливостей надання їм психокорекційної допомоги. Враховуючи значимість останнього, зупинимось більш детально на особливостях, які на думку автора, характерні для кожного типу жінок.

Жінкам *контролюючого* типу властиве компульсивне бажання контролю. Вони часто демонструють агресивну модель поведінки, їм властива неадекватна (завищена) самооцінка, межі «Я-концепції» розмиті. Як наслідок відсутності розуміння власної сутності, своїх бажань та потреб, їм характерна постійна пильна увага до особистого життя, поведінки інших членів сім'ї. Вони відчувають відповідальність за думки, почуття, поведінку своїх близьких. За браком критичного ставлення до себе вони є досить вимогливими до інших, що характеризує встановлений ними високий рівень домагань для інших членів родини. Їм властива егоцентрична позиція, що має прихований характер. Вони займають внутрішньо орієнтовану позицію (з акцентом на пошуку причин існуючих проблем у собі), як наслідок – часте перебування у стані депресії.

Жінки *рятівного* типу виявляють компульсивне бажання захистити членів родини від негативних оцінок та суджень. У них викривлені уявлення про можливості своєї волі, бракує об'єктивної уяви про свою особистість, для них характерна спрямованість назовні, яка виявляється у залежності від зовнішніх оцінок і в турботі про враження від власної особистості. Жінкам цього типу властива втрата вміння розпізнавати й розуміти власні почуття, порушення ідентифікації власних проблем, бажань.

Мученицький тип характерний для жінок з пасивно маніпулятивною моделлю поведінки, частою вербалізацією своїх емоційних переживань з наголосом на труднощах і проблемах свого життя. Вони рідко висловлюють думки щодо зміни свого становища, їм властива гіперболізація почуття турботи про інших, прагнення бути незамінними і потрібними. Жінка такого типу намагається бути в центрі всіх подій, відчуває страх бути покинутою. Вона має зовнішню орієнтовану позицію (екстернальну) та залежність від думки значимих

і авторитетних особистостей. У міжособистісних стосунках займають конформістську позицію. Їм властиве стереотипне мислення, яке виявляється у формуванні соціальних настанов ірраціонального характеру.

Апатичного типу жінки втрачають здатність до будь-яких дій та активність щодо зміни становища в сім'ї, у них знижена мотивація, високий рівень тривожності, страху, невпевненості в собі, які фруструють поведінку. Когнітивні уявлення про себе мають деструктивний характер і є ірраціональними. Їм властиві загострене почуття провини, яке часто підкріплюються стереотипними уявленнями щодо ролі в сім'ї; невміння формулювати власні думки та висловлювати почуття; ригідність, толерантність до емоційного болю, легковірність та довірливість. Сприйняття ними подій у власному житті зумовлено внутрішньо орієнтованою позицією [1].

Персонологічний тип, як закріплення певної моделі поведінки жінки в її життєвому сценарії, обумовлює рівень її активності та опанування власними психологічними ресурсами в складних життєвих ситуаціях, зокрема, в ситуації після розлучення.

Соціальна дезадаптація особистості породжує таке негативне явище, як фрустрація, наслідки якої можуть бути конструктивними, при умові коли відбувається зміна засобів досягнення мети або зміна самої мети, ідеалів, цінностей. На життєвому шляху жінка майже неминуче потрапляє в кризові ситуації, одна із яких – розлучення. Їх подолання може стати поворотним пунктом у житті: жінка може змінити своє кредо, переструктурувати ієрархію цінностей. Іноді такі зміни звільняють її від почуття тривоги, підвищують поріг толерантності до ситуації, що викликала фрустрацію.

Конфлікти провокують жінку робити вибір: добиватися поставленої мети чи уникати негативних явищ. Якщо тривалий час ситуація вибору не вирішується, то виникає тривога, і відповідно формуються захисні механізми: реакції відокремлення, проєкції, заміщення. Найважче – пробудити бажання сміливо зустрічати труднощі у своєму житті, переборювати їх, а також брати відповідальність за своє життя. Тільки взявши відповідальність за свої вчинки, свою долю на себе, розлучена жінка, як особистість, може позбутися ролі «жертви» і стати «господарем» власного життя.

І, як відзначає Т. Титаренко [5], творча особистість, на відміну від особистості незрілої, нетворчої може перетворити найтяжчі життєві обставини на плацдарм для формування нових технік життя, конструктивних життєвих стратегій. Вона не лише переживає неприємності, не лише страждає, а й сприймає їх як випробування, що загартовують, навчають, дають необхідний досвід.

Як суб'єкт життя жінка виступає як його організатор, що обумовлює індивідуальний характер життя. Індивідуальність життя полягає в здатності особистості організувати його за своїм задумом,

відповідно до своїх схильностей, прагнень, які відображаються в понятті «стиль життя», «стратегія життя». Під стратегією життя ми розуміємо такий спосіб буття, систему цінностей і цілей, реалізація яких дозволяє зробити життя особистості найбільш ефективним. Інакше кажучи, це мистецтво ведення власного життя, головною метою якого є пошук і здійснення свого унікального змісту.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Психологічна стаття як фундаментальна характеристика індивідуальності детермінує життєвий шлях жінки, визначаючи ключові особливості життєвого світу. Криза розлучення для жінки пов'язана з переосмисленням її ролі. Це активізує сферу особистої відповідальності, альтруїзму, психічної витривалості, доброти та емпатії. Наявність цих рис допомагає жінці у складному життєвому періоді зберігати психічну рівновагу. Особистість прагне уникати ситуацій фрустрації, проте не завжди жінки можуть направити свою активність конструктивно, тобто дати собі можливість зростати і самоактуалізуватися. Для багатьох із них характерна конфліктна поведінка, неконформність, прагнення до домінування, підвищене почуття незалежності. Власні помилки вони відносять на рахунок чужих недоліків і переносять у результаті проєкції свої негативні якості на оточуючих.

У процесі теоретичного дослідження розлучених жінок було встановлено, що психічний стан характеризується низьким рівнем контролю над емоціями впевненості в собі, самооцінкою, високим рівнем тривожності, некритичним мисленням, порушенням процесу самоідентифікації, почуттям провини, сорому, підвищеною конформністю, низькою активністю, приступами гніву та агресії. Отримані результати можуть бути корисними при визначенні ефективних методів надання психокорекційної допомоги, що, в свою чергу, обумовлює успішність психокорекційних програм для роботи з розлученими жінками.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К. А. Методологический аспект проблемы субъективного / К. А. Абульханова-Славская // Методологические и теоретические проблемы психологи. – М. : Наука, 1969. – 3-72 с.
2. Савчук О. М. Соціально-психологічна корекція стану співзалежних жінок, які зазнали насильства в сім'ї : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / О. М. Савчук. – К., 2005. – 21 с.
3. Сіляєва В. І. Психологічне вивчення та корекція образу Я у самотніх жінок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / В. І. Сіляєва. – Х., 2004. – 20 с.

4. Татенко В. О. Психологічні передумови репродуктивного вибору в житті жінки і можливості трансценденції / В. О. Татенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 7. – С. 74-79.

5. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

6. Фромм Э. Мужчина и женщина / Э. Фромм. – М.: АСТ, 1998. – 512 с.

Д. Зубцов

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ РАЗВЕДЕННЫХ ЖЕНЩИН

В статье осуществлен сжатый анализ научных исследований отечественных психологов по некоторым существенным психологическим проблемам, которые улучшают и расширяют понимание особенностей состояния женщин после распада семьи.

Ключевые слова: *развод, женщины, одиночество, ответственность, пол, жизненные стратегии, ценностные ориентации, типы женщин.*

D. Zubtsov

DIVORCED WOMEN'S PSYCHOLOGICAL PROBLEMS FEATURES

Family and marriage are always aroused persistent and mass interest. Chronic conflicts and disorganization of married life are always in divorce statistics: every second marriage breaks and besides divorce has a strong stress influence.

The scientist which works determined theoretical and methodological base of native researches about personality and its development in the socialization process, opened problems of family psychology and therapy, intrafamily activities and interpersonal communication, the experience steps of divorce strategy and process with loss and grief are marked in the article.

In most cases, divorce becomes a serious life crises for a women. The break and ending of the relationships are often accompanied by disappointment, distrust, anger, loneliness. The researchers mark the main features of loneliness and factors which have negative affect for divorced woman.

Gender determines woman's all life way like an important personality characteristic. She chooses appropriate (life) behavioral strategy for her, which is the answer for her maternal inclination.

The social statuses «divorced», «forsaken» affects on the life strategies choice. The divorce crisis for woman is connected with rethinking of her role, which activates personal responsibility.

The process of optimization the woman's mental condition is determined by her personal type, which characteristics help to understand the psychological state of divorced women and provide a more complete analysis opportunities for correctional psychology.

Key words: *divorce, women, loneliness, responsibility, gender, life strategies, value orientation, women types.*

Надійшла до редакції 27.04.2016 р.

УДК 159.923.2:159.942

МАНДЗИК Тетяна Михайлівна

*аспірантка кафедри психології Львівського національного
університету імені Івана Франка*

ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ З МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті характеризується сучасний стан дослідження проблеми ідентифікації з місцем, зокрема локальної ідентичності. Розглянуто способи, в які місце може бути пов'язане з ідентичністю особи, та основні особливості ідентифікації з місцем проживання. Проаналізовано модель локальної ідентичності, її основні складові та їхню роль в житті людини.

Ключові слова: ідентифікація з місцем, локальна ідентичність, самобутність, самоефективність, неперервність, місце.

Постановка проблеми. Проблеми ідентичності в умовах трансформаційного суспільства залишаються особливо актуальними як у практичному, так і в науковому плані. Ідентичність дає змогу дати відповідь на питання «Ким я є?» чи «Ким я себе почуваю?». Особа апіорно існує в фізичному трьохмірному просторі із чітко встановленою системою вимірювання часу. Іншими словами, відповіді на питання «Хто ти?» набагато легше, усвідомлюючи «Де ти?». Така закріпленість у просторі дозволяє більш чи менш однозначно визначати соціальне оточення особистості і фактори, які впливають на її соціалізацію і формування ідентичності. Отож, в науці неодноразово здійснювались спроби пов'язати поняття місця, території, простору та ідентичності особи.

Місце відіграє вагомий роль у формуванні ідентичності, а сам процес творення ідентичності має як внутрішній вимір, оскільки відбувається в свідомості особи, так і зовнішній, оскільки проявляється в системі взаємодії людини з довкіллям. Більшість авторів погоджують, що розвиток зв'язків з місцями – це передумова психологічного балансу та хорошого самопочуття (Г. Ровлес), а їх наявність допомагає долати кризи ідентичності й надає почуття стабільності, яке необхідне людині в постійно змінному світі (Р. Хей) [5; 10]. Ще однією перевагою таких позитивних зв'язків, за Л. Кубом і Д. Гуммоном, є можливе полегшення включення особи в локальні активності в межах певної місцевості [3]. Це привело до зростання зацікавленості поняттям «ідентифікації з місцем» та виділення різних типів ідентичностей – локальної, територіальної, регіональної та ін.

Отож, поглиблення розуміння ролі місця в структурі Я-концепції особи заслуговує особливої уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробкою концепції «ідентифікація з місцем» (*place identity*) займалися такі зарубіжні вчені, як Г. Прошанський, Р. Фелдмен, Д. Гуммон, М. Левіцька, Б. Гернандез, М. Хідалго, К. Твігер-Рос, Д. Юзел, М. Лаллі, Р. Стедмен та ін. [4; 5; 7-9; 13; 15].

В українському дискурсі проблема національних, регіональних, міських ідентичностей розкрита в працях: Н. Середи, Н. Черниш, Я. Грицака, Д. Судина, О. Мусяєдова, Г. Галіч, Н. Костенко, А. Ручки, М. Шульги та ін. Якщо звертатись до українських досліджень, то вони більшою мірою розкривають поняття ідентичності, зокрема локальної ідентичності в різних її вимірах, в соціологічній площині. Саме тому концепції «ідентифікації з місцем» та «локальної ідентичності» потребують більш детального психологічного аналізу, а також в статті буде звернено увагу на зарубіжні психологічні дослідження даних концепцій.

Метою статті є проаналізувати роль місця в творенні ідентичності особи та дослідити ідентифікацію з місцем проживання як складову Я-концепції особи, звернувши зокрема увагу на основні принципи, за допомогою яких місце може стати частиною ідентичності особи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідентичність є добре знаним та розробленим поняттям у сучасних суспільних науках (психологія, соціологія, історія тощо), проте однозначне визначення, яке б охоплювало всі його аспекти, дати нелегко. Перед тим, як перейти до психологічного аналізу та розуміння концепцій «ідентифікація з місцем» та «локальна ідентичність», окреслимо значення ідентичності та ідентифікації загалом.

Багато сучасних авторів віддають перевагу терміну «ідентифікація», критикуючи статичність терміну «ідентичність». А саме вказують на те, що ідентифікація охоплює динамічні, процесуальні аспекти формування ідентичності. В цій статті буде використовуватись підхід, який пропонує ототожнювати поняття «ідентичність» та «ідентифікація» [5; 8]. В англомовній літературі використовується поняття *place identity*, щоб зберегти значення даного поняття з дотриманням правил української мови, буде використовуватись поняття «ідентифікація з місцем». З поняттям *local identity* таких питань не виникає і відповідником його в українській мові буде «локальна ідентичність».

Поняття ідентифікації було запроваджено З.Фрейдом та трактується у психоаналітичній традиції як центральний механізм, який забезпечує здатність Я до саморозвитку [4]. Ідентифікація розуміється як центральний елемент самосвідомості, пов'язаний з відповіддю на запитання «Хто я?» та фіксацією цієї позиції в системі

суспільних відносин. В цьому випадку підкреслюється суб'єктивне відчуття власної належності до різних соціальних спільнот на основі стійкого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і сприйняття як власних групових норм і цінностей.

Згідно з Х. Теджфелом, ідентичність можна розглядати як когнітивний компонент «Я-концепції», тобто усвідомлення своїх якостей, групової та територіальної належності, емоційно-оцінюючий компонент ставлення до себе, рівень поваги, самокритичність і тип поведінки [6]. А. Ватерман вказує на те, що формування ідентичності – не одноразовий акт, а серія взаємопов'язаних виборів, посередництвом яких людина приймає свої особисті цілі, цінності, переконання. Ідентичність особи багатопланова, включає весь спектр її взаємодії з природою, суспільством та культурою. Соціальний та фізичний простір, в якому формується ідентичність особи, є певною моделлю світу, в межах якої вона прагне самовизначитися [4].

Загалом спосіб трактування ідентичності залежить від теорії. Отже, ідентичність – це одна з найістотніших характеристик людини, без якої вона не може існувати як свідомо автономна особистість. Ідентичність – це збереження, підтримка особистістю власної цілісності, тожності, нерозривності історії свого життя, а також стійкий образ Я, усвідомлення у собі певних особистісних якостей, індивідуально-типологічних особливостей, рис характеру, способів поведінки, які визнаються своїми, достовірними. Сферою дослідження в цій статті є місце. Варто озвучити думку Е. Кесея, який вважає, що ідентичність твориться внутрішньо в думках, за допомогою взаємодії тіла з навколишнім середовищем – немає місця без «Я», немає «Я» без місця [5].

Незважаючи на те, що вчені дійшли згоди щодо визначення поняття «місце» («Місце» – це простір, наділений значенням), сьогодні існує багато незгодженостей як визначати зв'язки людини з місцем (прив'язаність до місця, ідентифікація з місцем, почуття місця, залежність від місця) та як їх вимірювати [8]. Відсутність одного розуміння такої взаємодії в системі «місце-людина», значно утруднює процес дослідження та побудову єдиної системи знань про особливості таких зв'язків.

Ідентифікація з місцем може використовуватися в якості загального терміну для опису стосунків людей з місцями, які мають значення для їхньої «моделі світу та місця в ньому». Ідентифікація з місцем (*place identity*) має витоки з роботи Г. Прошанського, який звертається до напрацювань Е. Еріксона, автора терміну «просторова ідентичність». Г. Прошанський визначає ідентифікацію з місцем таким чином: «за ідентифікацією з місцем ми маємо на увазі ті аспекти особистості, які визначають особисту ідентичність особи щодо фізичного середовища за допомогою складного візерунка свідомих і

несвідомих ідей та переконань, почуття цінності цілі, поведінкові тенденції і навички, що мають відношення до цього середовища» та «ідентифікація з місцем є теоретичним конструктом, що є важливим в розумінні розвитку та вираженні субідентичностей» [9, с.155-156].

У цій статті ідентифікація з місцем осмислюється як всеосяжна концепція, що відображатиме взаємозв'язки між ідентичністю особи, цінностями, поведінкою та конструкціями фізичного світу. Дослідження в цій області дає достатньо доказів важливості місця для ідентичності людей, що робить його важливим для розуміння впливу змін навколишнього середовища змін місця протягом наступних років.

У літературі може знайти наступні поділи ідентифікації з місцем. Територіальна ідентичність – сприйняття індивідом себе як представника певної «уявної» спільноти, яка ґрунтується на єдності території проживання, а також історії та традицій, соціокультурного досвіду, ціннісних орієнтацій та способу життя, притаманних територіальній спільноті [1].

Національно-територіальна ідентичність – прив'язаність членів певного національного соціуму до різних його територіальних аспектів: локального (відчуття близькості до тієї місцевості, де вони народились чи проживають зараз), регіонального (відчуття близькості до певного регіону країни), національного (відчуття близькості до країни загалом), транснаціонального (відчуття близькості до наднаціональних утворень) [8]. Простір національної ідентичності можна поділити на національно-етнічні ідентичності (українець, росіянин, поляк тощо) та громадянсько-територіальні ідентичності (мешканець населеного пункту, регіону, громадянин України, громадянин іншої держави).

У контексті соціальної психології, яка займається питаннями Я-концепції, існує не так багато роздумів щодо важливості та ролі місця. Зокрема В. Джеймс вказував на наявність фізичного «Я», яке включає в себе тіло, одяг, дім і все те, що ми можемо окреслити як «своє». Концепції ідентифікації з місцем має бути особливо розглянути, оскільки місце є фундаментальним компонентом ідентичності людини. На думку Р. Стедмана, ідентифікацію з місцем можна розглядати як процес, за допомогою якого (через взаємодію з певним місцем) люди описують себе як таких, які належать цьому місцю [13]. Іншими словами, ідентифікація з місцем виступає як складовий компонент ідентичності особи, який розвивається щодо елементів, які окреслюють певне середовище та природу взаємодії, яка там відбувається.

Виділяють два способи, в які місце може бути пов'язане з ідентичністю. Перший з них вказує на те, що людина описує себе як особу, яка належить до певного місця (наприклад, я – лівів'янин, українець тощо). В такому значенні місце визначається як соціальна

категорія та досліджується за допомогою тих самих правил, що і соціальна ідентифікація в теорії соціальної ідентичності. Ідентифікація з місцем може виражати членство в групі людей, які окреслюються певною територією. З такої позиції ідентифікація з місцем визначається як тип соціальної ідентифікації. Хоча, в той же час, в цьому підході концепція місця ігнорується і розчиняється в соціальній ідентичності. Отож, даний підхід пояснює лише частину зв'язку між навколишнім середовищем та людиною [5; 8].

Другий спосіб за основу бере розуміння конструкту «ідентифікація з місцем», яке запропонував Г. Прошанський [9]. Він вказує на те, що ідентифікація з місцем є іншим аспектом ідентичності, подібним до соціальної ідентичності, що описує соціалізацію людини у фізичному світі. Як результат, процеси, які відбуваються між місцем та ідентичністю, подібні до тих, які відбуваються між групою та ідентичністю. Ідентифікація з місцем, за Г. Прошанським, є чимось більшим, ніж просто зв'язок з ним. Головним внеском цього дослідника є те, що він популяризував поняття «ідентифікація з місцем» та звернув увагу на факт, що місце відіграє не менш важливу функцію для автоідентифікації людини, ніж інші категорії.

Більше того, ідентифікація з місцем має свої особливості: 1) *динамічність*, враховуючи зміни ідентичності і місця; 2) *багатоскладовість* – люди перебувають під одночасним впливом на їхні ідентичності як мобільності, так і прив'язаності до місця; 3) *різноманітність виміру* – люди ідентифікують себе з місцями проживання на різних рівнях (наприклад, місто, село чи країну особи) [3; 4; 8; 13; 15].

Дослідники в своїх подальших працях використовували термін «ідентифікація з місцем», введений Г. Прошанським, але все ж його визначення не стало основою для побудови жодного інструментарію для вимірювання ідентифікації з місцем. Більш систематичну теорію ідентифікації з місцем запропонували К. Твігер-Рос та Д. Юзел, яка була адаптована для потреб досліджень ідентифікації з місцем та базувалась на процесуальній теорії ідентифікації Г. Брейквел [9, 15].

У контексті соціальної психології Г. Брейквел запропонувала «процесуальну модель ідентичності», яку часто використовують для розуміння важливості емоційного зв'язку людини з місцем проживання для підтримки та розвитку ідентичності. Отож, місце – відповідно до цієї теорії – може стати частиною ідентичності людини, якщо 1) дає їй почуття неперервності, 2) дозволяє відрізнити себе від інших, 3) є джерелом позитивної самооцінки, 4) дає почуття самоефективності та можливості контролю над навколишнім середовищем [15].

Г. Брейквел вважає, що ідентичність потрібно розглядати в термінах біологічного організму, який розвивається за допомогою акомодатії, асиміляції і оцінки соціального світу. Вибір інформації, яка сприймається, засвоюється та оцінюється, керується чотирма принципами: самобутністю, безперервністю і самооцінкою та самоефективністю, тобто сприйняття особою своєї здатності бути ефективним в досягненні цілей [14; 15].

Перший – самобутність (*distinctiveness*) – бажання зберегти, підтримувати особисту автентичність або унікальність. Самобутність проявляється в декількома способами, що підтверджується дослідженнями. Дж. Спеллер виявила, що в гірських селах спільноти, які були переселені, показували свою самобутність через різноманітні декорації зовнішнього фасаду дому [12].

Р. Фелдмен з колегами, досліджуючи ідентифікацію з місцем проживання, вказали на особливий прояв самобутності, пов'язаний з сприйманням себе як жителя «міста» чи «села». Ці дослідження засвідчують, що самобутність підсумовує стиль життя, а особа встановлює специфічний вид стосунків з своїм місцем проживанням, який чітко відрізняється від будь-якого іншого виду стосунків [4].

У дослідженнях Д. Гуммона виявлено, що «люди з міста» мають свій самобутний стиль життя, який відрізняється від інших населених пунктів. Також, більшість досліджуваних використовує цей стосунок до міста як критерій підкреслення власної автентичності та відокремлення від інших [3]. М. Лаллі визначає ідентифікацію з місцем проживання «як зв'язок з певною особливою частиною міста, який сприяє диференціації себе від інших його частин» [7]. Також, дослідження Дж. Ейлес вказують на те, що люди, які проживають на певній території, схильні приписувати собі риси, які властиві цьому місцю (наприклад, у центрі Львова проживають багаті люди, отже я багатий) [11; 14]. Отож, люди використовують ідентифікацію з певним місцем для того, щоб відрізнити себе від інших.

По-друге, неперервність (*continuity*), яка є прагненням зберегти протяжність між минулою і теперішньою Я-концепцією. Дім і його вміст може виступати як референт між минулим та діями, а також підтримання цього місця може забезпечити відчуття безперервності. Існують два підходи до ролі навколишнього середовища, і зокрема місця, в підтримці неперервності ідентичності особистості. У першому з них, фізичне середовище може розглядатися як джерело минулих дій та досвіду. Також, особа підтримує неперервність своєї Я-концепції за допомогою специфічних місць, з якими людина має емоційний зв'язок. Це явище можна розглядати на індивідуальному та груповому рівні. К. Девайн в своїх дослідженнях показує, що історичні місця відіграють роль в збереженні неперервності групової ідентичності. На індивідуальному рівні Г. Ровлес показав, що старші члени суспільства

не хочуть переселятися, оскільки навколишнє середовище нагадує їм про минулий час та більш активних себе [10; 14].

С. Хормус, обговорюючи роль переселення та змін *Я*-концепції засвідчує, що нове місце може стати можливістю для розвитку нових ідентичностей, а минуле місце стане символом «старої» *Я*-концепції. Отож, місце можна описати як активну частину структури ідентичності особи, яка відображає неперервність та зміни. Наявність контролю над підтриманням неперервності місця проживання є важливим для хорошого самопочуття людини, оскільки незаплановані зміни місця проживання можуть спричинити виникнення депресії чи реакції горя [5].

Другий підхід, вказує на важливість характеристик місця в підтримці неперервності *Я*-концепції, які є загальними та змінними від одного місця до іншого. Тобто, люди шукають такі місця для життя, які б відображали їхні цінності. Отож, фізичне середовище може бути змінене для того, щоб віднайти справжнього себе або представити нового себе. За Р. Фелдменом, відсутність конгруентності з місцем проживання може призвести до загальної незадоволеності та бажання змінити місце проживання. Отож, місце нерозривно пов'язане з підтримкою та розвитком неперервності власного «*Я*» людини, а небажані втручання в емоційно важливі місця становлять для неї загрозу [4].

Переселення може використовуватись з метою розриву зв'язку зі старою *Я*-концепцією, але примусове переселення може поставити під загрозу безперервність. Крім того, люди можуть переміститися в нові місця, але вони представляють свої цінності та ідентичність, таким чином підтримуючи безперервність власної особистості.

По-третє, самооцінка (*self-esteem*). Самооцінка визначається позитивною оцінкою себе або групи, з якою людина себе ідентифікує. Вона пов'язана з почуття людиною власної вартості чи соціального значення. Бажання підтримувати позитивне бачення себе розглядається багатьма теоріями як центральний мотив до дії. К. Корпел представив результати досліджень, які показують, що улюблені місця можуть підтримувати самооцінку особи. Наприклад, завдяки життю в історично значимому місті мешканці можуть відчувати гордість (М. Лаллі, Д. Юзел) [6; 7; 14]. Тобто особа підвищує свою самооцінку та власне значення за допомогою характеристик даного місця. (наприклад, життя у Львові змушує мене почуватися добре).

По-четверте, самоефективність (*self-efficacy*), яка є переконанням особи, що вона має здібності зустрітися з вимогами ситуації, і яка вимірюється персональною силою. Самоефективність можна описати як переконання особи в своїй здатності долати ситуативні перешкоди. Теорія самоефективності була розроблена в рамках теорії соціального

научіння А. Бандури та визначається високим рівнем віри особи в можливість діяти та вирішувати поставлені завдання. Почуття самоефективності є важливим для підтримки психологічного благополуччя [15]. Якщо самоефективність розглядати в стосунку до навколишнього середовища, то почуття самоефективності підтримується, якщо навколишнє середовище, зокрема місце проживання, допомагає або принаймні не перешкоджає повсякденному стилю життя особи.

У літературі можемо знайти поняття «підтримуючого середовища», запропоноване Дж. Вінкелем [16]. «Підтримуюче середовище» – це таке середовище, в якому його жителі можуть організувати інформацію від їхнього безпосереднього соціо-психологічного середовища таким чином, щоб могли створити систему передбачень, яка б дозволяла їм оцінювати чи вони забезпечені цією підтримкою. Життя в «підтримуючому середовищі» означає, що особа відчуває свою ефективність в повсякденних сферах функціонування в цьому середовищі, тобто вона має переконання, що готова виконувати свої активності в цьому середовищі.

Модель самобутності, безперервності, самоефективності і самооцінки розкриває значення і роль емоційно значимих місць, які вони мають для ідентичності особи. В термінах соціальної теорії ідентичності це свідчить, що ідентифікація з місцями – законне доповнення до існуючого ряду ідентифікацій. Також, процеси ідентичності мають динамічний стосунок з місцем проживання, а розвиток та підтримка цих процесів відбувається в процесі взаємодії з навколишнім середовищем. Отож, оточення стає значною складовою ідентичності просто, створюючи контекст, в якому ідентичність може бути встановлена та розвинута.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Дослідження зв'язків людини з місцем, зокрема ідентифікації з місцем, є актуальною та перспективною сферою для сучасної психологічної науки. Ідентичність твориться внутрішньо, в думках за допомогою взаємодії тіла з навколишнім середовищем – немає місця без «Я», немає «Я» без місця. Ідентифікація з місцем виступає як складовий компонент ідентичності особи, який розвивається щодо елементів, які окреслюють певне середовище та природу взаємодії, яка там відбувається. Місце може стати частиною ідентичності людини, якщо дає їй почуття неперервності, дозволяє відрізнити себе від інших, є джерелом позитивної самооцінки та дає почуття самоефективності та можливості контролю над навколишнім середовищем.

У подальших дослідженнях варто звернути увагу на проведення емпіричних досліджень ідентифікації з місцем, адже знання та розуміння того, як місце може стати частиною ідентичності, можна використовувати для полегшення адаптації переселених осіб,

підвищення громадської активності в межах місця, що має позитивний вплив як на особу, так і на місце загалом.

Список використаних джерел

1. Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці / Г. Коржов. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №1. – С. 107-124.
2. Bernardo F. Place Identity: A Central Concept in Understanding Intergroup Relationships in the Urban Context / F. Bernardo, J. M. Palma-Oliveira // The Role of Place Identity in the Perception, Understanding, and Design of Built Environments. – 2012. – P. 35-46.
3. Cuba L. A Place to Call Home: Identification with Dwelling, Community, and Region / L. Cuba, D. Hummon. // The Sociological Quarterly. – 1993. – Vol.34. – №1. – С. 111-131.
4. Feldman R. Constancy and change in attachments to types of settlements / R. Feldman // Environment and Behaviour. – 1996. – №28. – P. 419-445.
5. Hauge A. Identity and place: a critical comparison of three identity theories / A.L. Hauge. // Architectural Science Review. – 2007. – P. 1-15.
6. Korpela K. M. Place identity as a product of environment self – regulation / K.M. Korpela // Journal of Environmental Psychology. – 1989. – №9 (2). – P. 241-256.
7. Lalli M. Urban-related Identity: Theory, measurement and empirical findings / M. Lalli // Journal of Environmental Psychology. – 1992. – №12. – P. 285-303.
8. Lewicka M. Psychologia miejsca. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2012. – 637 s.
9. Proshansky H.M. Place identity: Physical world socialization of the self / H.M. Proshansky, A.K. Fabian, R. Kaminoff // Journal of Environmental Psychology. – 1983. – №3(1). – P. 57-83.
10. Rowles G. D. Place and personal identity in old age: observations from Appalachia / G. D. Rowles // Journal of Environmental Psychology. – 1983. – №3. – P. 299-313.
11. Sarbin T. R. Place identity as a component of self: an addendum / T.R. Sarbin // Journal of Environmental Psychology. – 1983. – №3. – P. 337-420.
12. Speller G. A community in transition: the relationship between spatial change and identity / G. Speller, E. Lyons, C. Twigger-Ross // Social Psychological Review. – 2002. – Vol.4(2). – P. 39-58.
13. Stedman, R. C. Toward a Social Psychology of Place: Predicting Behavior from PlaceBased Cognitions, Attitude, and Identity / R. C. Stedman // Environment and Behavior. – 2002. – №34. – P. 561-581.
14. Twigger-Ross C. L., Uzzell D. L. Place and identity processes / C. L. Twigger-Ross, D. L. Uzzell // Journal of Environmental Psychology. – 1996. – №16. – P. 205-220.
15. Twigger-Ross C. L. Identity theories and environmental psychology / C. L. Twigger-Ross, M. Bonaiuto, G. M. Breakwell // M. Bonnes, T. Lee, M. Bonaiuto

«Psychological theories for environmental issues». – UK : Ashgate Publishing, 2003. – P. 203-234.

16. Winkel G. The perception of neighbourhood change. In J. Harvey, Ed., Cognition and Social Behaviour and the Environment / G. Winkel. – New York : Erlbaum, 1981.

Т.М. Мандзык

К ПРОБЛЕМЕ ИДЕНТИФИКАЦИИ С МЕСТОМ ЖИТЕЛЬСТВА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье характеризуется современное состояние исследования проблемы идентификации с местом, в частности локальной идентичности. Рассмотрены способы, в которые место может быть связано с идентичностью человека, и основные особенности идентификации с местом. Проанализировано модель локальной идентичности, ее основные составляющие и их роль в жизни человека.

Ключевые слова: идентификация с местом, локальная идентичность, самобытность, самоэффективность, непрерывность, место.

T. Mandzyk

TO THE PROBLEM OF PLACE IDENTITY: THEORETICAL ASPECT

This paper examines the role of place and identity processes. There is sufficient research to show that people have strong attachments to places (local, regional and national) which become part of who they are, and where they feel they can be themselves and to some degree part of how they present and express themselves.

Place identity has some peculiarities: dynamic, given both change in identities and places, multiple, recognizing both stability and change, varied in scale (identity to city, town, country etc.) In this paper, place identity is conceptualized as an overarching concept that expresses the interrelationships between a person's identity, values and behaviors, and their constructions of the physical world.

The research in this area provides evidence of the importance of place for people's identity, making it important to understand the impacts of environmental and place-based changes. A useful theoretical framework that has been used in the context of threats to identity and place is theoretical model of Breakwell. Breakwell suggests that changes in the social world are assimilated, accommodated and evaluated in relation to four key principles. Firstly distinctiveness - the desire to maintain personal distinctiveness or uniqueness. Secondly, self-efficacy, which is the individual's belief that person has the abilities to meet the demands of the situation and which is a measure of personal agency. Thirdly, continuity, which is the desire to maintain continuity between past and present self-concepts. Finally, self-esteem, which refers to a positive evaluation of self or the group with which you identify or, in terms of home, the sense of pride in that home or of living in a nice area.

Key words: place identity, local identity, distinctiveness, continuity, self-esteem, self-efficacy, place.

Надійшла до редакції 26.05.2016 р.

УДК 316.6:159.923:33

ОВЧАР Ольга Володимирівна

*аспірантка лабораторії психології мас та спільнот
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (м. Київ)*

МОЖЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ НЕГАТИВНОГО ПРОЯВУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТИЛЮ СПОЖИВАННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ БЛАГ ОСОБАМИ З НИЗЬКИМ ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ

У статті проаналізовано сукупність соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ особами з низьким економічним статусом, що пов'язані з неадекватною мотивацією досягнення успіху; з надмірною екстернальністю; з недостатністю рефлексивних спроможностей; зі страхом відторгнення та/або надмірним прагненням до прийняття; з особливостями ціннісної сфери, за якими виявлено статистично значущу різницю між особами з низьким та високим економічним статусом. Визначено завдання корекційного етапу дослідження, яке полягало в тому, щоб встановити ймовірність зменшення негативного прояву соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ. Висвітлено напрями корекції та презентовано програму корекції негативного прояву соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ. Описано основні етапи проведення корекції негативного прояву визначених соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ особами з низьким економічним статусом та подано її результати.

Ключові слова: *Стиль споживання матеріальних благ, locus контролю, мотивація афіліації, психологічне тяжіння до бідності, економічний статус, мотивація досягнення успіху, рефлексивність*

Постановка проблеми. Стиль споживання матеріальних благ є ustalеною формою реалізації споживчої поведінки, сформованою в ході щоденної споживчої практики особистості. Стиль споживання матеріальних благ у певній мірі є поведінковим виразом мотивів, цінностей, прагнень особистості, засобом вираження її внутрішнього світу, але він також обмежений об'єктивними фінансовими можливостями особи та її суб'єктивними уявленнями про своє місце в економічній структурі суспільства. Стиль споживання матеріальних благ носіїв низького економічного статусу передбачає добровільне самообмеження, орієнтацію на ціну товарів, купівлю та споживання тільки найнеобхіднішого, схильність до ригідності у споживчій

поведінці споживання, низький рівень спонтанності при здійсненні покупок. Отже, існує потреба в тому, щоб визначити можливі шляхи корекції тих соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ, що мають негативний прояв, посилюють тяжіння до пуританського способу споживання, і в кінцевому рахунку разом із сукупністю інших чинників впливають на узвичаєння особою бідності як стилю життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічне дослідження поведінки споживача є актуальним в контексті становлення суспільства споживання в Україні. Так, З. Антонова досліджувала психологічні особливості впливу реклами на споживача, Н. Домбровська – споживчу поведінку українців в умовах суспільства змін, В. Москаленко – проблематику, пов'язану з економічною культурою особистості, Я. Невідома – особливості впливу культури на економічну поведінку людей. Зважаючи на стрімке поглиблення економічної кризи в Україні, зростання соціальної нерівності українського суспільства, актуальності набувають також психологічні дослідження різних соціально-економічних груп, і особливо - особам з низьким економічним статусом, представникам субкультури бідності та іншим вразливим групам населення. Зокрема, М. Панга, М. Сімків досліджували соціально-психологічні аспекти ставлення українців до грошей, С. Бабенко – соціокультурний механізм динаміки соціальних нерівностей, Л. Лебідь – стратегії подолання бідності, І. Прибиткова – нові статусні нерівності українського суспільства. Дослідженням соціально-психологічних чинників узвичаєння та долання бідності як стилю життя активно здійснюються науковцями лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології в контексті ціннісних орієнтацій осіб, що психологічно тяжіють до бідності (В. Васютинський); ставлення до здоров'я (М. Каніболоцька, Л. Коробка); професійного самовизначення (В. Мяленко); набуття соціального капіталу (В. Вінков) та інші.

Мета статті полягає в окресленні можливих напрямів корекції негативного прояву соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ на основі аналізу результатів емпіричного дослідження цих особливостей в осіб із низьким економічним статусом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ особами з низьким економічним статусом було проведено з використанням методів анкетування, фокус-групових дискусій та глибинних інтерв'ю. Анкетування проводилось з піддослідними з різним економічним статусом: високим, середнім та низьким, для отримання можливості порівняння

та виокремлення специфіки саме представників низького економічного статусу.

За результатами факторного аналізу індикаторів стилю споживання виділилися п'ять факторів, що мають статистично значущі відмінності, опосередковані належністю особи до групи із низьким чи високим економічним статусом: «орієнтація на статус та досягнення»; «пасивна екстернальність»; «орієнтація на допомогу іншим та повагу оточуючих»; «орієнтація на індивідуалізм та естетизм»; «конформізм», зміст яких покладено в основу систематизації соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ особами із низьким економічним статусом.

В ході подальшого аналізу було встановлено, що фактор «пасивна екстернальність» – є ключовим у розумінні соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ особами з низьким економічним статусом. Відповідно, носії низького економічного статусу реалізують стиль споживання матеріальних благ крізь призму таких соціально-психологічних особливостей як схильність до зовнішнього локусу контролю, ціннісна орієнтація на відпочинок, страх відторгнення, ціннісна орієнтація на добробут; тенденція до високого рівня психологічного тяжіння до бідності, а також знижена мотивація досягнення.

Також було проведено факторний аналіз окремо на групі осіб з низьким економічним статусом, який висвітлив 6 соціально-психологічних характеристик, що описують стиль споживання матеріальних благ носіями низького економічного статусу: «орієнтація на бідність як спосіб життя»; «орієнтація на статус та соціальну активність»; «меркантильний егоцентризм»; «орієнтація на соціальну взаємодію»; «альтруїстична настанова» та «орієнтація на естетизм та пізнання світу».

Емпіричне дослідження з допомогою фокус-групових дискусій та глибинних інтерв'ю дозволило виявити наступні риси, що характеризують стиль споживання матеріальних благ носіями низького економічного статусу: високий рівень тривоги за майбутнє, невпевненість у власному матеріальному становищі, відсутність планів на майбутнє, досить виражену тенденцію звертати увагу на думку оточуючих при здійсненні споживчої поведінки, а також відсутність стратегії планування та контролю власних витрат та заощаджень.

Аналіз результатів емпіричного дослідження показав, що соціально-психологічні особливості стилю споживання матеріальних благ особами з низьким економічним статусом натомість, визначаються:

1) недостатньою мотивацією досягнення особистого успіху, що проявляється в бажанні ідентифікуватись з більш статусною

референтною групою не через особисті досягнення та підвищення самоефективності, а через демонстрацію вдаваного успіху, бажання приховати низький економічний статус через демонстративне споживання престижних речей; в бажанні продемонструвати більш високий соціальний статус, ніж є насправді, навіть за рахунок заощадження на товарах першої необхідності; прагнення успіху часто поєднується з невірою у власні сили, очікуванням поразки, невдачі, що знижує мотивацію до реальних досягнень;

2) надмірною екстернальністю, що проявляється браком особистої відповідальності за власне матеріальне становище; в перекладанні відповідальності за своє становище на зовнішні чинники, очікуванні «сприятливих обставин» для змін на краще; в тенденції звинувачувати обставини або інших людей у власних невдачах;

3) страхом відторгнення та/або надмірним прагненням до прийняття, що проявляється у переживанні сорому перед іншими через власну бідність; у невпевненості в собі, в своїх можливостях, у власному майбутньому та негативному його баченні; в знеціненні самого себе;

4) недостатністю розвитку рефлексивних спроможностей щодо власної споживчої поведінки, а також в цілому щодо власних доходів та витрат, що пов'язано із переживаннями щодо того, що думають оточуючі; із надмірним покладанням на думку інших; із страхом перед необхідністю планувати власні витрати та споживання;

5) особливостями ціннісної сфери, що проявляються в переважанні цінностей відпочинку, спокою, пасивності відносно цінностей активної діяльності, досягнення успіху.

Наведений вище аналіз аргументовано підтверджує необхідність визначення напрямку корекції та створення спеціальної програми корекції негативного прояву соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ особами із низьким економічним статусом, що дозволить оптимізувати стиль споживання матеріальних благ, зробити його більш адекватним реальним потребам та можливостям осіб із низьким економічним статусом, посилити його позитивні характеристики та послабити негативні прояви.

Конкретні напрями корекції прояву соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ особами із низьким економічним статусом представлено на рис. 1, адже в цілому корекційний вплив може здійснюватися як в напрямку посилення, так і в напрямку послаблення цих особливостей.

Слід відзначити, що стиль споживання матеріальних благ є унікальним для кожної особистості, натомість має спільні ознаки у представників різних соціально-економічних груп, зокрема, у осіб із низьким економічним статусом.

Слід зазначити, що не всі перераховані вище негативні прояви соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ властиві особам, що мають низький економічний статус, що певним чином ускладнює створення єдиної корекційної програми для носіїв низького економічного статусу. Крім того, ми вважаємо, що не всі негативні прояви соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ здатні піддатись корекції в рамках невеликої серії корекційних занять, адже для їхнього подолання потрібна більш глибока як тренінгова, так і психотерапевтична робота. До таких особливостей належать, зокрема, ціннісні компоненти, а також локус контролю, який є базовою психологічною настановою особистості щодо привласнення або відчуження відповідальності за власне життя. Тому ми сфокусувались на обґрунтуванні можливостей корекційного впливу, не прагнучі досягти корекції всіх означених негативних проявів соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ особами з низьким економічним статусом.

Рис. 1. Напрями корекції соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ особами з низьким економічним статусом

Створена корекційна програма передбачала підвищення рефлексивної компетентності та асертивності в контексті споживчої поведінки.

Як показано на рисунку 2, організація дослідження можливостей корекційного впливу передбачала реалізацію трьох послідовних етапів: підготовчого, корекційного та аналітичного.

На підготовчому етапі було окреслено план корекційних занять, а також сформовано групи, що приймали в них участь. Корекційні заняття було проведено на базі центру зайнятості Голосіївського

району міста Києва. Цільову групу утворили безробітні особи, які мали економічний статус низький та нижче середнього.

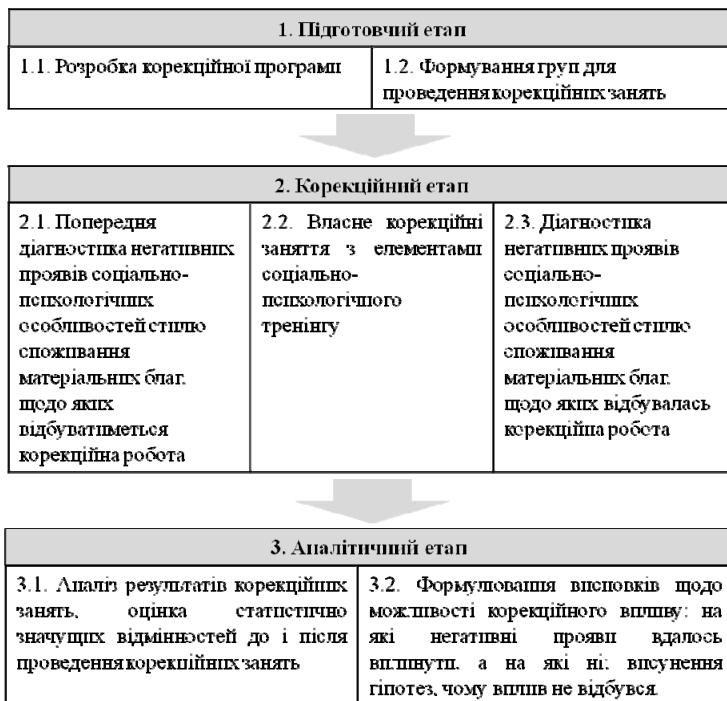

Рис. 2. Схема проведення корекції негативного прояву соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ

На корекційному етапі з однією групою було проведено чотири корекційних заняття тривалістю по 3-3,5 години кожне. Кількість людей, що приймала участь в заняттях змінювалася – на першому заняття було 13 осіб, на останньому – 7, тому після корекційного впливу аналізу підлягали результати діагностики тих учасників, які відвідали мінімум 3-4 заняття.

Кожне корекційне заняття було розроблено для опрацювання певної соціально-психологічної особливості, що були описані вище. Логіка побудови кожного заняття передбачала різні типи активності:

1) вправи, спрямовані на покращення емоційного стану, розвиток групової згуртованості та взаємної довіри, що не тільки постало основою ефективності тренінгової роботи, а й дозволило учасникам набувати позитивних навичок поведінки та комунікації, які в

подальшому можуть ефективно застосовуватися особою в реальному житті;

2) вправи, спрямовані безпосередньо на корекцію негативного прояву соціально-психологічних особливостей стилю споживання матеріальних благ особами із низьким економічним статусом;

3) лекції-бесіди, спрямовані на розуміння сутності проблеми споживання, підвищення фінансової компетентності, рефлексивності щодо різних аспектів споживчої поведінки та чинників, що впливають на стиль споживання матеріальних благ. Лекційний матеріал поєднувався з його наступним обговоренням в групі – наскільки учасникам властиві феномени, що обговорюються, що було корисним, цікавим, а що, навпаки, викликало нерозуміння або роздратування.

Корекційні заняття включали вправи з тренінгу асертивності С.Бішоп [2], вправи з книг К.Фопеля [10] та В. Чікер [11], вправу «Колесо балансу» [5], вправи з метафоричними картами [6], психодраматичну вправу «групова скульптура» [8], які було модифіковано відповідно до завдань корекційних занять. На останньому занятті було використано бізнес-гру тренінг «Cash Flow» [1].

Для виявлення змін у прояві відповідних соціально-психологічних особливостей було проведено попереднє діагностичного опитування та опитування наприкінці занять, для чого було використано набір питальників: «Психологічне тяжіння до бідності» [3], «Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера» (адаптація Е.Бажина, С.Голинкіної, А.Еткінда) [7, с. 288], «Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху Т.Елерса» [7, с. 626], «Діагностика мотивів афіліації Мехрабіана» [9, с. 70], а також включено питання, спрямовані на визначення об'єктивного рівня доходу та суб'єктивної оцінки рівня власного матеріального добробуту.

Результати ефективності корекційної роботи також було проаналізовано за суб'єктивно-оцінним критерієм (обговорення вражень учасників від занять, задоволення від роботи, бажання змінювати стиль споживання та застосувати набуті навички і вміння в подальшому).

Аналіз результатів було проведено за допомогою статистичного пакету SPSS, використано процедури обчислення середніх показників, частотного розподілу та непараметричний критерій Вілкоксона для зв'язаних вибірок щодо встановлення статистичної значущості відмінностей.

Аналіз результатів проведеної корекційної роботи показав (див. табл.1), що відбулись певні зміни в досліджуваних показниках, деякі показники змінились навіть у напрямку, протилежному очікуванням

(так, психологічне тяжіння до бідності та страх відторгнення в середньому дещо зросли, а інтернальність дещо знизилась). Втім статистично значущої зміни показників не було зафіксовано. Водночас, особисті відгуки учасників після корекційних свідчать про те, що заняття були для них корисними і цікавими, допомогли краще зрозуміти особливості своєї споживчої поведінки та важливість контролю за витратами, а також підвищити асертивність своєї поведінки. Останнє виявилось корисним навіть на співбесідах, які учасники тренінгу регулярно проходили, оскільки знаходились в активному пошуку роботи.

Таблиця 1

Зміни в прояві соціально-психологічних особливостей стилю споживання осіб із низьким економічним статусом до та після корекційного впливу

Характеристики, щодо яких здійснювався вплив	Середні значення	
	До впливу	Після впливу
Психологічне тяжіння до бідності	9,9	11,0
Мотивація досягнення успіху	18,1	18,1
Прагнення до прийняття	127,2	126,4
Страх відторгнення	117,5	120,7
Інтернальність	4,6	4,1

Отримані нами результати потребують аналізу і пояснення:

1) Оскільки учасники групи знаходилися не у вакуумі в процесі проходження тренінгових занять, на них паралельно могли впливати інші чинники, особливо у проміжках між заняттями, які становили від 1 до 3 днів. Особливо могла впливати ситуація невизначеності з пошуком роботи, стреси на співбесідах, відчуття власної безпорадності, тощо;

2) Окреслені вище негативні прояви соціально-психологічних особливостей стилю споживання, на які було спрямовано вплив, є глибоко укоріненими в структуру особистості та потребують більш тривалої корекційної та/або психотерапевтичної роботи. В процесі проведення корекційних вправ було актуалізовано психологічні проблеми, які потребують окремого часу для їхнього вирішення в процесі психотерапевтичної роботи, що не входило в завдання нашого дослідження. Такий стан речей підтверджується також результатами, отриманими В. Васютинським в його експериментальному дослідженні соціально-психологічних засобів підвищення

самоефективності осіб з високим рівнем тяжіння до бідності: «інтенсивна й швидка актуалізація страхів і невпевненості призводить радше до негативного результату – фактичного зниження опорності особи на несприятливі життєві чинники. Натомість позитивні зміни, якщо й можливі, то внаслідок більш тривалої корекції, що має настати після початково травматичного самоусвідомлення.» [4, с.55].

Саме результати рефлексії після проведення занять засвідчують, що процес початкового травматичного самоусвідомлення було активізовано в учасників в процесі корекційної роботи.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Соціально-психологічні особливості стилю споживання матеріальних благ, що їх виявляють носії низького економічного статусу, характеризуються низкою негативних проявів, які є глибоко укоріненими в структуру особистості, пов'язаними з особливостями ціннісної сфери, локусу контролю, мотивації досягнення та афіліації малозабезпечених осіб. Можливими шляхами корекції таких негативних проявів є проведення корекційних занять з елементами соціально-психологічного тренінгу. Відповідно до отриманих результатів дослідження досягнення достатнього рівня ефективності вимагає досить тривалого корекційного впливу.

Напрямами подальших досліджень у цій сфері можуть бути пошуки більш ефективних інструментів корекції, розробка довготривалої тренінгової програми посилення рефлексивних спроможностей та асертивності особи щодо своєї споживчої поведінки.

Список використаних джерел

1. Бізнес гра-тренінг Cash Flow або інструкція до Багатства [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://vseprogroshi.com.ua/biznes-gra-trening-cash-flow-abo-instrukciya-do-bagatstva.html>

2. Бишоп С. Тренинг асертивности/ Сью Бишоп. – СПб.: Питер, 2001. – 208 с.

3. Васютинський В.О. Питальник «Психологічне тяжіння до бідності»: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст / В.О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – 2013. – Вип. 32 (35). – С. 54–62.

4. Васютинський В.О. Долаючи бідність у собі: соціально-психологічні засоби підвищення самооцінки особи / В.О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. ст. – 2015. – Вип. 35 (38). – С. 47–61.

5. Лещенко Е. Колесо Баланса: система вдохновения жизни: Практич. рук-во/ Евгений Лещенко. – М.: Академия, 2010. – 80 с.

6. Метафорические ассоциативные карты в работе практического психолога. [Электронный ресурс] / Режим доступа http://projective-cards.ru/poleznoe/metaforicheskie_associativnyye_karty_v_rabote_prakticheskogo_psihologa/

7. Практическая психодиагностика, 2001 - Практическая психодиагностика. Методики и тесты /Под ред. Д.Я.Райгородского. – Самара: Издательский дом «Бахрах-М», 2001. – 672 с.

8. «Скульптура» [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://lib.ink/upravlenie-personalom_737/skulptura-40050.html

9. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П.Фетискин, В.В.Козлов, Г.М.Мануйлов. – Москва: Изд-во Института психотерапии, 2002. – 339 с.

10. Фопель К. В. Психологические группы: Рабочие материалы для ведущего: практ. пособие: пер. с нем. / К. В. Фопель. – 2-е изд. стер. – М.: Генезис, 2000. – 256 с.

11. 18 программ тренингов: Руководство для профессионалов/ Под редакцией В.А. Чикер. – СПб. : Речь, 2008. – 368 с.

О.В. Овчар

ВОЗМОЖНОСТИ КОРРЕКЦИИ НЕГАТИВНОГО ПРОЯВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ СТИЛЯ ПОТРЕБЛЕНИЯ МАТЕРИАЛЬНЫХ БЛАГ ЛИЦАМИ С НИЗКИМ ЭКОНОМИЧЕСКИМ СТАТУСОМ

В статье проанализирована совокупность социально-психологических особенностей стиля потребления материальных благ лицами с низким экономическим статусом, которые связаны с завышенной мотивацией достижения успеха, с чрезмерной экстернальностью; с недостаточностью рефлексивных способностей; со страхом отвержения и/или чрезмерным стремлением к принятию; с особенностями ценностной сферы, по которым выявлены статистически значимые различия между лицами с высоким и низким экономическим статусом. Определена задача коррекционного этапа исследования, которая состояла в том, чтобы установить вероятность снижения негативных проявлений социально-психологических особенностей стиля потребления материальных благ лицами с низким экономическим статусом. Освещены направления коррекции негативных проявлений, а также презентована программа коррекции негативных проявлений социально-психологическими особенностями стиля потребления материальных благ лицами с низким экономическим статусом. Описаны основные этапы проведения коррекции негативного проявления социально-психологическими особенностями стиля потребления материальных благ лицами с низким экономическим статусом и презентованы ее результаты

Ключевые слова: Стиль потребления материальных благ, локус контроля, мотивация аффилиации, психологическое тяготение бедности, экономический статус, мотивация достижения успеха, рефлексивность.

O. Ovchar

POSSIBILITIES OF THE CORRECTION OF NEGATIVE DISPLAY OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF CONSUMER STYLE OF PERSONS WITH LOW ECONOMIC STATUS

In the article a set of social and psychological characteristics of style consumption of goods by persons with low economic status which connected is analyzed. It is connected with associated with high motivation to succeed; with excessive externality; lack of reflective capacity; fear of rejection and / or excessive desire for acceptance; with the peculiarities of value sphere for which statistically significant differences between those with high and low economic status were observed. The task of correction stage of investigation was defined which was to establish the likelihood of reducing the negative effects of social and psychological characteristics of style consumption of goods. The directions of correction were shown and the program of correcting the negative effects of social and psychological characteristics of style consumption of materials goods was presented. Main stages of conducting the correcting the negative effects of social and psychological characteristics of style consumption of materials goods are described and their results are given.

Key words: *Consumption style of material goods, locus of control, motivation of affiliation, psychological gravity to poverty, economical status, motivation to achievement of success, reflexivity*

Надійшла до редакції 22.05.2016 р.

УДК 616.891.

ПЕРЕТЯТЬКО Лариса Георгіївна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

ПСИХОСОМАТИЧНА СКЛАДОВА РОЗВИТКУ СЕРЦЕВО-СУДИННИХ ЗАХВОРЮВАНЬ

Розглядаються психічні особливості людей із серцево-судинними захворюваннями, прояви особливостей поведінки людей із захворюваннями серцево-судинної системи, передумови розвитку захворювання. Проводиться аналіз психічних особливостей хворих на серцево-судинні захворювання та емпірично досліджується їх вплив на розвиток захворювання

Ключові слова: *психосоматичне страждання, соматична патологія, психоемоційний стрес як чинник серцево-судинних захворювань.*

Постановка проблеми. Сьогодні Україна знаходиться в складному соціально-політичному становищі, у наших співгромадян формується як гострий, так і хронічний стрес, що негативно впливає на стан їхнього здоров'я, зокрема на розвиток серцево-судинних захворювань. Як відомо, стрес має прямий зв'язок із виникненням і подальшим розвитком серцево-судинних захворювань, таких як артеріальна гіпертензія, ішемічна хвороба серця, аритмія тощо.

Провідне становище серед усіх внутрішніх хвороб займають порушення у діяльності серцево-судинної системи, який визначає особливе ставлення пацієнтів і лікарів до захворювань серця й судин. Описано безліч функціональних розладів різних органів та систем організму, і серцево-судинні захворювання не є винятком. Зазначено (як вітчизняними, і зарубіжними вченими), що кількість пацієнтів із функціональними порушеннями діяльності серцево-судинної системи неухильно зростає. Зазвичай, формування серцево-судинної дисфункції і кардіофобії відбувається внаслідок невротичного зриву внаслідок тяжкої життєвої ситуації та труднощів адаптації. Приводом до такого невротичного зриву найчастіше конфліктна ситуація в родині або за на роботі, втрата близької людини, різні сексуальні проблеми, виробничі, громадські чи правові обставини, важко розв'язні чи практично нерозв'язні, але активно впливають на психіку людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж останніх десятиліть загальне уявлення про вплив психологічних факторів на стан здоров'я людини розширилось. Це, зокрема, стосується їхньої шкідливої (депресія, тривожність, гнів/ворожість, гострий і хронічний

стрес) та корисної (позитивні емоції, оптимістичне налаштування) дії. І все ж, незважаючи на численні дослідження, вивчення причинно-наслідкових зв'язків між психологічними чинниками і серцево-судинними захворюваннями й досі триває.

Психічні особливості пацієнтів із захворюваннями серцево-судинної системи вивчали Е.К. Краснушкін, Н.Д. Лакосіна та Г.К. Ушаков, психогенні реакції на хворобу пацієнтів з пороком серця вивчали В.П. Белов та В.В. Ковальов, значення неврозогенного та психогенного чинників при розвитку нападів стенокардії, ішемічної хвороби та інфаркту міокарду вивчалися Р.Ф. Лангом, Л.Р. Урсовою. Більшість психологічно орієнтованих концепцій (зокрема психоаналітичних) відбиває психоцентричний напрям, що постулює психогенез як лінійну модель формування психосоматичних хвороб. Така концепція вегетативного неврозу, запропонована свого часу F.Alexander і Т.М. French, зв'язує маніфестацію психосоматичних розладів з актуалізацією «несвідомих» конфліктів, які сформувалися в результаті придушених емоційних реакцій. До психоцентричних належить і концепція психосоціального стресу, вплив котрого також інтерпретується як основа виникнення психосоматичних захворювань. Разом із цим у ряді клінічних досліджень (І.А. Мелентьева, М.М. Михайлова, Н.П. Гаргануєва, Б.В. Михайлова, І.Н. Сарвир, W. Loyallo, W. Gerin) висувається альтернатива наведеної вище думці: як первинна в генезі психосоматичних розладів розглядається соматична патологія.

Психологічні чинники – порушення системи значимих відносин особистості, неузгодженість когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів відносин, різні типи внутрішньо-особистісних конфліктів, особливості особистості, характерні для неврозів, – виявляються й при психосоматичних захворюваннях (У. Luban-Plozza, W. Poldinger), до яких більшість авторів відносить хворобу серця, гіпертонічну хворобу та ін. (Ю.М. Губачов, Є.М. Стабровский, Б.Д. Карвасарський).

У сучасних умовах збільшується значимість психоемоційного стресу як самостійного чиннику ризику розвитку патології серцево-судинної системи (атеросклерозу, ішемічної хвороби серця, артеріальної гіпертензії) (О.С. Копіна, Б.А. Сидоренко, Є.І. Соколов, D.C. Greenwood, D. Lee).

У той же час клінічні спостереження свідчать про підвищення чутливості літніх людей до психогенних чинників (О.В. Коркушко, В.В. Фролькіс). На високому рівні залишається частота гострих порушень коронарного та мозкового кровообігу, аритмій та раптової смерті людей старшого віку внаслідок дії психоемоційних чинників.

Важливе значення має вивчення психічних особливостей людей із захворюваннями серцево-судинної системи і виявлення чинників, що

впливають на вираження захворювання, аналіз впливу психологічних особливостей людей із серцево-судинними проблемами на перебіг їхнього захворювання. Актуальним та недостатньо розробленим питанням є також пошук засобів, направлених на профілактику психоемоційних особливостей хворих на серцево-судинні захворювання.

Сучасні клінічні дослідження переконливо свідчать, що вік пацієнта не є перешкодою до активного медикаментозного та хірургічного лікування багатьох серцево-судинних захворювань – ішемічна хвороба серця, артеріальної гіпертонії, атеросклерозу магістральних артерій, порушень ритму серця. Більше того, оскільки абсолютний ризик серцево-судинних ускладнень у літніх вище, лікування серцево-судинними захворюваннями у літніх навіть ефективніше, ніж в осіб молодого і середнього віку.

Хвороби серцево-судинної системи займають провідне місце у структурі загальної захворюваності та інвалідності населення. До найбільш поширених із них належать ішемічна хвороба серця, гіпертонічна хвороба і церебральний атеросклероз.

Психоматичне страждання хворого стає пріоритетом між теперішнім і майбутнім. Лише вигляд здорових людей з їх життєвими турботами викликає у них роздратування; сміх або гучна музика – лють. Напади гніву, ненависті до оточуючих можуть змінюватись слізьми з відчуттям незручності і жалкування з приводу «зриву» [3].

Нестерпний, вітальний страх, що його відчувають хворі у зв'язку з серцево-судинними порушеннями, не можна порівнювати із звичайними людськими відчуттями і переживаннями ні за інтенсивністю, ні за характером. Відчуття не загрози навіть, а близькості смерті, що насувається, стає для хворого єдиною існуючою реальністю. Той, здавалось б, факт, що десятки вже пережитих ним раніше подібних нападів не призвели ні до інфаркту, ні до серцевої недостатності, не має для них ніякого значення. Відчуваючи страх за серце в період між нападами хворі постійно рахують пульс, старанно аналізують будь-які зміни серцевої діяльності [2].

Розрізняють болі в області серця психогенного характеру, які формуються як наслідок стресу в результаті важкої життєвої ситуації і труднощів адаптації. Причиною стресу можуть бути конфліктні ситуації в сім'ї чи на роботі, втрата близької людини або поховання померлого від інфаркту міокарда, різні сексуальні, виховні або суспільно правові важко розв'язні або практично нерозв'язні обставини, зачіпають найбільш вразливі риси особистості хворого. Велике значення у виникненні гострих кардіологічних нападів психогенного походження набувають при цьому фізичні перевантаження, всілякі інтоксикації, перенесені операції, соматичні

або інфекційні захворювання і особливо тривалі переживання, пов'язані з хворобою [38].

Встановлено, що у серцево-судинних хворих переважають тривожні і депресивно-іпохондричні розлади (В.С. Волков). Виникнення цих порушень пов'язано з особливостями преморбідної особистості (тривожно-недовірливі) і особливостями перебігу ішемічної хвороби серця. Так, найбільш виражені психопатологічні порушення виявлені при постінфарктному кардіосклерозі, при приєднанні до стенокардії кардіологічних болів, а також при супутній артеріальній гіпертонії. За даними Г.В. Сидоренко, у хворих ішемічною хворобою серця достовірно підвищені в порівняно зі здоровими показники шкали іпохондрії [7].

В.Н. Ільїна, Е.А. Григор'єва вивчали психосоматичні співвідношення при кардіалгії пубертатного та клімактеричного періодів. Виявилося, що клінічні прояви кардіалгій в обох вікових групах залежали від особистісних особливостей, установок на подолання вікових недуг. Загострювалися такі риси характеру, як помисливість, вразливість, песимізм, дратівливість, що створювало сприятливий ґрунт для різних вегетативних проявів. Посилення вегетативного неблагополуччя знижувало толерантність до важких ситуацій. Створювався замкнене коло, яке було важко подолати навіть при активній установці на боротьбу [1,6].

На поведінку і реакцію хворого під час хвороби, перш за все, впливає структура особистості до хвороби. Багато авторів вважають, що адекватність реакції залежить від ступеня зрілості особистості і її інтелектуальних можливостей. Так, у інфантильних, незрілих особистостей із рисами дитячості, часті витіснення і заперечення хвороби або «втеча у хворобу». У астеничних, тривожних людей дуже важливі захворювання викликають бурхливу реакцію тривоги, хвилювання з наступними депресивно-іпохондричними і стійкими порушеннями. Реакція на хворобу залежить від віку хворого. Тобто, реакція особистості різні, від повного ігнорування хвороби до трагічного сприйняття, «втечі в хворобу» і іпохондричної фіксації. Настроювання індивіда на видужування чи хворобу отримує важливе, якщо не головне, значення для розвитку і протікання різних хвороб [5].

Серце і судини беруть участь у всіх формах життєдіяльності, хоча в нормі людина цього не усвідомлює.

Патологічні порушення в серцево-судинній системі зв'язані зі страхом, гнівом, лютю, тугою й іншими негативними емоціями. Викид адреналіну, що відбувається при цьому, викликає звуження судин, частішання пульсу і посилення скорочення міокарда, що, у свою чергу, приводить до стану занепокоєння і страху.

Якщо через зовнішні чи затримки внутрішнього гальмування вже підготовлена активізація кровообігу не реалізується, в ряді випадків при цьому протягом тривалого часу може зберігатися порушення в чеканні виконання дії. Можлива і зворотна ситуація: витиснута зі свідомості установка на дію приводить до її напруги, що заміщує, у системі кровообігу.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на необхідність виявлення причин та проявів особливостей людей із захворюваннями серцево-судинної системи, розкриття передумов їхнього розвитку, аналіз психологічних особливостей хворих на на серцево-судинні захворювання, **метою** нашого дослідження став теоретичний аналіз психологічних особливостей людей із серцево-судинними захворюваннями та емпіричне дослідження їх впливу на розвиток захворювання.

У теоретичному аналізі ми спиралися на наукові положення про особистість, спрямованість особистості, хвороби системи кровообігу, особливості психокардіології, щодо перебігу хронічних психосоматичних захворювань та психологічних особливостей хворих на на серцево-судинні захворювання.

Зупинилися на положенні, що одну із найвирішальних ролей у розвитку серцево-судинних захворювань відіграють негативні емоції. Саме вони стають фактичною причиною несподіваної смерті при інтактивних венечних артеріях або компенсованому порозі серця – патологічному стані, яке саме по собі не загрожує життю цих хворих. Відомо, що ішемічна хвороба серця найчастіше розвивається в цілеспрямованих, вольових особистостей, які глибоко і довго переживають негативні емоції. Описаний так званий коронарний тип людей, яким притаманні особливі риси характеру: відсутність задоволення від роботи, цілеспрямованість. Інфаркт міокарда як тяжке соматичне захворювання справляє інтенсивну психотравму, стресову дію передусім своєю гостротою, несподіваністю, суб'єктивністю тяжкістю, невизначеністю і можливістю трагічного кінця, ймовірністю інвалідності [2,3].

Ми припустили, що на процес формування та розвитку серцево-судинних захворювань впливають наступні психологічні особливості: завищений рівень «емоційного вигорання»; домінування деструктивних установок у міжособистісних стосунках (у процесі налагодження комунікації); наявність схильності до особистісної конфліктності, агресивності, ворожості; високий рівень тривожності та неконструктивні стилі реагування у конфліктній ситуації.

Для розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс методів: методика діагностики деструктивних установок у міжособистісних стосунках (за В.В. Бойко) та методика діагностики

рівня «емоційного вигорання» (за В.В. Бойко), методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (за Є.П. Ільїн і П.А. Ковальов), методика визначення стилів реагування в конфлікті (за К. Томасом), особистісна шкала прояву тривоги (Дж. Тейлор в адаптації В.Г. Норахідзе); кількісний та якісний аналіз отриманих результатів.

В емпіричному дослідженні приймали участь 60 осіб дорослого віку. Дослідження проводилося на вибірці діючих хворих пацієнтів із серцево-судинними захворюваннями віком від 40 до 70 років на базі КУ Полтавського обласного центру ЕМД та МК Полтавської станції екстреної медичної допомоги.

У ході емпіричного дослідження хворих пацієнтів із серцево-судинними захворюваннями, ми виявили наступні психологічні особливості:

– у більшості групи виявлена досить висока схильність до конфліктності (47%) та на середньому рівні схильність до позитивної агресивності (30%), на низькому рівні виявлена схильність до негативної агресивності (23%), що свідчить про те, що не зайняті професійною діяльністю досліджувані, більш схильні емоційно реагувати на сварки та конфлікти, що виникають, тому більше агресії спостерігається з їх боку, вони часто ображаються на співрозмовника та не приймають іншу думку;

– провідними схильностями у людей з серцево-судинними захворюваннями є: схильність до неприйняття думки інших (14%), до підозріливості (14%), до непоступливості (15%); схильності до наступальності (15%) та до образливості (14%), що свідчить про схильність досліджуваних до конфліктної поведінки, непоступливість, підозрілість та часті образи, не сприйняття думки співрозмовника, не бажання йти на поступки, запальна реакція на зауваження опонентів;

– домінуючим стилем вирішення конфліктних ситуацій у людей із серцево-судинними захворюваннями є компроміс, що складає 29% по групі, поширеними є також такі стилі урегулювання конфліктів – суперництво та уникнення (по 21% кожний);

– домінуючими деструктивними (тобто негативними) комунікативними установками є: бурчання (41%), завуальована жорстокість (24%) та негативний досвід спілкування (24%), що свідчить про приховану негативну оцінку оточуючих через отримання респондентами негативного досвіду спілкування, в тому числі у спілкуванні з близьким оточенням, іншими пацієнтами та лікарями;

– у групі досліджуваних людей із серцево-судинними захворюваннями домінуючими є симптоми: психосоматичні та психовегетативні порушення (12%), особистісне відчуження (деперсоналізація) (10%), емоційне відчуження (10%), емоційний дефіцит (10%), тривога і депресія (10%). Провідною фазою емоційного

вигорання у людей з серцево-судинними захворюваннями є фаза «Виснаження»;

– провідним рівнем тривожності у людей з серцево-судинними захворюваннями є високий (60%), що проявляється у нестійкості свого психологічного стану: підвищеній збудливості, частим швидким та різким змінам настрою, форм поведінки, схильність до депресивних станів, апатії.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Здійснивши аналіз проблеми вивчення психологічних особливостей людей з серцево-судинними захворюваннями було виявлено:

– Із віком послаблюється рефлекторний вплив на серце. Порівняно з молодими людьми, в старечому віці зменшуються резерви фізичного навантаження і споживання кисню. Розрізняють болі в області серця психогенного характеру, які формуються як наслідок стресу в результаті важкої життєвої ситуації і труднощів адаптації. Основний тип реакції на патологічний процес «втеча від хвороби», інший тип реакції хворих – розвиток хронічної кардіофобії. Пригніченість, туга, почуття вкороченої перспективи, безпорадності сприяє виникненню різноманітних порушень серцевого ритму при зростаючій афективній напрузі і кризах гострого страху. Причиною стресу можуть бути конфліктні ситуації в сім'ї чи на роботі, втрата близької людини або поховання померлого від інфаркту міокарда, різні сексуальні, виробничі або суспільно правові важко розв'язні або практично нерозв'язні обставини, зачіпають найбільш вразливі риси особистості хворого.

– Встановлено, що в серцево-судинних хворих переважають тривожні і депресивно-іпохондричні розлади. У всіх хворих рівень особистісної тривожності стабільно високий, рівень ситуативної тривожності корелює з важкістю соматичного стану хворих. Крім емоційно-особистісних змін у хворих спостерігається і зниження розумової працездатності: труднощі при одночасному охопленні декількох елементів ситуації, що є наслідком звуження обсягу сприйняття; відзначається ослаблення концентрації та утримання уваги; хворі скаржаться на забудькуватість, зниження пам'яті. Значне місце серед психічних порушень займають розлади сну. Велике місце в картині хвороби можуть займати фобії, в походженні яких часто грають роль психогенні та ятрогенні чинники.

– Залежно від психологічних особливостей хворих можна виділити знижену, середню і підвищену адекватні реакції. Адекватність реакції хворого на захворювання залежить від ступеню зрілості особистості, її віку та інтелектуальних можливостей. В астеничних, тривожних людей дуже важливі захворювання викликають

бурхливу реакцію тривоги, хвилювання з наступними депресивно-іпохондричними і стійкими порушеннями. Психологічні фактори відіграють певну роль у виникненні реакцій з боку вегетативної нервової системи, що відображає зв'язок між рисами оптимізму і ворожості та стресостійкістю, здатністю вирішувати життєві проблеми, встановлювати соціальні контакти. Значний зв'язок між соціальним напруженням та несприятливою для здоров'я поведінкою впливає на ризик розвитку захворювання. Депресія може бути своєрідним посередником зв'язку між соціальним напруженням та поведінкою, що впливає на стан здоров'я.

– У ході емпіричного дослідження хворих пацієнтів із серцево-судинними захворюваннями, ми виявили, що досліджувані мають підвищені агресивні реакції на зовнішні і внутрішні фактори, активно використовують прийоми психологічного захисту, мають нестабільний стан нервової системи близький стресового, підвищений рівень тривожності. Виявлені психологічні особливості людей із серцево-судинними захворюваннями впливають на розвиток захворювання та його загострення. Виражені схильності викликають особистісні деформації та дестабілізують значною мірою їхній фізичний стан.

Список використаних джерел

1. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
2. Корнацький В.М. Хвороби системи кровообігу і психічне здоров'я / В.М. Корнацький, В.І. Клименко. – К.: Інститут кардіології, 2009. – 176 с.
3. Маркова М.В. Медико-психологічні аспекти розвитку та перебігу хвороб системи кровообігу / М.В. Маркова // *Новости медицины и фармации. Неврол. и психиатр. Спец. выпуск.* – 2008. – № 243. – С. 71–74.
4. *Медицина психологія: [навч. посібник]; під ред. проф. В.А. Абрамова.* – Донецьк: Каштан, 2003. – 118 с.
5. *Психокардиология / А.Б. Смулевич, А.Л. Сыркин, М.Ю. Дробижев, С.В. Иванов.* – М.: МИА, 2005. – 778 с.
6. Сердюк О.І. Непсихотичні форми психічних порушень психічної сфери у хворих на хронічні соматичні захворювання (клініка, систематика, критерії діагностики та принципи терапії): [автореф. дис. ... докт. мед. наук] / О.І. Сердюк. – Харків, 2003. – 34 с.
7. Смулевич А.Б. Психофармакотерапия и проблема организации психиатрической помощи в соматическом стационаре / А.Б. Смулевич, А.Л. Сыркин, В.Н. Козырев, М.Ю. Дробижев // *Клиническая медицина.* – 2000. – № 10. – С. 22-27.

Л.Г. Перетяцько

ПСИХОСОМАТИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ РАЗВИТИЯ СЕРДЕЧНО-СОСУДИСТЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ

Рассматриваются психические особенности людей с сердечно-сосудистыми заболеваниями, проявления особенностей поведения людей с заболеваниями сердечно-сосудистой системы, предпосылки развития заболевания. Проводится анализ психических особенностей больных сердечно-сосудистыми заболеваниями и эмпирически исследуется их влияние на развитие заболевания.

Ключевые слова: *психосоматическое страдание, соматическая патология, психоэмоциональный стресс как фактор сердечно-сосудистых заболеваний.*

L. Peretiak'ko

PSYCHOSOMATIC COMPONENT OF CARDIOVASCULAR DISEASE DEVELOPMENT

In the article we consider the psychological features of people with cardiovascular disease, as well as the demonstration of the behavioral characteristics of people with cardiovascular system diseases and preconditions of the disease development. The analysis of psychological features of patients with cardiovascular disease is held and their impact on the disease is empirically examined. Psychological factors play the definite role in causing the vegetative nervous system reactions, which reflects the relationship between traits of optimism and hostility with stress resistance, ability to solve problems, make social contacts. A significant relationship between social tension and unfavorable for health behavior affects the risk of developing the disease. Depression can be a sort of intermediate link between the social tension and the behavior, that affects the health condition.

In the process of empirical study of patients with cardiovascular disease we found that they have the increased aggressive reactions to external and internal factors, use methods of psychological defense actively, have the unstable condition of the nervous system, which is close to the stress, and the increased level of anxiety. Psychological features of people with cardiovascular diseases, which affects the development, were identified.

Keywords: *psychosomatic suffering, somatic pathology, psycho-emotional stress as a factor of cardiovascular disease.*

Надійшла до редакції 6.05.2016 р.

УДК 159.923

ПОПЕЛЮШКО Роман Павлович

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та педагогіки Хмельницького національного університету

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ КОМБАТАНТА В РОЗРІЗІ ГЕНЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

На підставі науково-практичного дослідження в статті викладені результати аналізу етапів розвитку особистості комбатанта в розрізі генетико-психологічної теорії. Були розглянуті питання, що пов'язані з поняттям особистість у даній теорії та її структури. Також були висвітлені такі етапи розвитку особистості, як: зародження існування, вступ у життя, поява можливості продовжувати життя, драма зрілості, драма кінця.

Ключові слова: *особистість, структура особистості, генетико-психологічна теорія, комбатант, етапи розвитку особистості.*

Постановка проблеми. Події, що відбуваються на сході України, травмують психіку як комбатантів, так і мирного населення. Військові дії є значним за своєю якістю психотравмуючим фактором, що негативно впливає на особистісні характеристики особистості. І глибина цього впливу залежить від різних зовнішніх і внутрішніх факторів. Одним з факторів, на нашу думку, є той життєвий шлях, який пройшла особистість (моральні установки, освіта, життєвий досвід, кризові періоди розвитку особистості і т.д.). Саме структурні елементи та віхи в розвитку особистості, на нашу думку, дають їй можливість протистояти чи швидше відновлюватись після впливу такого психотравмуючого фактору, як війна.

Засновник генетико-психологічної теорії академік С.Д. Максименко розглядає структуру особистості як цілісність, що включає в себе всі психічні і непсихічні складові особистості. І вона не є їх простою сумою, а становить нову особливу якість, форму існування психіки людини. Поняття структури особистості в генетико-психологічній теорії логічно впливає з поняття цілісності, адже цілісність являє собою, перш за все, узгоджену й гармонізовану систему окремих частин, які, власне, й утворюють її [2].

Виходячи з структури особистості, яка була запропонована С.Д. Максименком, ми вважаємо, що особистість комбатанта слід розглядати з позиції вузлових моментів онтогенезу людського існування. Врахування цих вузлових моментів розвитку особистості комбатанта буде дуже корисним для побудови ефективних моделей реадaptaційної та реабілітаційної роботи з учасниками бойових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Академік С.Д. Максименко у своїх наукових пошуках щодо проблематики, яка пов'язана з етапами розвитку особистості в розрізі генетико-психологічної теорії, звертався до праць закордонних, радянських й українських вчених, а саме: Б.Г. Ананьєва, В.І. Вернадського, Л.С. Виготського, В.П. Зінченка, О.Г. Ковальова, Г.С. Костюка, О.М. Леонтєва, К.К. Платонова, С.Л. Рубінштейна, Д.В. Ушакова, В. Джемса, Р. Кеттелла, А. Маслоу, Р. Мея, Г. Олпорта, К. Роджерса, В. Франкла, З. Фрейда, К.-Г. Юнга та ін. Аналіз праць цих науковців настановив вченого на думку про важливість виділення одиниці аналізу цілісної структури особистості, але С.Д. Максименко водночас зауважує, що в особистості не можна виокремити одну одиницю аналізу.

Останнім часом велика увага теоретиків і практиків приділяється удосконаленню шляхів фізичної та психологічної реабілітації комбатантів. Але немає достатньої кількості досліджень, що висвітлюють значення етапів розвитку особистості комбатантів при наданні їм психологічної допомоги. Тому дуже важливо повернути погляд науковців та практиків до генетико-психологічної теорії, де розглядаються саме ці аспекти, що, в свою чергу, призведе до аналізу сучасних психотерапевтичних підходів у ракурсі даної теорії та знаходження ефективного поєднання їх при наданні психологічної допомоги та проведенню реабілітаційних заходів з комбатантами, які зазнали віддалених наслідків стресогенних впливів.

Мета статті: здійснити теоретико-практичний аналіз етапів розвитку особистості комбатанта в розрізі генетико-психологічної теорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того, щоб розглянути етапи розвитку особистості комбатанта в розрізі генетико-психологічної теорії, необхідно спочатку зосередитись на поняттях «особистість» та «структура особистості» в цій теорії.

Отже, виходячи з положень генетико-психологічної теорії С.Д. Максименка, структура особистості розуміється як наслідок ортогенезу й визнається вченим як об'єктивна реальність, що втілює внутрішні особистісні процеси. Також, ця структура відображає логіку цих процесів і є підпорядкованою їм. Водночас, з погляду генетичної психології, вона є результатом діяльності цих процесів. Структура особистості виникає як втілення функції, як орган цієї функції, а її виникнення, в свою чергу, призводить і до зміни самих функцій. Отже, структура особистості тісно пов'язана з процесом її становлення і вона є одночасно результатом становлення, його умовою і фактором подальшого розвитку особистості [2].

Відводячи ортогенезу у психічному розвитку особистості велику роль, вчений зауважує, що в людини ускладнення досягає такого рівня,

що в її психіці може концентруватися весь її світ, або ж, інакше кажучи, людина здатна завдяки цьому охопити весь світ. На думку С.Д. Максименка, це і є особистість, адже вона уособлює в собі все буття [2].

Одним з важливих генетико-психологічних аспектів розуміння структури особистості є те, що вона завжди перебуває в русі. Особистість змінюється, розвивається, але цей розвиток відбувається в межах форми, а структурні компоненти і структура цілісності особистості залишається протягом всього терміну її життя незмінною.

Академіком С.Д. Максименком детально розглядаються конкретні варіанти психологічної структури особистості. Вчений висуває власний варіант структури особистості, яка включає такі окремі підструктури, як: біопсихічна підструктура; індивідуальні особливості психічних процесів; досвід; спрямованість; здібності [3].

Також вчений додає до них чотири «дійсні одиниці аналізу» (грані), які, на відміну від перерахованих вище, є набагато більш динамічними та не мають окремої локалізації, тобто вони охоплюють всю особистість [1]. Тут С.Д. Максименко веде мову про такі грані, як внутрішній світ особистості, характер, психічні стани та психологічне здоров'я особистості. Остання грань, ставиться вченим в ряд змістових одиниць структури особистості. Виходячи з положень генетико-психологічної теорії, структура особистості складається з дев'яти змістових одиниць – п'яти підструктур і чотирьох наскрізних динамічно-плинних загальних якостей, які визначають дійсну неоднорідну за складом структуру особистості [3].

Вчений визнає існування особистості явищем доцільним. При цьому, на його думку, особистість не «придумує», не «винаходить» доцільність, не «наділяє» нею природу, а реально створює доцільність свого існування в природі, частиною якої є людина. Особистість, яка здійснює цілепокладання у свідомій діяльності, у великій сукупності особистостей, у безмежності часу існування поколінь, є дійсним доцільним моментом, в якому змінюються природні явища і природна сутність. На думку вченого, особистість змінює природу, але не лише в діяльності. Вона змінює її самою своєю сутністю і існуванням. Особистість – це певна форма існування природи, природного, в якій воно тісно переплетене із соціально-культурним та являє собою особливу, неповторну біосоціальну єдність, яка саморефлексує. Існування особистості якимось неймовірним, унікальним чином вбирає в себе не лише природу як єство, а й увесь світ. Особистість, на думку вченого, не просто природна, вона сама природа, вона сам «світ» в нескінченості можливостей і напрямів, глибин і вершин існування. Як вважає С.Д. Максименко, саме це створює особливу тканину доцільності світу, в яку вплетене життя людини. Так, на його думку, виникає онтологія її існування – «драма» [1].

Академік С.Д. Максименко зауважує, що саме цей драматичний аспект людського існування дає особистості можливість рефлексувати власне існування. Адже особистість може вибирати, переживати, керувати, змінювати та зустрічатися з його кінцевим характером оскільки вона істота природна. В цьому, на думку вченого, і полягає головна драма людського життя [2].

У своїх наукових пошуках етапів розвитку особистості С.Д. Максименко додає до особистісної рефлексії, драматургію існування, яка також висвітлювалась у філософсько-психологічних творах таких мислителів, як В.С. Висоцький, Ф.М. Достоевський, О.М. Леонтєв, С.Л. Рубінштейн, А. Маслоу, З. Фрейд, К.-Г. Юнг. Учений акцентує свою увагу на тому, що при цьому здійснюється складний, цілісний, емоційно насичений аналіз всього особистісного буття, аналіз драматичного життя особистості, яке передбачає футурогенну концепцію, тобто звернення особистості в майбутнє, завжди, від самого початку і до самого завершення [2].

Ми погоджуємося з думкою С.Д. Максименка про те, що рівень драматизму є одним із важливих показників рівня розвитку особистості. Тут мається на увазі драматизм долі, драма життя, драматизм самої особистості, тому що ми завжди думаємо про скінченність існування й про здійсненність. Вчений вважає, що драма завжди духовна, і що б не відбувалося в нашому повсякденному житті (зрада, заздрість, образа, сварка), все є драмою й передбачає духовне захоплення. Також, дуже суттєвим є те, що драма пов'язана не лише з усвідомленням скінченності існування, але й з усвідомленням власних особистісних меж: драма в тому, що особистість, не може піднятися над собою і стати вищою за себе. Особистість може й не підніматися, і тоді перед нею постає драматизм нездійсненого. Але в будь-якому разі, усвідомлюючи свою неспроможність, обмеженість, слабкість і залежність, особистість звертається до свого внутрішнього світу і працює з ним. Особистість в цьому разі стає сильнішою, вищою, кращою. І не настільки вже важливо, в якій формі і як особистість буде це робити: переглядаючи кінофільми, читаючи книги, слухаючи музику, думаючи, виховуючи дитину, роблячи добро своїм близьким і прощаючи їх, досягаючи професійних чи особистісних вершин. Головне в цьому процесі, щоб це була праця, складна, дискомфортна, тривала. Як вважає С.Д. Максименко, особистість повинна примушувати працювати свій розум і свої почуття для того, щоб, з'єднавшись у суперечливій, нерозривно поєднаній парі, вони створили людське – народжений особистістю суб'єкт життя [3].

На думку академіка С.Д. Максименка, у своєрідній неповторності життя кожної особистості можуть бути виділені, об'єктивно суперечливо-драматичні вузлові моменти розвитку людського існування [2]. Науковець виділяє такі етапи розвитку особистості, як

зародження існування, вступ у життя, поява можливості продовжувати життя, драма зрілості, драма кінця. Ці етапи більш детально ми розглянемо нижче.

Першим етапом, в розвитку особистості, на думку С.Д. Максименка, є етап зародження існування людського індивіда та підготовка його до життя в цьому світі. Цей етап розвитку особистості передбачає багато дійових осіб, інтересів, смислових шарів та питань. При розгляді цього етапу необхідно враховувати наступні аспекти: чи був зачатий індивід у коханні, чи була бажана й очікувана ця дитина, чи перебували батьки у шлюбі, чи були готові батьки до народження дитини, як взаємодіяла мати з ще ненародженим дитям і т.д. Все це є дуже важливим, оскільки в цей час дитина вже бере від світу дуже багато як матеріального, так і нематеріального. На зовнішні впливи дитина відповідає світові, звичайно, як може. Тобто для неї є важливим, як чекають на неї, про що говорять і думають, до чого готуються. Якби і щоби не думала, не відчувала ця ще ненароджена істота, але вона вже активна, тобто вибирає місце, де і як їй буде зручніше, заявляє про себе, виражаючи свої стани. Вона начебто готується, тренується зустрітися з майбутніми драматичними віхами свого життя.

На цьому етапі розвитку особистості, необхідно ще враховувати й те, що це ще й драма жінки-матері, все життя якої відтепер буде іншим. До того ж вона відчула, зрозуміла таке, про що не можна було і здогадуватися – це стан існування вдвох. У випадку, якщо її очікують, ця ще ненароджена дитина вже структурує відношення, середовище тощо. Якщо її не очікують (вона не бажана дитина, мати звинувачує себе в чомусь стосовно неї, негаразди у міжособистісних стосунках з батьком дитини, не сприйняття соціумом цієї вагітності тощо), вона нічого цього не робить і тоді чахне вже в утробі як неочікувана, непотрібна, зайва. Такою ця дитина й прийде в цей світ, уже пройшовши першу драму свого існування, яка може проявитися у світлих і радісних тонах чи, навпаки, у сумних і лякливих [3].

Вище перераховані факти дають змогу спеціалістам, які організують реабілітаційну роботу комбатантів, що отримали психологічні травми під час бойових дій, проаналізувати вихідні положення зародження особистості комбатанта. Тобто, позитивний чи негативний початок існування особистості комбатанта дає можливість більш ефективно побудувати реабілітаційний процес, враховуючи не тільки особливості отриманої психотравми, а і той несвідомий багаж, який присутній у комбатанта із самого зародження.

Другим етапом розвитку особистості, на думку вченого, є етап *вступу у життя*, тобто коли індивід приходить в цей світ, щоб створити своє власне життя. Дитина має увійти в цей світ, зробити його своїм і вона формує в собі свій внутрішній світ, привласнюючи

зовнішній. Цей процес формування доволі важкий для неї, тому що суперечить її естеству та внутрішній природі. Тому, дитина створює гру як світ фантазій, своїх переживань. Через гру дитинна зберігається й розвивається, перестаючи бути самотньою. Дитина створює свій власний міф: казки, метафори. Ігрові міфи стають для неї реальною умовою та джерелом, а також рушійною силою власного розвитку, оскільки вони і є тією реальністю, в якій вона вільна й вільно розвивається. Так, на думку С.Д. Максименка, народжується особиста творча рефлексія.

На даному етапі розвитку драма дитини полягає ще й у тому, що вона вже є соціально зрілою, але не сприймається такою оточуючими. Однак, зрілість дитини не викликає сумнівів в тому розумінні, що вона вже існує і здійснюється в нескінченному привласненні досвіду. Але цей етап розвитку ще незрілої особистості містить в собі аспект і відбиток «іншого». Тобто саме тут «інший» вперше стає дзеркалом для особистості, в якому дитина бачить і його, і себе. Це відображення є початком виникнення та розвитку власного Я та власного внутрішнього світу дитини [3].

Спіраючись на положення, що були викладені вище, ми можемо зробити висновок, про те, що особистість комбатанта, який отримав психотравму, може мати як позитивно сформоване Я та внутрішній світ, так і деформовані ще на етапі вступу у життя ці компоненти особистості. Виходячи з цього, можна припустити, що реабілітаційний процес буде проходити більш ефективно у тих військовослужбовців, в яких відбулось позитивне формування особистісної рефлексії, власного Я та внутрішнього світу. А з іншими необхідно попередньо провести психотерапевтичну корекційну роботу з певної трансформації цих елементів, а вже потім, ґрунтуючись на позитивних результатах корекційної роботи, включати в загальний процес психологічної реабілітації.

Наступним, третім етапом розвитку особистості в генетико-психологічній теорії є етап появи можливості продовжувати життя. Цей етап відбувається через відтворення собі подібних, тобто відбувається дійсна драма існування особистості. Біологічне в особистості дуже потужно заявляє про себе. Виникає потреба в переструктуруванні, зміні внутрішнього і зовнішнього світу для себе. Особистість відчуває в собі цю силу, цю можливість, цей потяг і вступає в дуже відповідальний момент своєї життєвої драми. Розгортається драматична необхідність у тому, щоб особистість обов'язково дізналася, що передбачає цей потяг. В цей етап свого розвитку нагальними для особистості стають питання міжособистісної симпатії та антипатії (тобто суперечлива єдність тваринного й людського). Драматизм даної ситуації загострюється ще й тим, що реально, насправді у цьому є сенс – поява нового життя, але актуально

в цьому не має сенсу, тому що особистість в цьому віці ще не переживає за нього і дуже далека від нього.

Ще одним компонентом зовнішньої реальності для особистості на цьому етапі свого розвитку є потенційні статеві партнери та друзі з їх різним життєвим досвідом (справжнім чи вигаданим). Також надзвичайно важливими є рішення, які приймає особистість в колективі та її дорослість (реальна чи вдавана).

Ще одним дуже важливим аспектом цієї драми є неусвідомлювані стилізові особливості подальшої сексуальної поведінки особистості. Перед нею постають питання, пов'язані з тим, чи буде відбуватися поєднання її сексуального зв'язку з людськими почуттями, такими як любов, теплота, доброта, краса, відвертість, відкритість, прозорість, повага. А з іншого боку, існує можливість, що цього зв'язку з людськими почуттями може просто не існувати. Тоді для особистості стосунки і тим паче секс будуть просто бездуховним і дріб'язковим засобом самоствердитися, одержати задоволення, забутися, випробувати, ризикнути і врешті решт просто задовольнити на певний час настирні імпульси внутрішніх органів. Складним для особистості на цьому етапі розвитку постає питання пізнання себе й іншої «тієї самої» людини, у їх біологічно-соціальної взаємодії. Пізнати їх як спільні, так і окремі особливості, бажання, можливості отримувати і віддавати і тощо. Питання про перспективи, людяність, самореалізованість її майбутніх дітей є доволі актуальними для особистості в цей період, тому що відповіді на них залежать великою мірою від того, як і з ким ці діти були зачаті [3].

При розгляді даного етапу розвитку особистості комбатанта в розрізі генетико-психологічної теорії під час проведення психопрофілактичних та психокорекційних заходів з подолання психологічної травматизації, отриманої ним під час бойових дій, необхідно брати до уваги такі параметри біологічного та соціального світу комбатанта, як попередня кількість статевих партнерів (проявляється у поєднання чи не поєднанні її сексуального зв'язку з людськими почуттями); сімейний статус (є наслідком позитивного поєднання її сексуального зв'язку з людськими почуттями); внутрішньосімейний психологічний клімат (проявляється в міжособистісній симпатії чи антипатії); наявність, кількість, історія виникнення дітей та особливості реалізації дітей на даний момент (проявляється у перспективах, людяності та самореалізації його дітей); власні можливості комбатанта по допомозі та підтримці своєї сім'ї (проявляється у рішеннях, які приймає особистість в колективі та у її реальній чи вдаваній дорослості). Ці параметри допоможуть психологам чи іншим спеціалістам скласти певну матрицю комбатанта для впровадження більш ефективних корекційних чи компенсаторних заходів.

Четвертим етапом розвитку особистості, за С.Д. Максименком, є драма зрілості, оскільки дорослим є той, хто чинить, вибирає, відповідає. На думку вченого, в цьому є якась безвихідність і водночас пафос, оскільки фактично кожен крок особистості – це рішення, яке призводить до руху до чогось чи від чогось, до самовизначення та самоефективності.

Особистість завжди перебуває на роздоріжжі, перед вибором, що водночас і захоплює, і пригнічує її, і надихає, і лякає. Цей вибір може передбачати щось дуже гарне й приємне, а особистість повинна відмовитись від нього. Зріла особистість повинна шукати компроміси, знаходити їх. Але настає певний момент, коли потрібно вирішувати, чи зможе особистість в запалі пристрасті зробити кроки, «забувши» на певний час про свою дорослість і відповідальність. Згодом обов'язково настане час, коли особистість повинна відповісти за те, що вона «забула» про свою дорослість і відповідальність, собі, своїй сутності, своєму існуванню, а значить, у якомусь розумінні, й усьому світу [3].

Під час аналізу особистості комбатанта необхідно вияснити та врахувати у подальшій реабілітаційній роботі кількісні та якісні показники тих моментів (а бойові умови передбачають безліч таких моментів), коли в запалі пристрасті (позитивної чи негативної) були зроблені кроки, що призвели до нехтування комбатантом своєю дорослістю і відповідальністю. Також необхідно з'ясувати, до яких особистісних психотравмуючих наслідків це вже призвело чи ще призведе.

На думку С.Д. Максименка, останній етап розвитку особистості, який має назву драма кінця, закінчення, набуває сильного соціального звучання. Відбувається відхід винятково-неповторної особистості, а їй самій стає боляче полишати цей світ. Драма кінця відбувається і з особистістю, і начебто поза нею. Це соціальне, сутнісне буття забарвлене емоціями людей, які схиляються перед мертвим тілом, створює справжній портрет тієї особистості, яка пішла із життя. А життя цієї особистості перетворюється на драму для оточуючих, оскільки вони втратили цю людину. В цьому випадку соціум ще більше починає усвідомлювати біологічне в собі, і тоді відбувається повернення в прогностичну рефлексію того, що відбулося: померла інша людина, завершився плин її життя, а початок її згасання став початком іншого буття.

Необхідно ще раз підкреслити велич соціального ества для розуміння того, що драматична ситуація може відбутися лише тоді, коли ця особистість – померла, і цей факт стає початком рефлексії іншого: індивідуального, особистісного, історичного. Драма кінця вбирає в себе особливості життєвого буття, які були окреслені особистісним сенсом діяльності померлої особистості. Тобто, це її ставлення до своїх близьких, друзів і найголовніше – до своїх дітей і

своїх батьків. А головною тезою цього етапу розвитку особистості виступає ставлення до іншого [3].

Комбатанта в ракурсі даного етапу розвитку особистості необхідно розглядати з урахуванням таких факторів, як попередня кількість втрачених рідних, близьких та побратимів (військові дії збільшують відсотковий показник даного фактору); особисте ставлення до померлих людей (історія відносин, значимість цих людей для життя комбатанта, особливості смерті цих людей); особистісні переконання комбатанта щодо власної смерті (атеїстичний чи релігійний аспект); власне прийняття факту своєї майбутньої смерті (проявляється у професійній чи особистісній самореалізації, якості та кількості моральних чи матеріальних статків, які відійдуть його родині тощо).

При побудові матриці комбатанта цей етап розвитку його особистості є доволі важливим для проведення реабілітаційних заходів із відновлення фізичного чи психічного здоров'я. Важливість даного етапу полягає в тому, що в ньому проявляється ставлення комбатанта до своїх близьких, друзів, побратимів і найголовніше – до своїх дітей і своїх батьків. Саме це ставлення і позитивне його забарвлення є величезним ресурсом для особистості комбатанта.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, необхідно зазначити, що розроблена академіком С.Д. Максименком генетико-психологічна теорія особистості неповторно й евристично розкриває сутність її народження, розвитку та існування – як справжнього «дива», як дійсної «точки світу», в якій відображається та рефлексується весь світ особистості і де вона отримує імпульс для свого розвитку. В даній теорії доволі продуктивним виявилось поєднання двох шляхів: наукового пошуку та біології людини. Дане поєднання може призвести до значних зрушень у наукових поглядах на людину, її духовне та особистісне. Все це, утворює унікальну перспективу для подальшого розгортання теоретико-практичних досліджень особистості комбатанта в розрізі даної теорії та буде сприяти побудові більш ефективних реабілітаційних програм з усунення віддалених наслідків стресогенних впливів на комбатантів.

Список використаних джерел

1. Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С.Д. Максименко. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2000. – 320 с.
2. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості: Наукова монографія / С.Д. Максименко. – К. : ТОВ «КММ», 2006. – 256 с.

3. Максименко С.Д. Психологія особистості: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча ; за ред. С.Д. Максименка. – К. : ТОВ “КММ”, 2007. – 296 с.

Р.П. Попелюшко

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ КОМБАТАНТА В РАЗРЕЗЕ ГЕНЕТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

На основании научно-практического исследования в статье изложены результаты анализа этапов развития личности комбатанта в разрезе генетико-психологической теории. Были рассмотрены вопросы, связанные с понятием личность в данной теории и её структурой. Также были освещены следующие этапы развития личности: зарождение существования, вступление в жизнь, появление возможности продолжать жизнь, драма зрелости, драма конца.

Ключевые слова: личность, структура личности, генетико-психологическая теория, комбатант, этапы развития личности.

R. Popeliushko

STAGES OF DEVELOPMENT OF PERSONALITY OF COMBATANTS IN THE CONTEXT OF GENETIC-PSYCHOLOGICAL THEORY

Based on scientific and practical research in the article the analysis of the individual combatant stages of development in the context of genetic-psychological theory are represented. It is known that military action is a stressful factor that negatively affects the personal characteristics of the individual. The depth of this influence depends on different external and internal factors. One factor is the way of life of personality (moral precepts, education, life experience, personal development crisis periods, etc.). These structural elements in the development of personality give it an opportunity to resist or to recover faster after the exposure of such traumatic factors as war.

The aim of this article was to make theoretical and practical analysis of the stages of development of the individual combatant in the context of genetic-psychological theory. Where are considered issues which are related with the concept of personality in this theory and its structure. The following stages of personal development were described: the origin of existence, entry into the life, the appearance opportunity to continue life, drama of maturity, end of the drama.

Was defined that this theory leads to significant changes in academic views on man, his/her spiritual and personal life. This creates a unique perspective for the further development of theoretical and practical studies of the combatant and will help to establish more effective rehabilitation programs to eliminate the long-term effects of stress on combatants.

Key words: personality, structure of personality, genetic-psychological theory, combatant, stages of personality development.

Надійшла до редакції 26.05.2016 р.

УДК 355(470).03.

ТУРЕЦЬКА Христина Іванівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Українського католицького університету*

ШТОЛЬЦЕЛЬ Юліанна Володимирівна

*магістр психології Львівського національного університету
імені Івана Франка*

ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В ЗОНІ АТО

Стаття присвячена теоретичному та емпіричному дослідженню копінг-стратегій добровольців, мобілізованих та кадрових військових-учасників бойових дій у зоні АТО. Виявлено відмінності у застосуванні копінг-стратегій між добровольцями і мобілізованими солдатами. Встановлено зв'язки між інтенсивністю симптомів ПТСР та копінг-стратегіями військовослужбовців. Досліджено рівень бойового досвіду та його вплив на вибір копінг-стратегій.

Ключові поняття: *копінг-стратегія, травматична ситуація, посттравматичний стресовий розлад, бойовий стрес.*

Постановка проблеми. Антитерористична операція (2014-2016 рр.) на сході України створила масштабний виклик для української психологічної науки, що стосується проблеми реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій. Нинішня війна має багато особливостей та новітніх способів ведення (ідеологічна війна, інформаційна війна). Необхідність створення якісної системи психокорекційної допомоги ветеранам АТО вимагає теоретичного аналізу та практичного дослідження типових психологічних труднощів учасників бойових дій та ефективних стратегій їх подолання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні наслідки участі в бойових діях відомі психологічній науці вже достатньо давно. Так, у США під час Громадянської війни такі симптоми в солдат, як задуха, порушення сну, серцебиття, отримали назву «дратівливе серце». Під час Першої світової війни «синдром дратівливого серця» знову був діагностований, як і «контузії», котрі вперше були описані в британських солдатів, евакуйованих з окопів Франції. У Другій світової війни Грінкер та Шпігель описали випадки «воєнного неврозу» в екіпажів авіації. Основні симптоми воєнного неврозу були такими: роздратованість, агресія, втома, безсоння, напруга, тривога, депресія, переляк, зміни особистості, тремор, порушення пам'яті, труднощі з концентрацією, алкоголізм, заклопотаність бойовим досвідом, погіршення апетиту, психосоматичні симптоми, ірраціональні страхи

та підозрілість. Після В'єтнамської війни дослідники виявили, що багато ветеранів страждали хронічними психологічними проблемами, котрі ставали причиною соціальних та професійних дисфункцій.

Кількість та значущість таких розладів стали приводом для формального визнання ПТСР як окремого діагнозу у третій редакції DSM, що була опублікована в 1980 р. [7; 12].

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) – це тривожний розлад, що виник внаслідок впливу травматичної події. Критерії ПТСР передбачають, що людина переживала сама або була свідком події, що загрожувала життю, могла призвести до серйозного каліцтва, загрози фізичній цілісності (власної або інших людей), внаслідок чого людина переживала сильний страх, жах чи безпорадність (DSM-IV). Симптоми містять три кластери: повторне переживання – нав'язливі спогади про травматичну подію; уникання спогадів про подію й оніміння емоцій; надмірне збудження [2].

Участь у бойових діях – це одна з найважчих травматичних подій, які може пережити людина. Більше 30% випадків ПТСР серед населення США пов'язані з бойовим досвідом [11]. У американських солдатів, які брали участь в бойових діях в Афганістані та Іраку, ризик ПТСР через 3-4 місяці після повернення складав 6,2% для солдат, що повернулись з Афганістану, та 12,9% для солдат і 12,2% для морських піхотинців, що повертались з Іраку. Загальний ризик набуття ПТСР перед призовом становив 5 % для всіх військових [4].

У 1995-1997 роках у США проводилось дослідження 9476 ветеранів періоду війни у Перській затоці та 11441 військових збройних сил загалом. Було з'ясовано, що у 12,1% бойових ветеранів та у 4,3% ветеранів, що не перебували у зоні бойових дій, виражені симптоми ПТСР. Ризик ПТСР збільшувався разом із тяжкістю стресу, зростаючи з 3,3% у резервістів до 22,6% у ветеранів, які носили захисне спорядження від хімічної зброї, чули протихімічну бойову тривогу, були залучені до бойових дій та стали свідками смерті (максимальний рівень стресу) [9].

Національне Дослідження Ветеранів В'єтнамської війни США (NVVRS) оцінило повернення до мирного життя, поширення ПТСР та інших психічних розладів у 3016 ветеранів В'єтнаму через 15-20 років по закінченню війни. Було встановлено, що 30,9% колишніх військових страждали від ПТСР внаслідок бойових дій упродовж всього життя [14].

Участь у бойових діях описується, як найбільш інтенсивний стресор, що може пережити особистість, і для багатьох людей, які мали досвід бойових дій, це найбільш травматичний досвід усього їхнього життя [14].

Дослідження Канга, Нательсона та ін. показали, що стресори пов'язані з бойовими діям під час війни в Перській затоці включали: перебування в зоні ураження ракет чи артилерії, контакт з полоненими та мертвими тваринами, безпосередня участь у бою, спостереження смерті людини, розчленованих тіл та скалічених солдат, сексуальне насильство [9].

Опитування Суткером 215 ветеранів війни в Перській затоці, під час якого респондентам було запропоновано описати три найбільш стресогенні події з їхнього досвіду перебування в зоні бойових дій, показало, що найбільш стресогенними факторами були труднощі, пов'язані з розлукою з домом та сім'єю (18%), страх ракетного обстрілу та інших військових нападів (15%), дискомфорт пов'язаний з навколишнім середовищем (13%). Інші стресори включали втрату самоконтролю, розгубленість та страх перед невідомим (8%), проблеми командування (7%), зatoryжні затримки перед поверненням додому після закінчення бойових дій (5%), погане постачання (5%), довгі переїзди по пустелі (4%), брак інформації (4%), фінансові труднощі (3%) [15].

Деякі дослідження (Stretch et al., 1996) визначили, що не так специфіка факторів стресу, як їхня інтенсивність впливають на психічне здоров'я солдат. У даному дослідженні було опитано 1524 ветерани війни в Перській затоці (половина з яких були резервістами). Їм було запропоновано визначити, які стресори вони пережили та вказати на їхню інтенсивність. Майже половина ветеранів оцінили загрозу смерті, поранення чи обстрілу як найбільш значущі стресори. 83% ветеранів відповіли, що брак контакту з сім'єю є стресором, 68% з яких визначають цей стрес як середній або сильний [10].

При дослідженні солдатів під час війни в Перській затоці було виявлено, що стресори, які найбільш тісно пов'язані із виникненням з ПТСР, стосувались бойових дій, а саме вбивства чи поранення американських солдат унаслідок «дружнього вогню», втрата товариша у бою, бачення на власні очі мертвих та помираючих людей [10].

Дослідження показали, що незалежно від віку, статі, попереднього досвіду ветерани, котрі контактували з частинами тіл загиблих чи просто спостерігали перевезення тіл мали більше симптомів ПТСР, ніж ветерани інших спеціальностей та у них частіше діагностували ПТСР [8].

Окрема група досліджень присвячена виявленню індивідуально-психологічних чинників опірності військовослужбовців стресу. Так, Долан та Адлер у 2006 році адаптували поняття витривалості для військових, опитавши американських миротворців після операції у Косово. Автори визначили витривалість як почуття контролю власного

досвіду та позитивне очікування змін. Дослідження показали, що військова витривалість залежить від психічного, а не фізіологічного здоров'я. Серед бійців, що пережили високий рівень стресу, пов'язаного з призовом, вищий рівень витривалості означав менший рівень післяпризовної депресії. Дослідження ветеранів війни в Перській затоці засвідчили, що витривалість була захисним фактором проти шкідливих наслідків бойових дій, а також, було з'ясовано, що рівень витривалості був значимим чинником рівня здоров'я загалом. Ветерани з вищим рівнем витривалості мали менше соматичних симптомів, ніж ті, в кого був низький рівень витривалості незалежно від інтенсивності пережитий бойових дій чи кількості стресових подій у житті. Для військових з довгостроковим досвідом дії воєнних стресорів витривалість та сприйняття соціальної підтримки з часом зменшується, що є причиною погіршення фізичного здоров'я [3].

Копінг-стратегії військових також пов'язані із здатністю реагувати на стресор. При дослідженні ветеранів В'єтнамської війни було виявлено, що позитивні копінг-стратегії допомагали запобігти розвитку симптомів ПТСР. Опитування ветеранів через 15 років після війни показало, що ветерани, котрі використовували негативні копінг-стратегії (уникання (ескапізм), екстерналізація), мали гірший психологічний стан та вираженіші симптоми ПТСР у порівнянні із тими, хто використовував позитивні копінг-стратегії [5].

На додаток до позитивних копінг-стратегій, дослідники підкреслюють те, що досвід бойових дій може розцінюватись і як перевага. Так, у дослідженні Дженінгса ветерани з середнім досвідом бойових дій мали вищий рівень мудрості, ніж ветерани з високим рівнем бойового досвіду та ніж ті, що не мали такого досвіду. Мудрість також корелювалась з прийняттям переваг військового досвіду та позитивними копінг-стратегіями. Дослідження підсумовують, що сприятлива оцінка військового досвіду та позитивні копінг-стратегії зменшують симптоми ПТСР.

Виклад результатів емпіричного дослідження. Респондентами проведеного дослідження були учасники бойових дій в зоні АТО, що перебували на лікуванні у Військово-медичному клінічному центрі західного регіону. Загальна кількість досліджуваних – 32 особи віком від 18 до 50 років, із них: мобілізовані – 15 осіб, кадрові військові – 10 осіб та добровольці – 7 осіб.

У дослідженні були використані такі методики: опитувальник способів поведінки подолання Р.Лазаруса, методика «Індикатор копінг-стратегій», шкала оцінки впливу травматичної події (спрямована на виявлення симптомів посттравматичного стресового розладу і оцінку ступеня їх вираженості), Міссісіпська шкала

посттравматичного стресового розладу (воєнний варіант), шкала оцінки інтенсивності бойового досвіду.

Аналіз описової статистики показав, що 42% опитаних військовослужбовців намагаються не піднімати в розмові тему участі в АТО, не думати про події, не дозволяти собі переживати їх знову. Але при будь-якій згадці про травматичну подію 32% вказують на схильність заново переживати все, що сталося. Окремі картини подій, що відбулися можуть раптово виникати у свідомості, супроводжуючись при цьому нестерпно важкими переживаннями, пов'язаними ситуацією бойового стресу. 26% вказують на неприємні фізичні відчуття (пітливість, порушення дихання, нудоту, почастішання пульсу) в ситуаціях, які чимось нагадують про військові події.

Порівняльний аналіз за критерієм Стьюдента здійснювався у відповідності до виду служби: мобілізовані, кадрові військові та добровольці. Порівняння першої (мобілізовані) і другої (кадровий військові) груп не виявило статистично значимих відмінностей за показниками ПТСР та копінг-стратегій. У той час, як порівняння першої (мобілізовані) та третьої (добровольці) груп виявило відмінності за такими копінг-стратегіями, як прийняття відповідальності: у групи добровольців рівень прийняття відповідальності є вищим, ніж у мобілізованих ($p=0,04$). Також група добровольців частіше вказувала перебування в зоні обстрілу, аніж мобілізовані ($p=0,04$). Імовірно, отримані дані пояснюються тим, що брати участь у бойових діях добровольці вирішили самостійно й тим самим психологічно були більше готові до випробовувань.

На підставі проведеного кореляційного аналізу за критерієм Пірсона, виявлено прямий зв'язок симптомів ПТСР з копінг-стратегією «уникання проблеми» та зворотній зв'язок з стратегією «пошук соціальної підтримки» (рис. 1). Як бачимо, уникання проблем може лише посилити симптоми ПТСР у військовослужбовця, в той час як залучення зовнішніх (соціальних) ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної і дієвої підтримки, орієнтованість на взаємодію з іншими людьми, очікування уваги, порад, співчуття чинить позитивну дію.

Показники копінг-стратегії «вирішення проблем» корелюють із кількістю небезпек бути пораненим чи вбитим та з кількістю спостережень, як хтось був поранений або убитий в ході бойових дій (рис. 2). Тобто негативний досвід бойових дій окрім травматичного ефекту може також бути пов'язаним із раціональною копінг-стратегією, що передбачає подолання проблеми за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації і можливих варіантів поведінки, вироблення стратегії вирішення проблеми. Ймовірно, така

раціоналізація допомагає військовослужбовцю справитись із стресором, який більшістю дослідників кваліфікується як найбільш важкий.

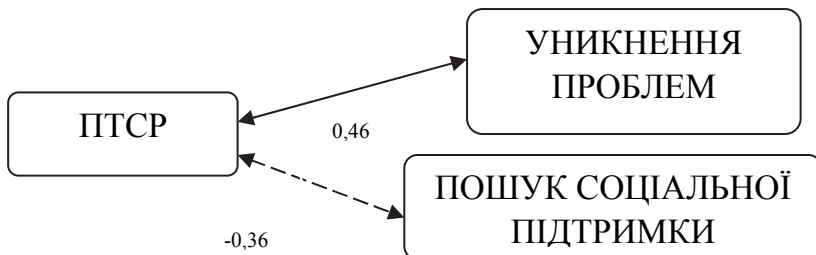

Рис.1 Кореляційна плеяда показників Місісіпської шкали ПТСР та індикаторів копінг-стратегій

Можемо припустити, що переживання небезпеки для власного життя та досвід втрати чи небезпеки для бойового товариша могли викликати у військових певну емоційну «анестезію» і, водночас, рішучість справлятися із загрозами та труднощами.

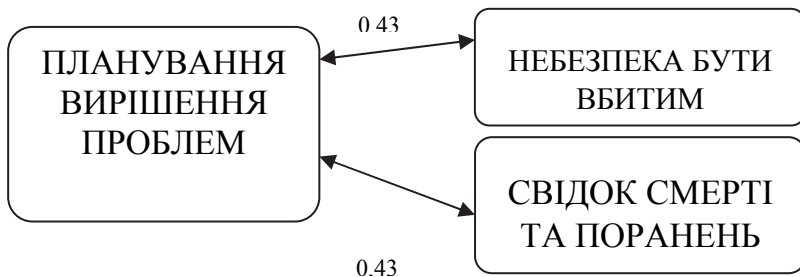

Рис.2 Кореляційна плеяда індикаторів копінг-стратегій та бойового досвіду

З метою виявлення груп із різним рівнем симптомів ПТСР було використано кластерний аналіз (методи «дерево кластеризації» та *K*-середніх). Результати кластерного аналізу за процедурою «дерево кластеризації» показало доцільність для подальшого аналізу виділити дві групи військових. Для поділу групи досліджуваних на підгрупи застосовано метод *K*-середніх, за допомогою якого було виокремлено групи досліджуваних з високими та низькими показниками рівня ПТСР. Для уточнення відмінностей між кластерами ми застосували *t*-

тест Стюдента. Між кластерами виявлено відмінності: у загальному рівні ПТСР ($p=0,001$), збудливості ($p=0,01$), конфронтаційному копінг ($p=0,03$) та уникненні проблем ($p=0,02$) (рис. 3).

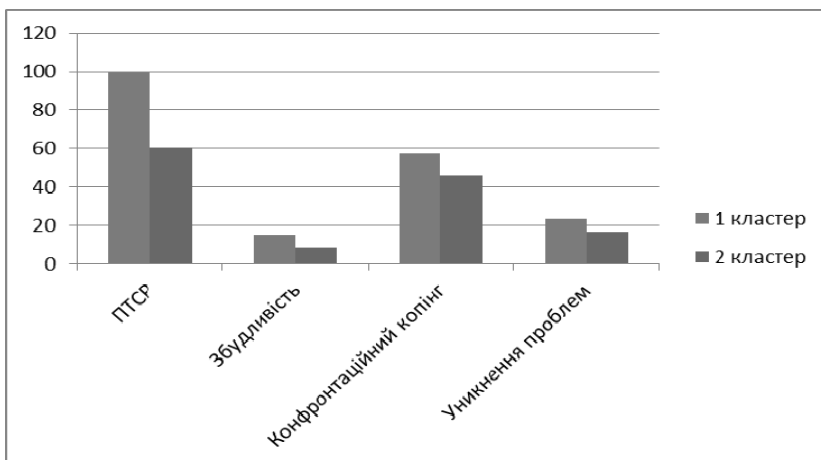

Рис.3 Показники порівняльного аналізу у кластерах із низьким та високим рівнем ПТСР

Таким чином, кластерний аналіз підтвердив виявлені результати, що стосуються зв'язку симптомів ПТСР із копінг-механізмом уникання проблем. Тобто реагування військових-учасників бойових дій за типом ухилення: заперечення проблем, фантазування, невинуватих очікувань, пасивності, занурення у фантазії, а також вживання алкоголю з метою зниження болісної емоційної напруги лише посилюють симптоми ПТСР. Також встановлено, що посилення ПТСР-симптоматики супроводжується імпульсивністю в поведінці, ворожістю, труднощами у плануванні дій, прогнозуванні їх результатів, невинуватною впертістю.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Теоретичний аналіз дозволив визначити посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) як тривожний розлад, що виник внаслідок впливу травматичної події. Участь у бойових діях описується як найбільш інтенсивний стресор, що може пережити особистість, і для багатьох людей, які мали досвід бойових дій, це найбільш травматичний досвід усього їхнього життя. Найбільш стресогенними подіями під час бойових дій є загроза смерті, поранення чи обстрілу, втрата товариша

у бою, спостереження на власні очі мертвих та помираючих людей, контакт з тілами загиблих. Використання копінг-стратегій військовими може як посилити, так і послабити симптоми ПТСР.

Емпіричне дослідження копінг-стратегій військових показало прямий зв'язок симптомів ПТСР із негативними копінг-стратегіями («уникання проблеми» й конфронтаційним копінгом) та зворотній зв'язок із позитивною стратегією («пошук соціальної підтримки»), що відповідає результатам досліджень американських військових Вольфе та ін.

Виявлено, що показники копінг-стратегії «вирішення проблем» корелюють із кількістю небезпек для військового бути пораненим чи вбитим, а також із кількістю спостережень того, як хтось був поранений або вбитий у ході бойових дій. Тобто негативний досвід бойових дій окрім травматичного ефекту може також викликати застосування раціональної копінг-стратегії.

Також встановлено відмінності у копінг-стратегіях добровольців та мобілізованих. Так, у добровольців виявлено вищий рівень стратегії прийняття відповідальності.

Подальших досліджень потребує проблема врахування особливостей бойового досвіду, індивідуально-психологічних відмінностей та способів додання стресу під час розробки психокорекційних програм для військовослужбовців-учасників АТО.

Список використаних джерел

1. A twin study of the effects of the Vietnam War on posttraumatic stress disorder / J. Goldberg, W. True, S. Eisen, W. Henderson. // Journal of the American Medical Association. – 1990. – №263. – P. 1227-1232.
2. APA (American Psychiatric Association). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition, Text Revision (DSM-IV-TR). Washington, DC: American Psychiatric Publishing Association, 2000.
3. Bartone P. T. Hardiness protects against war-related stress in Army Reserve forces / P. T. Bartone. // Consulting Psychology Journal: Practice and Research. – 1999. – №51. – P. 72-82.
4. Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care / [C. Hoge, S. Messer, D. McGurk та ін.]. // The New England Journal of Medicine. – 2004. – №351. – P. 13-22.

5. Course and predictors of posttraumatic stress disorder among Gulf War veterans: A prospective analysis / [J. Wolfe, D. Erickson, Sharkansky та ін.]. // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. – 1999. – №67. – P. 520-528.

6. Fontana A. Traumatic war stressors and psychiatric symptoms among World War II, Korean, and Vietnam War veterans / A. Fontana, R. Rosenheck. // *Psychol Aging*. – 1994. – P. 27-33.

7. Hyams K. War syndromes and their evaluation: From the U.S. Civil War to the Persian Gulf War / K. Hyams, F. Wignall, R. Roswell. // *Annals of Internal Medicine*. – 1996. – №125. – P. 398–405.

8. McCarroll JE, Ursano RJ, Fullerton CS, Liu X, Lundy A. 2001. Effects of exposure to death in a war mortuary on posttraumatic stress disorder symptoms of intrusion and avoidance.

9. Post-traumatic stress disorder and chronic fatigue syndrome-like illness among Gulf War veterans: A population-based survey of 30,000 veterans / [H. Kang, B. Natelson, C. Mahan та ін.]. // *Am. J. Epidemiol.* – 2003. – №157. – P. 141-8.

10. Post-traumatic stress disorder symptoms among Gulf War veterans / [R. Stretch, D. Marlowe, P. Bliese та ін.]. // *Military Medicine*. – 1996. – №161. – P. 407–10.

11. Prigerson H. Population attributable fractions of psychiatric disorders and behavioral outcomes associated with combat exposure among US men. / H. Prigerson, P. Maciejewski, R. Rosenheck. // *Am. J. Public Health*. – 2002. – №92. – P. 59-63.

12. Shephard B. A. *War of Nerves: Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century* / B. Shephard. – Cambridge: Harvard University Press, 2001.

13. Toomey R, Kang HK, Karlinsky J, Baker DG, Vasterling JJ, Alpern R, Reda DJ, Henderson WG, Murphy FM, Eisen SA. 2007. Mental health of U.S. Gulf War veterans 10 years after the war.

14. Trauma and the Vietnam War Generation: Report of Findings from the National Vietnam Veterans Readjustment Study / [R. Kulka, W. Schlenger, J. Fairbank та ін.]. // *Journal of Traumatic Stress*. – 1992. – P. 321–322.

15. War-zone trauma and stress-related symptoms in Operation Desert Shield/Storm (ODS) returnees. / P.Sutker, M. Uddo, K. Brailey, A. Allain. // *Journal of Social Issues*. – 1993. – №49. – P. 33–49.

К.И. Турецкая, Ю.В. Штольцель

ОСОБЕННОСТИ КОПИНГ-СТРАТЕГИЙ УЧАСТНИКОВ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ В ЗОНЕ АТО.

Статья посвящена теоретическому и эмпирическому исследованию копинг-стратегий добровольцев, мобилизованных и кадровых военных – участников боевых действий в зоне АТО. Выявлены различия в применении копинг-стратегий между добровольцами и мобилизованными солдатами. Установлены связи между интенсивностью симптомов ПТСР и копинг-стратегиями военнослужащих. Исследован уровень боевого опыта и его влияние на выбор копинг-стратегий.

Ключевые слова: копинг-стратегия, травматическая ситуация, посттравматическое стрессовое расстройство, боевой стресс.

Kh. Turetska, U. Shtoltzel

THE COPING STRATEGIES OF COMBATANTS OF ANTI-TERRORIST OPERATION IN THE EASTERN UKRAINE

The article is devoted to theoretical and empirical study of coping strategies of the combatants in the area of anti-terrorist operation. Theoretical analysis allowed to define post-traumatic stress disorder (PTSD) as anxiety disorder, which arose as a result of a traumatic event. Participation in the combat operations is most intense stressor that personality can survive. War is the most traumatic experience of a lifetime for many people. The most stressful events during the combat operations are the threat of death, injury or fire, the loss of a comrade in battle, monitoring the dead and dying people, contact with dead bodies. The use of coping strategies military can both strengthen and weaken symptoms of PTSD.

Empirical research has shown correlation of the negative symptoms of PTSD and coping strategies of combatants, such as “voiding problems” and confrontational coping and inverse correlation with positive strategy “searching for social support”. The results are consistent with studies of US military by Wolfe et al. it was found that rates of coping strategy “searching of problems solution” correlate with the number of threats to the military to be wounded or killed and the number of observations as someone was injured or killed in the fighting. Also differences in coping strategies of mobilized and volunteers, so volunteers found a higher level of taking responsibility strategy were found. Further research needs to take into account the problem of combat experience s, individual psychological differences and ways to cope with stress in the development of psychological rehabilitation programs for anti-terrorist operation combatants.

Key words: coping strategy, traumatic situation, posttraumatic stress disorder, combat stress.

Надійшла до редакції 25.05.2016 р.

УДК 159.923.2:159.942.5:316.647.5:141.21

ЧИЖИЧЕНКО Наталія Миколаївна

*кандидат психологічних наук, викладач кафедри практичної психології
Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка*

ФРУСТРАЦІЙНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК АФЕКТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ОПТИМІЗМУ

Стаття присвячена проблемі дослідження фрустраційної толерантності особистості. Проаналізовано взаємозв'язок даного феномена з емоційною стійкістю та оптимізмом людини. Вивчено наукові підходи до визначення досліджуваного психічного явища. Визначено комплекс фрустраторів, які викликають реакцію, що виявляється в поведінці людини. Висвітлено вплив соціальних чинників посилення фрустраційної толерантності у дітей. Вивчено емоційні властивості, які пов'язані з фрустраційною толерантністю. Обґрунтовано визначення зазначеного поняття. Розглянуто перспективи подальшого вивчення фрустраційної толерантності.

***Ключові слова:** фрустраційна толерантність, оптимізм, емоційна стійкість, опанування стресовими ситуаціями.*

Постановка проблеми. У зв'язку з загостренням соціально-економічних та політичних проблем в сучасній Україні, особливої актуальності набуває питання подолання психотравмуючих чинників з метою реалізації значущих цілей особистості та її життєвих планів. У ситуації найбільшої психологічної й фізіологічної напруги людини виявляється поріг можливості конструктивно долати перешкоди. До них можна віднести як ті ситуації, які становлять небезпеку для життя (техногенні та природні катастрофи, стихійні лиха, військові дії, терористичні акти), так і ситуації, що вимагають від людини нервово-психічної стабільності, спроможність швидко і впевнено реагувати на зміну обставин і приймати рішення. Тому нагального вирішення потребують питання вивчення структури та критеріїв фрустраційної толерантності людини та особливостей реагування її на стресові фактори.

Необхідність теоретичного та експериментального вивчення психологічних особливостей розвитку фрустраційної толерантності особистості зумовила спрямування уваги дослідників на виявлення структурних компонентів та критеріїв цього психологічного утворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження вчених довели, що фрустраційна толерантність є важливим психологічним явищем, пов'язаним з такими поняттями як оптимізм, мотивація досягнення, життєстійкість, самоефективність, щастя, надія,

атрибутивний стиль, автономія, довіра тощо. У наукових дослідженнях вчених М.С. Замишляєвої, Т.Л. Крюкової, І.В. Ламаш, В.В. Лук'яненко, І.В. Михайлової, Л.М. Рудіної, Т.В. Селюкової доведено взаємозв'язок фрустраційної толерантності саме із зазначеними психічними явищами, в тому числі з оптимізмом.

Розглянемо зміст поняття «фрустраційна толерантність». Так І.В. Ламаш, Т.В. Селюкова розглядають фрустраційну толерантність на різних рівнях – від нервово-психічного до соціально-психологічного. У першому випадку мається на увазі витривалість або протистояння людини до різних впливів, які вона може оцінювати для себе як «шкідливі» [8]. Водночас, усвідомлення негативного впливу та налаштування на вирішення життєвих завдань та прояв оптимізму надають можливість людині зберігати психічну рівновагу.

Зниження чутливості до впливу таких несприятливих факторів може бути пов'язане з відсутністю або ослабленим реагуванням на них. Толерантність як психічна стійкість – це здатність індивіда протистояти зовнішнім впливам, що виводять людину зі стану нервово-психічної рівноваги, і самостійно повертатися в стан психічної рівноваги. Соціально-психологічна стійкість передбачає стійкість до різноманіття світу, до етнічних, культурних, соціальних і світоглядних відмінностей.

На думку Л.М. Аболіна, соціально-психологічна стійкість повинна сформуватися як моральна система цінностей зрілої особистості, яка проявляється в емпатії, альтруїзмі, миролюбності, довірі, віротерпимості, прагненні до спілкування [1].

Рівень емоційної стійкості, доводить С.М. Кучеренко, пов'язаний з індивідуальними особливостями нервової системи. Люди, в яких переважає процес гальмування над процесом збудження або у котрих не має достатньо сильного процесу збудження, не зможуть себе проявити у складних умовах адекватно подіям, що відбуваються [7, с.150]. Отже, такі процеси нервової системи, як збудження та гальмування мають знаходитися в стані рівноваги.

В роботах В.А. Ганзена, В.І. Д'яченка, Г. Крістала, В.А. Пономаренка, В.С. Ротенберга, Б.Н. Юрченка фрустраційна толерантність трактується як індивідуально-психологічна якість особистості, яка є обов'язковою для її нормального функціонування, особливо в разі, якщо виникнення фруструючих ситуацій пов'язане з бар'єрами, які є необхідними, розумними чи об'єктивно нездоланними.

Фрустраційна толерантність розглядається як індивідуально-психологічна якість особистості. Виникнення певного переживання фрустрації, на думку Є.П. Ільїна, залежить від особистості, для

визначення якої запропоновано поняття «стійкість до фрустраторів» [5, с.340].

Для вивчення зазначеного психічного явища важливою є думка вчених, які вказують на те, що фрустраційна толерантність – це особистісне утворення, що обумовлює стійкість до фрустраторів і можливість протидіяти різним життєвим труднощам без втрати психічної адаптації. Пояснюється це тим, що його основу становить здатність людини адекватно оцінювати фруструючі ситуації, передбачати вихід з них, рефлексувати, зіставляти із загальним діяльнісним контекстом, актуалізованими цілями та способами діяльності, виявляючи при цьому поведінкову креативність. Тому фрустраційну толерантність слід розвивати та посилювати.

Виклад основного матеріалу. Фрустраційна толерантність як вияв афективної сфери особистості, складової соціальної установки оптимізму досліджується як вроджена індивідуально-психічна якість особи та як особистісне утворення, що потребує певних соціальних чинників для його розвитку.

Зокрема, С. Розенцвейг, досліджуючи емоційні стани, зазначав, що в кожній людині існує певний граничний рівень напруження, перевищення якого зумовлює зміни психічного стану, поведінки. Цей рівень вчений називав толерантністю до фрустрації, визначав її як спроможність індивіда перенести фрустрацію без втрати своєї психобіологічної адаптації. При цьому він розглядав стійкість до дії фрустраторів як постійну, генетично зумовлену характеристику індивіда [12].

На основі цих положень вчений визначає дев'ять найбільш типових способів поведінки в стані фрустрації: 1) реакція фіксації, коли людина не робить конкретних спроб для вирішення ситуації і всю енергію витрачає на переживання; визначається низькою можливістю до адаптації та знецінення себе; 2) агресивний тип реакції – звинувачення оточуючих людей чи речей, також є дезадаптивним через конфліктність; 3) прохання чи вимога до оточуючих взяти на себе відповідальність за подолання труднощів і знайти вихід із ситуації вказує на порушення здатності приймати рішення та розвиток безпорадності; 4) сприйняття ситуації як блага або уроку життя, можливості більше не припускати таких помилок, приймати свої позитивні і негативні сторони; 5) реакція самозвинувачення – пов'язана з низькою самооцінкою особистості та антипатією до себе; 6) взяття відповідальності за вирішення проблеми на себе – є найбільш адаптивною реакцією, свідчить про переживання позитивних очікувань та впевненість у собі; 7) знецінювання ситуації; 8) уникнення звинувачення на адресу іншої людини; 9) відсутність будь-якої поведінки в надії, що ситуація вирішиться сама.

За спрямованістю фрустраційні реакції можуть бути на думку С. Розенцвейга екстрапунітивними (якщо індивід агресивно звинувачує в своїх утрудненнях зовнішні перешкоди та оточуючих осіб) та імпульсивними (якщо особистість примиряється з ситуацією).

Як бачимо, науковець визначав фрустраційну толерантність як спроможність індивіда перенести фрустрацію без втрати своєї психобіологічної адаптації.

Р. Стангер наголошував на важливості впливу соціальних чинників посилення фрустраційної толерантності. Він підтверджував, що зазначена психічна якість набувається дитиною шляхом імітації дій дорослого, у процесі цілеспрямованого розвитку, а також накопичення власного досвіду [14]. Тобто, фрустраційна толерантність – психічне явище, яке набувається в процесі співіснування з оточуючими людьми та інтеріоризації їхнього позитивного досвіду.

Грунтовне дослідження фрустраційної толерантності було здійснене М.Д. Левітовим, який розглядав зазначений феномен як реакцію на фрустратор. Він розрізняв три форми толерантності: 1) спокій, розсудливість, готовність використовувати те, що трапилося, для навчання поведінці в подібних ситуаціях; 2) напруження, зусилля при забороні небажаних, імпульсивних реакцій і спрямування необхідних; 3) нарочита байдужість, переоцінка значущості фрустратора і фрустраційної потреби [9, с.123]. Тобто, він вказував, що фрустраційна толерантність виражається не тільки в спокійному стані, а й у напруженні, зусиллі, стримуванні небажаних імпульсивних реакцій. Толерантність з байдужістю означає приховану злість, аутоагресію, інколи смуток.

Реакція особистості на фрустрацію може бути адаптивною та неадаптивною. Адаптивні реакції є конструктивними, спрямованими на вирішення проблеми. Водночас, спроби уникнення перешкод, використання стратегії їх усунення, які були здобуті в процесі зіткнення з подібними складнощами раніше та закріплені в попередньому досвіді можуть заважати на шляху до бажаного результату. Неадаптивні реакції характеризуються низьким рівнем конструктивності при вирішенні проблем і створюють додаткові труднощі та ускладнюють ситуацію. М.Д. Левітов визначав такі реакції особистості на фрустрації: толерантність (терплячість, витривалість), тобто стан, коли фрустратор не викликає фрустрацію. Може проявлятися у формі спокійної, розсудливої поведінки, у посиленому напруженні, докладанні зусиль для стримування небажаних імпульсивних реакцій, у формі бравади як способу приховати озлобленість, смуток чи зневіру; агресія – стенична реакція, що часто супроводжується втратою самоконтролю, проявляється переважно в забіякуватості, грубошах, нахабності або може бути у

формі прихованої недобррозичливості чи озлобленості; фіксація – стеничний, але ригідний стан (стереотипна поведінка, вперте продовження попередньої діяльності, навіть якщо вона марна чи навіть небезпечна) або «прикутість до фрустратора» (тривалі негативні переживання, аналізування фрустраційної ситуації) чи особлива форма фіксації – вередлива поведінка; «втеча» у цікаву діяльність як спосіб відволіктись, забути про дію фрустратора; депресія – астенічний стан з відчуттям безнадійності, втратою віри у власні сили, смутком чи апатією; регресія як повернення до більш примітивних, інколи інфантильних форм поведінки, або зниження ефективності діяльності; підвищений рівень емоційності поведінки.

У дисертаційному дослідженні А.Н. Большакової, присвяченому вивченню психологічної готовності пожежників до професійної діяльності в екстремальних умовах, фрустраційна толерантність визначається як здатність людини протидіяти фруструючим ситуаціям без деструктивних наслідків, адекватно їх оцінювати, керувати виникненням і динамікою психічного стану фрустрації, демонструвати конструктивну поведінку під час подолання перешкод [3, с.51]. Авторка довела, що фрустраційна толерантність – це здатність людини, яку слід розвивати, створюючи відповідні умови.

Вчені визначають різні види фрустраторів, які можуть спричинити небезпечний, емоційно негативний, напружений психічний стан. До головних фрустраторів належать «фрустратори-цінності» та «фрустратори-суб'єкти». До цінностей, які викликають стан фрустрації, відносять, перш за все, зовнішність, матеріальну забезпеченість, відповідність моральним нормам, прийнятим у суспільстві, соціальне положення тощо. Існує очевидний взаємозв'язок між фрустраційною толерантністю та оптимізмом. Якщо в людини недостатньо розвинутий оптимізм, то особистість переживає емоційну нестійкість, переважно до таких суб'єктів як батьки, друзі, однокласники, вчителі, оточуючі значущі люди [11].

В.В. Хабайлюк визначала фрустраційну толерантність як особистісне утворення раннього юнацького віку і інтерпретує її як здатність переживати суперечності в цінностях, ставленні до оточуючих людей без надмірного напруження, як спроможність особистості інтегрувати протилежності, що виявляються у вмінні стримувати негативні інтенсивні емоції, оцінювати події минулого з позитивними переживаннями.

А.І. Гусев кваліфікував толерантність до невизначеності як інтегральну характеристику чи особистісну властивість, яка діє в когнітивній, емоційній і поведінковій сферах особистості. Характеризуючи толерантну особистість, вчений називав такі її властивості, як здатність приймати конфліктну ситуацію, витримувати

напруження кризової ситуації, готовність пристосуватися до невизначеної ситуації, аналізувати проблему, не знаючи результатів вибраного рішення.

На думку П.В. Лушина, толерантне ставлення до невизначеності впливає на появу адекватних способів самоорганізації, а отже, вирішення проблемних завдань [10]. У деяких випадках цілеспрямоване посилення толерантного ставлення до незрозумілого і невідомого шляхом відмови від безпосереднього керування та використання фактору часу активізує людину до вирішення завдань. Так людина переходить на новий рівень особистісного зростання.

Такої самої думки дотримувався і В.М. Чернобровкін, який вважає закономірним наслідком виникнення фрустраційної ситуації стан напруження, що може енергетизувати конструктивні дії суб'єкта (операційне напруження) або дезорганізувати їх (емоційне напруження). Однак у напружених педагогічних ситуаціях активність учителя може розгортатися за механізмами фрустраційної поведінки, яка характеризується зниженням повноцінного контролю з боку свідомості. Вчений досліджував особливості фрустраційної толерантності в процесі прийняття рішення вчителями і визначив, що: «У слабо напружених ситуаціях педагоги частіше зберігають здатність виконувати свої професійні функції й організувати діяльність учнів» [12, с.246].

Т.М. Титаренко зазначає, що людина володіє власними механізмами опанування стресових ситуацій: знецінення значущості актуалізованого життєвого ставлення і переорієнтування на інше життєве ставлення. Фрустрацій як таких у цьому світі не буває, а внутрішній конфлікт переростає в кризу. Зростання напруження може перевищувати індивідуальний рівень толерантності до фрустрації, тоді починає діяти фрустраційна інтолерантність, відбувається психологічний злам і людина втрачає психологічну рівновагу.

У своїх дослідженнях Л.М. Кузнєцова зосереджує увагу на взаємозв'язку стану фрустрації молодого людини з акцентуаціями характеру, які зумовлюють певний дисбаланс в емоційно-вольовій та мотиваційно-потребовій сферах особистості, утворюють слабкі місця в структурі характеру. Таким чином, ускладнюється звична життєдіяльність особистості в ряді ситуацій, які виявляють значні вимоги до цих місць найменшого опору. Отже, акцентуовані риси можна вважати своєрідними внутрішніми фрустраторами – факторами, що блокують цілеспрямовану конструктивну діяльність особистості [6, с.532].

Розглянемо взаємозв'язки фрустраційної толерантності з емоційною стійкістю. І.Ф. Аршава, Т.С. Кириленко ототожнювали фрустраційну толерантність з емоційною стійкістю і вважали її

інтегративною властивістю особистості, психічним станом, що сприяє оптимізації діяльності і збереження психічного та фізичного здоров'я. Т.С. Кириленко кваліфікувала емоційну стійкість, з одного боку, як несприятливість до емоціогенних факторів, що посилюють негативний вплив на психічний стан людини, а з іншого – як здатність контролювати й стримувати астеничні емоції, що виникають, забезпечуючи тим самим успішне виконання необхідних дій.

П.Б. Зільберман визначає фрустраційну толерантність через споріднене поняття – емоційну стійкість як «інтегративну властивість особистості, що характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності індивідуума, яка забезпечує оптимальне успішне досягнення мети діяльності у складній емотивній ситуації» [4, с.152]. Розглядаючи емоційну стійкість як адаптацію до емоційно значимої ситуації, вчений виділяє дві її стадії: перша – стадія емоційної реактивності. Для неї характерні вегетативні зрушення, що виникають в організмі під емоціогенним впливом. Друга – стадія емоційної адаптації до вегетативних зрушень, суть якої полягає у пригніченні виниклих вегетативних зрушень, а також саморегуляції, спрямованій на збереження доцільної поведінки.

Емоційними властивостями людини є: 1) емоційна збудливість (ступінь готовності емоційного реагування на значущі для людини подразники), виявляється через дратівливість, нестриманість, запальність та сприяє чутливості і вразливості; 2) глибина переживання емоцій (емоційна глибина), виражається в тому, наскільки глибоко людина переживає емоції; 3) емоційна ригідність (лабільність, стійкість емоції, яка виявляється в тому, що виникнувши на якусь подію чи ситуацію, ця емоція продовжує виявлятися, попри те, що обставини вже змінилися, і збудник перестав діяти. Лабільність емоцій (рухливість, здатність до переключення) – полягає в тому, що людина вільно виходить з одних емоційних ситуацій і швидко пристосовується до інших, іноді це зумовлює її реактивність, імпульсивність, а це означає, що людина погано керує собою; 4) емоційна стійкість: а) здатність емоційно сильно не збуджуватись у ситуаційних умовах, придушувати емоційні реакції, самоконтролювати їх, б) емоційна незбудливість, не реагування на емоціогенні подразники; 5) експресивність – вияв емоцій людини через міміку, жести, голос, моторику, пантоміміку, мовлення тощо. За ступенем вияву експресії виокремлюють: а) гіпомімію (амімію) – означає відсутність або послаблення міміки, жестикуляції, збіднення виразних засобів мови, монотонність інтонації, згаслий погляд тощо;

б) гіпермімію, котра пов'язана з надзвичайним виявленням засобів вираження емоцій, з багатством яскравих експресивних станів, що швидко змінюються; 6) емоційний відгук – це ступінь чутливості, сприйняття, який виявляється в тому, як легко, швидко і гнучко людина емоційно реагує на різноманітні впливи – соціальні події, процес спілкування, особливості партнерів, на себе, на предмет та ін.; 7) емоційний оптимізм і песимізм. Характеристики емоційного реагування, які постійно і яскраво виявляються в конкретній людині, є її емоційними властивостями і забезпечують їй емоційну стійкість до фрустраторів.

Емоційна стійкість може реалізовуватися через емоційний інтелект (здатність диференціювати позитивні і негативні почуття, а також знання про те, як змінити свій емоційний стан з негативного на позитивний). Кожна людина народжується з обов'язковим потенціалом емоційної сенситивності. Емоційної пам'яті емоційної обробки та емоційного навчіння. Ці компоненти формують емоційний інтелект. Особистість може мати на початку свого життя високий рівень емоційного інтелекту, але з часом він може знизитися, якщо вона набуває згубних емоційних звичок у дитинстві в сім'ї, де її ображають і зневажають [2, с.20].

Висновки та перспективи подальших розвідок. На підставі аналізу наукових досліджень можна припустити, що фрустраційна толерантність як здатність переносити фрустраційні ситуації без руйнівних наслідків, адекватно їх оцінювати і демонструвати конструктивну поведінку під час подолання перешкод є психічною якістю, необхідною для особистісного зростання людини та впливає на розвиток оптимізму в неї.

Отже, існують різні підходи до розуміння зазначеного феномену із точки зору властивості, установки, риси характеру та не дивлячись на різнобічність визначень фрустраційної толерантності, є очевидним, що подолання фрустрації можливе за умов розвитку належного рівня толерантності до неї. Фрустраційна толерантність стимулює когнітивний потенціал людини з метою використання конструктивних стратегій поведінки та виявляється в здатності приймати ситуацію, контролювати та регулювати емоційний стан, рефлексувати над альтернативами виходу, передбачати можливі наслідки і тим самим впливати на збереження позитивної установки й реалістичного оптимізму в особистості, переживати фрустрацію, не втрачаючи психобіологічної адаптації.

Список використаних джерел

1. Аболин Л. М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Л. М. Аболин. – [Текст]. – Казань: Изд-во КазГУ, 1987. – 320 с.
2. Березюк Г. Емоційний інтелект як детермінанта внутрішньої свободи особистості / Г. Березюк // Психологічні студії Львівського ун-ту. – 2002. – С.20-23.
3. Большакова А. Н. Фрустрационная толерантность как составляющая психологической готовности пожарных к профессиональной деятельности в критических условиях : дис. канд. психол. наук : 19.00.09 / Большакова Анна Николаевна. – Х., 2000. – 191 с.
4. Зильберман П. Б. Эмоциональная устойчивость оператора / П. Б. Зильберман // Очерки психологии труда оператора / под ред. Е. А. Милеряна. – М. : Наука, 1974. – С.138–172.
5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 783 с.
6. Кузнцова Л. М. Особливості психічного стану фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру / Л. М. Кузнцова // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України Проблеми сучасної психології. – 2010. – Випуск 8. – С.532.
7. Кучеренко С. М. Емоційна стійкість як один з факторів забезпечуючи успішність діяльності в особливих умовах / С.М. Кучеренко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць.– Харків: НУЦЗУ, 2013. – Вип. 13. – С. 146–154.
8. Ламаш І. В. Психологічні особливості працівників ДСНСУ з різним рівнем толерантності до невизначеності / І. В. Ламаш // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. – Харків: НУЦЗУ, 2013. – Вип. 13. – С. 155–169.
9. Левитов Н. Д. Фрустрация как один из видов психических состояний / Н.Д. Левитов // Вопросы психологии. – 1967. – № 6. – С. 118–129.
10. Лушин П. В. Толерирование неопределенности как способ экологического управления / П.В. Лушин // Практична психологія та соціальна робота. – 2010 – № 12. – С. 20–23.
11. Чижиченко Н.М. Психологічні особливості розвитку оптимізму в ранньому юнацькому віці : дис. канд. психол. наук : 19.00.07 / Чижиченко Наталія Миколаївна. – К., 2015. – 253 с.
12. Чернобровкін В. М. Психологія прийняття педагогічних рішень : монографія / В. М. Чернобровкін – Луганськ: ДЗ ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2010. – 447 с.
13. Rosenzweig S. Aggressive biheviор and the Rosenzweig picture-frustration study. / S. Rosenzweig – New York : Praeger, 1978. – 164 p.
14. Stanger R. Aging in Industry / R. Stanger // Handbook of Psychology. – New York : Van Nostrand Reinhold, 1985. – P. 145–167.

Н.Н. Чижиченко

ФРУСТРАЦИОННАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК АФФЕКТИВНЫЙ КОМПОНЕНТ ОПТИМИЗМА

Статья посвящена проблеме исследования фрустрационной толерантности личности. Проанализирована взаимосвязь данного феномена с эмоциональной стойкостью и оптимизмом человека. Изучены научные подходы в определении исследуемого психического явления и комплекс фрустраторов, которые вызывают определенную реакцию в поведении человека. Освещено влияние социальных факторов усиления фрустрационной толерантности у детей. Изучены эмоциональные свойства, которые связаны с исследуемым явлением. Обосновано определение фрустрационной толерантности. Рассмотрены перспективы его дальнейшего изучения.

Ключевые слова: *фрустрационная толерантность, оптимизм, эмоциональная стойкость, преодоление стрессовых ситуаций.*

N. Chyzychenko

FRUSTRATION TOLERANCE OF PERSON AS AFFECTIVE COMPONENT OF OPTIMISM

The article analyzes the relationship of individual frustration tolerance with person's emotional stability and optimism. For the study of the specified psychical phenomenon is important an opinion of scientists, that define a frustration tolerance as personality formation that stipulates hardiness to frustration factors and possibility to overcome different vital difficulties without the loss of psychical adaptation. It is marked that frustration tolerance stimulates cognitive capacity of man with the aim to use constructive strategies of behavior and appears in the ability to accept the situation, control and regulate emotional state, think over alternative solutions, anticipate consequences and thus influence on the retention of positive attitudes and realistic optimism personality.

Scientific approaches to determining mentioned psychic phenomena in terms of characteristics, attitudes, personality traits is studied and despite the variety of frustration tolerance definitions, it is obvious that frustration's overcoming is possible under conditions of development a proper level of tolerance to it. The complex of frustration factors that cause a reaction that appears in human's behavior and can cause dangerous, emotionally negative, stressful mental condition is determined.

The article describes the influence of social factors on enhance of frustration tolerance in children. The relationship between condition of young man's frustration with accentuation of character that leads to a certain imbalance in the emotional-volitional and motivational spheres of personality, form weak points in the structure of character has been revealed. The emotional properties that are related to frustration tolerance were studied. Scientists identify frustration tolerance with emotional stability and consider it as an integrated property of personality, mental condition, which helps in optimisation of activity and support the psychical and physical health.

Key words: *frustration tolerance, optimism, emotional state, coping stressful factor.*

Надійшла до редакції 5.05.2016 р.

ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД У ПРАКТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9.072.616.89

GIACOMUZZI Salvatore

Sigmund Freud University; Vienna-Milano; University of Innsbruck

GARBER Klaus

Sigmund Freud University; Vienna-Milano

TERMINOLOGICAL CONSIDERATIONS ON THE ADDICTION CONCEPT REGARDING THE NEW DSM-V

While there are many working definitions of addiction, the essence of the construct is still not clear. Recognizing the semantic problems, it was already suggested by the authors that, while seeking a strict operational definition, one should also keep in mind that the comparison of different study results with different methodological methods is bound to be problematic. DSM-5 has now arrived. It is critical to recognize that addictive disease itself has not changed with this new publication. The disease is what it was. We may use different terminology, as “abuse» is now gone, and “dependence» has returned to its pharmacologic roots where it will again refer to the development of tolerance and withdrawal. We applaud DSM-5 for using the term “addictive disorders» within its overall framework. However, also the new definition of addictive disorders within the DSM-V raises more problems than solutions.

Introduction. The following article is based on conducting scientific studies for many years regarding the addiction phenomenon by the author (Giacomuzzi 2008; 2013; 2014). While there are many working definitions of addiction, the essence of the construct has remained elusive.

Consequently, as stated before by the author addiction remains still an imprecise concept or phenomenon (Shaffer 1999; Giacomuzzi 2008; 2013). Approaching the twenty-first century, many important addiction-related issues remain therefore unresolved (Giacomuzzi 2008; 2013; 2014). In many ways, current definitions incorporate only the most superficial levels of our understandings of addiction. It seems that researchers and clinicians alike are still uncertain about what they mean by the concept of addiction. However, in general, the term addiction is often synonymous with (substance) dependence.

While this may seem like a simplistic conceptual concern, the authors of this work are quite certain that there is nothing at all simple about it (Giacomuzzi 2008; Giacomuzzi 2013). More objective, underlying neuropsychobiological dysfunctions – such as disrupted chemical balance in the brain – are not taken into account, largely because they cannot easily be clinically assessed.

Addiction: still a terminological minefield. Drug addiction is a complex behaviour, likely to be influenced by genes, environmental factors, and gene-gene and gene-environment interactions. Various aspects of addiction are studied by different disciplines. Animal studies are providing increasing insight into brain regions and genes associated with addiction. Epidemiological studies are establishing the factors increasing risk for initiation and continuation of substance use.

Substance abuse and dependence may undermine certain aspects of ethnicity and ethnic affiliations, by interfering with traditional values, attitudes, preferred behaviours, and interpersonal relationships.

It is crucial to recognize that – as in the case of opioid use in the nineteenth-and twentieth-century – addictive patterns of drug use do not depend solely, or even largely, on the amount of the substance in use at a given time and place.

Twin and adoption studies are increasing our understanding of the complex mechanisms involved in substance use, including comorbidity and gene-environment interaction (Van den Bree 2005). Finally, molecular genetic studies in humans are starting to yield some converging findings. It is argued and illustrated with examples that greater awareness of progress in other disciplines can speed up our understanding of the complex processes involved in addiction.

The term addiction is often commonly used. Many dislike this term because it can convey physical forces that compel the individual to be out of control, and can imply a pre-determined individual condition, divorced from the environment (Gossop 1996). Considerable confusion exists also regarding the nature of addiction. It is critically important to understand the meaning of this term because of its clinical relevance to the management of addiction.

The World Health Organisation (WHO 1957) defined drug addiction as a state of periodic or chronic intoxication, detrimental to the individual and to society, produced by repeated consumption of a drug (natural or synthetic). Its characteristics include: 1: an overpowering desire or need (compulsion) to continue taking the drug and to obtain it by any means; 2: a tendency to increase the dose; and 3: a psychic (psychological) and sometimes physical dependence on the effects of the drug. Within this definition some drugs (e.g. heroin) are physically addictive, and there is a potential for most other drugs for psychological addiction.

In its 13th report the World Health Organisation Expert Committee On Addiction- Producing Drugs strongly recommended that the term drug dependence, defined as a state arising from repeated administration of a drug on a periodic or continuous basis, should be the preferred nomenclature instead of the term addiction (Who 1964).

However, today the term addiction is still in use by the scientific community. Regarding the nature and meaning of addiction, it is suggested that addiction in scientific literature should be seen more as a generic concept. Also the use of the term addiction by the public and scientific community is very often synonymous with (substance) dependence.

In the 1960s, pharmacologists identified two kinds of drug dependence, physical and psychic. A recent definition by the Commission of Public Records defines addiction as a neurobehavioral syndrome with genetic and environmental influences that results in psychological dependence on the use of substances for their psychic effects and is characterized by compulsive use despite harm (Commission of Public Records 2003, American Academy of Pain Medicine and the American Pain Society 1997). Addiction continues to be referred to by terms such as drug dependence and psychological dependence (Federation of State Medical Boards of the United States 1998). Addiction were also defined as a behaviour over which an individual has impaired control with harmful consequences (Cottler 1993).

While there are many working definitions of addiction, the essence of the construct is still not clear. To be successful, an addiction or dependence model must blend the multidimensional aspects associated with it. It should account for regional and cultural variations, interpersonal preferences as well as hold true for the variety of addictions. In addition, a good model will describe a cycle that exists, that encourages increasing use until the addiction is overwhelming and leaves the host lame. Lastly, theories must be able to describe addiction as it occurs in human beings. Although animal studies can aid in understanding behaviour, results need to be carefully interpreted before they are applied to the much more complex human situation. In large part, the utility of these theories lies in their ability to generate novel hypotheses which in turn lead to useful predictions. Thus, a successful theory should enable prediction of circumstances in which the addiction phenomenon is more likely to occur and give insights into how it can be prevented, controlled or treated.

The new DSM V and it's addiction/dependence concept. The American Psychiatric Association – the former Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders IV-TR – did not use the term addiction at all; rather, it used substance dependence (Apa 2000). And, to be more precise, the particular drug involved was specified: e.g., heroin dependence, alcohol dependence, etc.

Substance Dependence was considered in the Diagnostic and Statistical Manual IV-TR as a maladaptive pattern of substance use leading to significant impairment or distress in three (3) or more of the following 7 areas during a 12-month period:

1. Tolerance – defined by either: a) a need for increased amounts of substance to achieve intoxication or desired effects, b) diminished effect with continued use of the same amount of substance.

2. Withdrawal – evident by either: a) characteristic, uncomfortable abstinence signs/symptoms for the particular substance, b) the same (or closely related) substance is taken to relieve or avoid the withdrawal syndrome.

3. The substance is used in greater quantities or for longer periods than intended.

4. There is a persistent desire or unsuccessful efforts to cut down or control substance use.

5. Considerable time and effort are spent in obtaining or using the substance or in recovering from its effects.

6. Important social, employment, and recreational activities are given up or reduced

because of an intense preoccupation with substance use.

7. Substance use is continued despite knowledge of having a persistent or recurrent physical or psychological problem that is likely to have been caused or worsened by the substance. For example, depression caused by cocaine, or an ulcer made worse by alcohol.

The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition (DSM-5) is the 2013 update to the American Psychiatric Association's (APA) classification and diagnostic tool. In the United States the DSM serves as a universal authority for psychiatric diagnosis. Treatment recommendations, as well as payment by health care providers, are often determined by DSM classifications, so the appearance of a new version has significant practical importance. The DSM-5 was published on May 18, 2013, superseding the DSM-IV-TR, which was published in 2000 (The DSM-5 in German was e.g. published by december 2014).

Notable changes include e.g. dropping Asperger syndrome as a distinct classification; loss of subtype classifications for variant forms of schizophrenia; dropping the «bereavement exclusion» for depressive disorders; a revised treatment and naming of gender identity disorder to gender dysphoria, and removing the A2 criterion for posttraumatic stress disorder (PTSD) because its requirement for specific emotional reactions to trauma did not apply to combat veterans and first responders with PTSD.

It is critical to recognize that addictive disease itself has not changed. The disease is what it was. We may use different terminology, as “abuse» is

now gone, and «dependence» has returned to its pharmacologic roots where it will again refer to the development of tolerance and withdrawal. We applaud DSM-5 for using the term «addictive disorders» within its overall framework as Stuart Gitlow says. DSM-5 still does, as stated by Gitlow, not, however, «speak to addiction» but rather to some of the markers seen with addictive illnesses.

Substance use disorder in DSM-5 combines the DSM-IV categories of substance abuse and substance dependence into a single disorder measured on a continuum from mild to severe. Each specific substance (other than caffeine, which cannot be diagnosed as a substance use disorder) is addressed as a separate use disorder (e.g., alcohol use disorder, stimulant use disorder, etc.), but nearly all substances are diagnosed based on the same overarching criteria. In this overarching disorder, the criteria have not only been combined, but strengthened. Whereas a diagnosis of substance abuse previously required only one symptom, mild substance use disorder in DSM-5 requires two to three symptoms from a list of 11. Drug craving will be added to the list, and problems with law enforcement will be eliminated because of cultural considerations that make the criteria difficult to apply internationally.

Cannabis dependence or cannabis use disorder is defined in the fifth revision of the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5) as a condition requiring treatment.

Let's have a closer look to Opioid Use Disorder Criteria in DSM-5:

A minimum of 2-3 criteria is required for a mild substance use disorder diagnosis, while 4-5 is moderate, and 6-7 is severe (APA, 2013). Opioid Use Disorder is specified instead of Substance Use Disorder, if opioids are the drug of abuse. Note: A printable checklist version is linked below

1. Taking the opioid in larger amounts and for longer than intended
2. Wanting to cut down or quit but not being able to do it
3. Spending a lot of time obtaining the opioid
4. Craving or a strong desire to use opioids
5. Repeatedly unable to carry out major obligations at work, school, or home due to opioid use
6. Continued use despite persistent or recurring social or interpersonal problems caused or made worse by opioid use
7. Stopping or reducing important social, occupational, or recreational activities due to opioid use
8. Recurrent use of opioids in physically hazardous situations
9. Consistent use of opioids despite acknowledgment of persistent or recurrent physical or psychological difficulties from using opioids
10. *Tolerance as defined by either a need for markedly increased amounts to achieve intoxication or desired effect or markedly diminished

effect with continued use of the same amount. (Does not apply for diminished effect when used appropriately under medical supervision)

11. Withdrawal manifesting as either characteristic syndrome or the substance is used to avoid withdrawal (Does not apply when used appropriately under medical supervision).- this criterion is not considered to be met for those individuals taking opioids solely under appropriate medical supervision.

Let's take a further look to the Alcohol Disorder within the DSM-5 as a famous criticized example by Stuart Gitlow, President of the American Society of Addiction Medicine (ASAM):

DSM-5 has «Alcohol Use Disorder» which comes in mild, moderate and severe flavors, suggesting the inadequate pyramid approach. There are 11 possible symptoms of the “use disorder,» of which two are necessary to achieve a mild specifier, four for moderate and six for severe. «Alcohol use disorder is defined by a cluster of behavioral and physical symptoms» the authors of DSM-5 state. I have no problem with that except that some may confuse «alcohol use disorder» with addictive disease or with alcoholism or with what the field in general has defined as being a specific abnormality of the brain's reward system producing repetitive use despite negative consequences.

In DSM-5, mild alcohol use disorder, Gitlow says, is present if the patient has tolerance and withdrawal. Nothing else is necessary. Yet tolerance and withdrawal are measurable metabolic factors that are present for alcohol within just a few hours of use. How much tolerance and withdrawal are necessary to achieve this particular part of the diagnosis? In fact, anyone drinking a couple of glasses of wine with dinner each evening will have measurable and noticeable tolerance and withdrawal. It won't be present to the extent of causing significant dysfunction, but it will be quite evident on exam. That person now has a mild alcohol use disorder. But that shouldn't be confused with mild addiction or mild alcoholism, or even mild DSM-IV abuse. It isn't any of those things.

As for moderate alcohol use disorder, let's say that we have a patient who drinks in larger amounts or over longer periods than intended, persistently tries and fails to stop drinking, fails to fulfill major role obligations and recurrently uses alcohol in situations where such use is physically hazardous. If these are the only difficulties present Gitlow says, the patient has a moderate degree of severity of the illness. We'll hypothesize that the patient drinks only in a binge-like manner so tolerance/withdrawal do not develop to the point that either is counted. If they were present, we'd have someone with a severe alcohol use disorder, yet the individual drinking in a binge-like manner may well have greater risk of morbidity/mortality than the individual utilizing a consistent amount on a daily basis. So the moderate and severe specifiers in this case may

actually be the reverse of the actual case where we utilize such specifiers to indicate or suggest risk, danger and need for treatment.

In the opinion of Gitlow DSM-5 failed again to put alcohol use disorders together with sedative use disorders, continuing the scientifically inaccurate suggestion that the two somehow differ from one another, and undoubtedly leading yet another generation of clinicians to the inevitable conclusion that there is no problem prescribing a benzodiazepine to an individual with an «alcohol use disorder». Alcohol is simply a central nervous system depressant, like barbiturates and benzodiazepines, and the authors of DSM-5 seem to have overlooked the importance of grouping like substances together.

Ultimately, the definitions in DSM-5 are definitions for a new set of illnesses. They have different terminology and are accompanied by new defining structures. A patient who ends up in the ER only once each year due to a suicide attempt, car accident, slip/fall, barroom brawl, each time after imbibing considerable alcohol, does not meet criteria for even a mild alcohol use disorder. And a college student who is not an alcoholic does not meet criteria for a mild alcohol use disorder if he has tolerance and hangovers.

Now it's up to us to remember that addictive illness is still addictive illness; it remains unchanged despite the arrival of DSM-5.

Conclusion. The construction of the American Psychiatric Association's diagnostic manual has been guided primarily by concerns of construct validity rather than of clinical utility, despite claims by its authors that the highest priority has in fact been clinical utility (Mullins-Sweatt, 2009). The function of the DSM is not simply a matter of addressing a scientific interest in understanding and explaining psychopathology; its ultimate purpose is to help reduce pain and suffering within the general population – more specifically, to facilitate the practice of clinicians administering clinical care. Recognizing the semantic problems, it is still suggested that, while seeking a strict operational definition, we should also keep in mind that the comparison of different study results with different methodological methods is bound to be problematic.

A better understanding and combining of methodological approaches would certainly fuel advances in prevention and treatment. Unfortunately, the environment has also been shifting and the opportunities and social forces leading to addiction have created new problems. In fact, some of the main advances in control of addiction have emerged without recourse to sophisticated theories. Consequently, addiction remains despite the DSM-5 still an imprecise concept.

Literature

Amen D. G., 2001: Why don't psychiatrists look at the brain? The case for greater use of SPECT imaging in neuropsychiatry. *Neuropsychiatry Review*. 2: 1-6.

American Psychiatric Association DSM-5:
<http://dx.doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>

American Academy of Pain Medicine, 1997: The use of opioids for the treatment of chronic pain: a consensus statement from the American Academy of Pain Medicine and the American Pain Society. *The Clinical Journal of Pain*. 97: 6-8.

Apa - American Psychiatric Association 2000: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. (4th edition). Washington DC, American Psychiatric Association.

Bowser B P., Bilal R., 2001: Drug treatment effectiveness: African-American culture in recovery. *Journal of Psychoactive Drugs*. 33: 391-402

Burt Associates 1977: *Drug Treatment in New York City and Washington DC, Follow-up Studies*. N.I.D.A. Monograph. 90 S.

Brunswick A. F., 1978: *Black Youth and Drug Use Behavior*. Mimeographed. New York, Columbia University School of Public Health.

Cameron D. C., 1971: Abuse of alcohol and drugs: Concepts and planning. *World Health Organization Chronicle*. 25: 8-16.

Cameron D., Manik G., Bird R., Sinorwalia A., 2002: What may we be learning from so-called spontaneous remission in ethnic minorities? *Addiction Research and Theory*. 10: 175-182.

Commission of Public Records 2003: Publication 16.10.14.7 NMAC - N, 1/20/03.

Cottler L. B., 1993: Comparing DSM-III-R and ICD-10 substance use disorders. *Addiction*. 88:689-696.

Dolan R. J., 2002: Emotion, cognition, and behavior. *Science*. 298: 1191-1194.

Eddy N. B., Halbach H., Isbell H., Seevers M. H., 1965: Drug dependence: Its significance and characteristics. *Bulletin of the World Health Organization* 32: 721-733.

Federation of State Medical Boards of the United States, Inc., 1998: *Model Guidelines for the Use of Controlled Substances for the Treatment of Pain* Federation of State Medical Boards of the United States. Policy by the House of Delegates of the Federation of State Medical Boards of the United States, Inc. May 12.

Giacomuzzi S. M., Mittermair M., Hell O., Riemer Y., Ertl M., Richter R., 2005: Langzeitausstiege aus der Alkoholabhängigkeit mit und ohne professionelle Hilfe. *Suchtmedizin in Forschung und Praxis* 7 (2): 131-132.

Giacomuzzi S. M., 2008: *A contribution to the understanding of the addiction phenomenon*. IuP Press., ISBN13: 978-3-902571-28-1, 289 pp.

Giacomuzzi S, Garber K., Riemer Y., 2012: *Semiquantitative Analyse zur patientenspezifischen Wirkwahrnehmung von Buprenorphin-Naloxon-Kombinationspräparaten (Suboxone®) und deren individuelle Akzeptanz als*

Behandlungsalternative im Rahmen der ambulanten Opioidsubstitution. Suchttherapie. 4: 175-176.

Giacomuzzi S. (2013): Some remarks and terminological considerations on the addiction concept. Ber. nat.-med. Verein Innsbruck Band 98 S. 183 - 200

Gossop M., 1996: Living With Drugs. Fourth Edition, Arena, Aldershot, England. 139 S., ISBN 9241561343.

Happel H. V., Fischer R., Wittfeld I., 1991: Selbstorganisierter Ausstieg. Überwindung der Drogenabhängigkeit ohne professionelle Hilfe. Frankfurt a.Main, Integrative Drogenhilfe.

Jaffe J. H., 1980: Drug addiction and drug abuse. In: The Pharmacological Basis of Therapeutics (6th Edition). (eds. Gilman A. G., Goodman L. S., Gilman B. A.), New York, MacMillan: 284–324.

Kemmesies U., 1997: Profile of Qualitative Research in Germany. In: Inventory, Bibliography, and Synthesis of Qualitative Research in the European Union. (eds. Fountain J., Griffiths P.), London, National Addiction Centre, (www.qed.org.uk).

Klingemann H. K. H., 1992: Coping and maintenance strategies o spontaneous remitters from problem use of alcohol and heroin in switzerland. The International Journal of the Addictions. 27: 1359-1388.

Levine HG., 1978: The discovery of addiction: Changing conceptions of habitual drunkenness in America. Journal of Studies on Alcohol. 39: 143-174.

Marco System, Inc. 1975: Three year follow-up study of clients enrolled in treatment programs in New York City. Phase III Final Report.

Mullins-Sweatt, St: (2009): Clinical Utility and DSM–V.Psych. Assessment. Vol. 21, No. 3, 302–312

O'Donnell J. A., 1968: The relapse rate in narcotic addiction: a critique of follow-up studies. In: N.A.C.C. Reprints 2 (1). Originally published in 1965.

O'Donnell J. A., 1969: Narcotic addicts in Kentucky. (eds. Chase C.), National Institute of Mental Health.

O'Donnell J. A., Voss H., Clayton R., Slatin G., Room R., 1976: Young men and drugs: A nationwide survey. Research Monograph 5. Rockville MD, National Institute on Drug Abuse.

Parry C. D., Bhana A., Pluddemann A., Myers B., Siegfried N., Morojele N. K., Flisher A. J.,

Kozel N. J., 2002: The South African Community Epidemiology Network on Drug Use (SACENDU): description, findings (1997-99) and policy implications. Addiction 97: 969-976.

Peele S., 1980: Addiction to an experience: a social-psychologica - pharmacological theory of addiction. NIDA Research Monographs. 30: 142-146.

Portenoy R. K., 1994: Opioid tolerance and responsiveness: Research findings and clinical observations. In: Proceedings of the 7th world congress on pain. (eds. Gebhart G. F., Hammond D. L., Jensen T. S.), Seattle, IASP Press. S 595-619.

Prinzleve M., Haasen C., Zurhold H., Matali J. L., Bruguera E., Gerevich J., Bacskai E., Ryder N., Butler S., Manning V., Gossop M., Pezous A. M., Verster A., Camposeragna A., Andersson P., Olsson B., Primorac A., Fischer G., Guttlinger F., Rehm J., Krausz M., 2004: Cocaine use in Europe - a multi-centre study: patterns of use in different groups. *European Addiction Research*. 10:147-55.

Robins L. N., Murphy G. T., 1967: Drug use in a normal population of young negro men. *American Journal of Public Health*. 57: 1580-1596.

Scharse R., 1966: Cessation patterns among neophyte heroin users. *The International Journal of the Addictions*. 1: 34-45.

Schneider W., 1994: Selbstausstieg als Transition. Bedingungen und Chancen eines selbstinitiierten, privatorganisierten und umweltgestützten Ausstiegsprozesses. *Sucht*. 3: 195-199.

Shaffer H. J., 1999: On the Nature and Meaning of Addiction. *National Forum* v79 i4 p9.

Vaillant G. E., 1973: A 20-year follow-up of New York narcotic addicts. *Archives of General Psychiatry*. 29: 237-241.

Van den Bree M. B., 2005: Combining research approaches to advance our understanding of drug addiction. *Current Psychiatry Reports*. 7: 125-32.

Waldorf D., 1973: *Careers in dope*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 186 pp., ISBN 10: 0131146521 / ISBN 13: 9780131146525.

Waldorf D., Biernacki P., 1980: Natural recovery from heroin addiction: A review of the incidence literature. In: *Control Over Intoxicant Use: Pharmacological, Psychological and Social Considerations*. (eds. Zinberg N. E., Harding W.), Cambridge, Mass. West R. 2001: Theories of addiction. *Addiction*. 96: 3-13.

Westermeyer J., 1984: The role of ethnicity in substance abuse. *Advances in Alcohol and Substance*

Abuse. 4: 9-18.

Who, 1957: *Expert Committee on Addiction-Producing Drugs, Seventh Report, Technical Report Series No 116*, Geneva.

Who, 1964: *Expert Committee on Addiction-Producing Drugs, Technical Report Series No. 273*, Geneva.

Who, 1992: *The ICD-10 classification of mental and behavioural disorders*. Geneva.

Winick C., 1961: Physician narcotic addicts. *Social Problems*. 9: 174-186.

Winick C., 1962: Maturing out of narcotic addiction. *Bulletin on Narcotics*. 14: 1-7.

Zhao C., Liu Z., Zhao D., Liuy Y., Liang J., Tang Y., Liu Z., Zheng J., 2004: Drug abuse in China. *Annals of the New York Academy of Sciences* 1025: 439-445.

Надійшла до редакції 19.02.2016 р.

УДК 159.92:316.6

КОНОНОВА Марина Миколаївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної і корекційної педагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

СЛЮНЯЄВА Надія Андріївна

магістрант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

ПРОБЛЕМА ДЕПРИВАЦІЇ І САМОДЕПРИВАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ «Я» СУБ'ЄКТА З ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНИМИ ЗАХИСТАМИ

У статті розглянуто проблему депривації і самодепривації особистості у психології. З'ясовано, що особливу роль у появі деприваційного синдрому, який передусім проявляється в самодепривованій поведінці і стані, відіграють механізми психологічного захисту. Виокремлено характерні ознаки феномену самодепривації, що перешкоджають успішній соціальній реалізації суб'єкта і продуктивному спілкуванню.

Ключові слова: *деривація, самодепривація, психологічні захисти, функціональні взаємозв'язки.*

Постановка проблеми. Внутрішньо депривованій особистості характерні зовнішні обмеження психологічної активності, блокування енергії, відчуження в сімейних стосунках, зниження активності в соціально-професійному житті. З огляду на сказане, особливої уваги набувають методи, які можуть підвищувати у людини психологічну стійкість, здатність до внутрішньої рівноваги. Тому актуальним є розкриття внутрішньо-глибинних чинників схильності особи до самодепривації, які засвідчують ослаблення інстинкту самозбереження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історично склалося розуміння депривації як позбавлення індивіда можливості задовольняти сенсорні, емоційні або когнітивні потреби. Досліджено наслідки психічної деривації – дефіцитарність і дисфункціональний розвиток структур психіки (Л. І. Божович, Дж. Боулбі, А. Валлон, Д. В. Віннікотт, О. І. Захаров, Г. С. Костюк, М. Кляйн, Й. Лангмейер, В. І. Лебедев, М. І. Лісіна, С. Д. Максименко, Н. Ю. Максимова, З. Матейчек, А. М. Прихожан, Н. М. Толстих, Р. А. Шпіц, Т. С. Яценко та інші). Зазвичай умови депривації детерміновані іззовні, соціальним оточенням, і тому найбільш схильною до деприваційного впливу є

дитяча, незріла психіка. Однак ми часто констатуємо явище депривації серед дорослих людей, коли брак соціального спілкування, дефіцит позитивних емоцій, інформації призводить до депресії, втрати працездатності, емоційного вигорання, розвитку психосоматичних захворювань, аддиктивної поведінки тощо. Особистість, яка зовні видається самодостатньою, відчуває самотність, екзистенційні страхи, втрату сенсу життя.

Депривація – психічний стан, виникнення якого зумовлене життєдіяльністю особистості в умовах тривалого позбавлення або істотного обмеження можливостей для задоволення життєво важливих потреб. Поняття «депривація» в змістовно психологічному плані є спорідненим із поняттям «фрустрація», але не тотожним йому. Порівняно з останнім депривація суттєво більш тяжкий, хворобливий та іноді особистісно руйнівний стан, що відрізняється якісно вищим рівнем жорсткості і стійкості. Залежно від обставин у депривованій особі можуть виявлятися різні потреби. Тому термін «депривація» традиційно розглядають як родове поняття, що об'єднує цілий клас психічних станів особистості, які виникають у результаті тривалого віддалення від джерел задоволення тієї чи іншої потреби.

Самодепривація зумовлюється посиленням емоційної ізольованості, блокуванням енергії лібідо (до інших і до себе), тенденцією до психологічної імпотенції, до смерті. Суттєве значення має саме психологічний бік деприваційних наслідків: незалежно від того, чим зумовлена депривація: обмеженістю моторики людини, відлученням її від соціуму, позбавленням з раннього дитинства материнської любові, прояви цього явища схожі. Тривожність, страх, депресія, інтелектуальні розлади – ось найхарактерніші риси так званого деприваційного синдрому [9]. Симптоматика психічної депривації може охоплювати весь спектр можливих порушень: від легких дивацтв у поведінці та спілкуванні до грубих порушень розвитку інтелекту й особистості.

У психологічній науці і практиці феномен самодепривації розглядали А. О. Баканов, Д. Болен, Ф. Ю. Василюк, Є. І. Головаха, П. С. Гуревич, О. О. Кронік, С. В. Чебанов, Т. С. Яценко та ін. Це явище можна схарактеризувати як потяг до смерті і саморуйнування (М. Кляйн, Г. Мюррей. Дж. Рейнгольд, І. Кант, Е. Фромм, З. Фрейд, К. Хорні, Т. С. Яценко та ін.), «соціальну смерть» (А. В. Дахіп, Дж. Морено та ін.); «соціальне відчуження» (А. О. Баканов, Є. І. Головаха, А. Кемпінський, О. О. Кронік та ін.); «психологічну травму» (З. Фрейд, І. Ялом та ін.); «програмовану поведінку» (Е. Берн, М. Джеймс, В. Джойнс, Я. Стюарт та ін.). Неоднозначність тлумачення феномену самодепривації зумовлює потребу в систематизації існуючих досліджень, що дасть змогу повніше і адекватніше окреслити зміст поняття.

Мета дослідження полягає в теоретичному дослідженні депривації і самодепривації у взаємозв'язках з психологічними захистами особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на різноманітність видів депривації, їхні прояви у психологічному плані змістовно схожі. Зазвичай психічний стан депривованої особистості виявляється в її підвищеній тривожності, страхові, почутті глибокої, нерідко незрозумілої самій людині незадоволеності собою, своїм оточенням, своїм життям. Характерними ознаками цих станів є втрата життєвої активності та стійка депресія, що іноді переривається сплесками неспровокованої агресії. Водночас у кожному окремому випадку ступінь деприваційної «поразки» особистості різний. Вирішальне значення тут мають вираженість і співвіднесеність двох основних груп чинників: 1) рівень стійкості конкретної особистості, її деприваційного досвіду, здатність протистояти впливу ситуації, тобто ступінь її психологічної стійкості; 2) ступінь жорсткості, модифікаційної потужності і міра багатоаспектності деприваційного впливу. Часткове обмеження можливостей задоволення якоїсь однієї з потреб, особливо якщо деприваційна ситуація є тимчасовою за своїми наслідками принципово менш небезпечно для особистості, ніж коли вона потрапляє в умови тривалої і практично повної неможливості задоволення цієї потреби.

Узагальнюючи сказане, зазначимо, що в психології прийнято виокремлювати такі види депривації: рухова, сенсорна, материнська і соціальна. Рухова депривація є наслідком різкого обмеження в рухах, викликаного або хворобою, каліцтвом, або специфічними умовами життя, які призводять до яскраво вираженої хронічної гіподинамії. Психологічні (власні особистісні) деформації, спричинювані руховою депривацією, за своєю глибиною і важкістю подолання ні в чому не поступаються, а часом і перевершують ті фізіологічні аномалії, які є прямим результатом хвороби або травми. Сенсорна депривація – наслідок «сенсорного голоду», тобто психічний стан, зумовлений неможливістю задовольнити найважливішу для будь-якого індивіда потребу у враженнях через обмеження зорових, слухових, дотикових, нюхових та інших стимулів. Деприваційна ситуація тут може породжуватися, з одного боку, певними індивідуальними фізичними вадами, а з іншого – комплексом екстремальних життєвих обставин, що перешкоджають адекватному «сенсорному насиченню». У психології подібні умови описуються за допомогою терміна «збіднене середовище».

Найінтенсивніше вивчається в психології материнська депривація, насамперед госпіталізм – синдром патології дитячого психічного і особистісного розвитку, що розвивається через відокремлення немовляти від матері. Психічний стан, який традиційно називають

«соціальною депривацією», з тих чи інших причин, є наслідком порушення контактів індивіда із соціумом. Такі порушення завжди зумовлені соціальною ізоляцією, ступінь жорсткості якої може бути різним, що, своєю чергою, визначає міру жорсткості деприваційної ситуації [7. с. 37].

Якщо руйнівні для особистості наслідки рухової і сенсорної депривації в багатьох випадках можуть бути успішно компенсовані як за рахунок дії внутрішньоособистісних компенсаторних механізмів (наприклад, сублімації через творчість), так і зусиллями сучасного суспільства (розвиток медицини, соціальна робота, поширення інтернет-технологій тощо), то материнська депривація не тільки становить серйозну психолого-соціальну проблему сама по собі, а і є потужним патогенним чинником цілої низки особистісних розладів. За даними вітчизняних дослідників, в умовах повної материнської депривації спостерігаються такі варіанти психічної патології: 1) порушення формування особистості; 2) порушення психічного та інтелектуального розвитку; 3) психічні розлади. При цьому на практиці повна материнська депривація у формі відмови від дитини зазвичай спричиняє ранню соціальну деривацію [1].

Як зазначають Б. С. Макіртумов, А. Г. Кашавцев і С. В. Гречаний, що наслідком ранньої деривації буде більш тяжка патологія. Для раннього віку характерними є переважання розладів емоційно-вольової сфери, нерівномірність відставання інтелектуального розвитку з переважним порушенням розвитку мовлення (особливо експресивного). У вихованців дитбудинків значно частіше, ніж у дітей, які зростають у сім'ях, виявляються патологічні звичні дії, ознаки деприваційної (апатичної або маскованої) депресії, явище деприваційного псевдоаутизму. Після трьох років психічна патологія виявляється переважно в характерологічних порушеннях і затримках інтелектуального розвитку. В депривованих дітей усіх вікових груп спостерігаються мала диференційованість і поверховість мовлення у процесі спілкування з навколишніми, недостатність розвитку вищих емоцій – жалості, співчуття, співучасті, сорому, а також здатності усвідомлювати свою провинку, низька працездатність, розлади уваги, пам'яті.

Характерний для депривованих дітей симптомокомплекс у вигляді недорозвинення афективної сторони особистості, затримки або спотворення формування психічних функцій, парааутичних проявів тощо називається синдромом сирітства [6].

Отже, материнська депривація суттєво підвищує ризик соціальної депривації в зрілому віці. Це зумовлено як вираженою тенденцією депривованих дітей до самоізоляції, нездатністю встановлювати повноцінні соціальні стосунки, так і підвищеною схильністю до агресивної та кримінальної поведінки: рання емоційна депривація

закладає основи майбутнього соціального і психічного неприйняття навколишнього середовища, його цінностей, зумовлює очікування загрози з боку навколишнього світу. Суттєво, що подібні деструктивні установки особистості до зовнішнього світу, спричинені дефіцитом базисної довіри, можуть бути наслідком не тільки повної, а й часткової материнської депривації, оскільки, як зазначав Е. Еріксон, «...ступінь довіри, зумовлений найраннішим дитячим досвідом, мабуть, залежить не від абсолютної кількості їжі або демонстрацій любові, а від якості зв'язків дитини з матір'ю. Матері формують у своїх дітей довіру за такого типу ставлення до дитини, що поєднує тонку реакцію на індивідуальні запити немовляти і тверде почуття власної впевненості в контексті взаємної довіри їхнього спільного стилю життя» [10, с. 238]. В іншому випадку має місце частковий, а іноді й повномасштабний патогенний розвиток, характерний для ситуації материнської депривації.

Психологічна самодепривація проявляється в ненависті, ревнощах, задрощах, жадібності, агресивності. Згідно з Д. Віннікоттом, М. Кляйн, М. Малер, К. Хорні, А. Фрейд, Т. С. Яценко, ці почуття формуються в ранньому дитинстві, коли потреби дитини фруструються лібідними об'єктами, позбавляючи її відчуття любові і породжуючи розчарування, тривогу, страх. До матері виникають амбівалентні почуття, що детермінують дію механізму заміщення: агресія спрямована на об'єкт, обертається на самого суб'єкта. З'являється досить стійке відчуття провини, яке завжди поруч із самопокаранням. Почуття провини може знаходити вияв у аскетизмі, соціальних обмеженнях, психосоматичних захворюваннях. У чуттєвій сфері суб'єкта з'являються відчуття непотрібності, байдужості, що надалі готують ґрунт для розвитку депресивних станів, крайнім виявом яких є суїцид [11].

Особливу роль у появі деприваційного синдрому, який передусім проявляється в самодепривованій поведінці і стані відіграють механізми психологічного захисту.

З. Фрейд [8] уперше докладно описав функціональне призначення або мету захисту. Вона полягає в послабленні інтрапсихічного конфлікту (напруження, занепокоєння), зумовленого суперечністю між інстинктивними імпульсами несвідомого й інтроектами вимог зовнішнього середовища, що виникають у результаті соціальної взаємодії.

Е. Еріксон простежує розвиток Его-процесів в онтогенезі та їхню роль у становленні особистості. Певні захисні механізми можуть виникати на різних стадіях розвитку людини. Найбільш ранніми психологічними захистами є інтроєкція, проєкція, витіснення, далі з'являються заперечення, придушення, ще пізніше – регресія, реактивні утворення, сублімація.

Отто Ф. Кернберг [4] припустив, що тип особистісної організації – невротичний, пограничний або психотичний – є найважливішою характеристикою пацієнта, коли ми розглядаємо: 1) ступінь інтеграції його ідентичності; 2) типи його звичних захисних операцій; 3) його здатність до тестування реальності. При цьому невротична організація особистості припускає інтегровану ідентичність і являє собою захисну організацію, що ґрунтується на витісненні та інших захисних операціях більш високого рівня (ізоляція, знищення, інтелектуалізація, раціоналізація), які оберігають Его від інтрапсихічного конфлікту шляхом відторгнення потягу, всіх пов'язаних із ним дій та уявлень від свідомого Его. Пограничні ж і психотичні структури спостерігаються в пацієнтів, які здебільшого користуються примітивними захисними механізмами: розщеплення, відшкодування, проєктивна ідентифікація, примітивна ідеалізація, заперечення, всемогутність і знецінення, які оберігають Его від конфліктів за допомогою дисоціації, тобто активного поділу всіх переживань, що суперечать одне одному та стосуються себе або інших.

Цікавий підхід до вивчення закономірностей захисної поведінки і глибинних механізмів, на яких вони ґрунтуються, представила група авторів під керівництвом О. М. Арестової [2]. Відповідно до моделі діяльності вони виокремлюють три рівні функціонування психологічного захисту:

1) інструментальний рівень (для операцій) – захисні механізми виявляють собою несвідоме реагування на ситуацію з мінімальним опрацюванням отриманої інформації. Найефективнішими є інструментальні захисні реакції за незначних фрустрацій. До цього рівня належать усі реакції витіснення;

2) рівень атрибутів і мети (для дій). На цьому рівні представлено механізми, що їх актуалізація призводить до перекомпоновання елементів ситуації та її інтерпретації, відповідно до самоприйняття і первинного позитивного самоставлення. До механізмів рівня атрибутів і мети автори зараховують раціоналізацію, компенсацію, проєкцію;

3) рівень смислової переорієнтації (для діяльності). Актуалізація психологічного захисту припускає переосмислення не ситуації, а власної в її контексті – особистості за участю глибинних структур, що формують самооцінку і світогляд. Принцип дії захисних механізмів цього рівня – отримання знання про себе і використання його для прогнозування результату ситуації і вибору найкращих альтернатив. Захисна поведінка на рівні смислової переорієнтації може бути також механізмом розвитку особистості (інтелектуалізація і сублімація).

Дослідники вважають, що в кожній особистості наявні всі три рівні. Індивідуальні відмінності визначаються широтою репертуару

захисних механізмів і відносною частотою їх актуалізації. Домінантний рівень є стильовою характеристикою захисної поведінки.

У рамках рівневої гіпотези вирішується також питання ефективності захисної поведінки. За неадекватного вибору рівня реагування захист стає неефективним і може набувати дезадаптивних форм, а гнучкість при виборі рівня захисту сприяє ефективності захисної поведінки.

Дослідники В. А. Ташликов, В. С. Ротенберг, Е. І. Кіршбаум, І. Д. Стоїков та інші вважають психологічний захист однозначно непродуктивним, шкідливим засобом вирішення внутрішньо-зовнішнього конфлікту. Серед учених цього напрямку популярна ідея про те, що захисні механізми обмежують оптимальний розвиток особистості, її так звану «власну активність», «активний пошук», тенденцію до «персоналізації», «вихід на новий рівень регуляції і взаємодії зі світом» [5], що є проявами самодепривації.

Представниця вітчизняного психоаналітичного напрямку Н. Ф. Каліна вважає, що «чітке уявлення про природу і функції психологічних захистів абсолютно необхідне будь-якому психотерапевту, навіть не психоаналітикові. Уміння розпізнавати й інтерпретувати захисти настільки ж необхідне в роботі з людьми, як емпатія, безоцінність, конфіденційність та інші базові терапевтичні установки» [3, с. 62]. Своєю практичною діяльністю Н. Ф. Каліна підтверджує поділ психологічних захистів на примітивні та зрілі, звертаючи при цьому увагу на особистісну і характерологічну різницю в дорослих пацієнтів, які віддають перевагу тому чи іншому захисту. Крім того, є відмінності у процесі і результаті терапевтичного аналізу. Пацієнти, які мають у своєму арсеналі вторинні захисти, легше усвідомлюють їх, але до терапевтичного впливу більш стійкі, ніж пацієнти з примітивними психологічними захистами.

В аспекті окресленої проблеми особливого значення набуває психодинамічна теорія, розроблена Т. С. Яценко [11] у контексті методу активного соціально-психологічного пізнання. В основу теорії покладено «Модель внутрішньої динаміки психіки», що дає змогу об'єктивувати механізми внутрішньої цілісності психіки. Психодинамічна модель ілюструє внутрішню суперечність психіки, зумовлену тяжінням до минулого досвіду (в дитинство) і до соціальних успіхів (у майбутнє), і водночас – співіснуванням цих суперечливих тенденцій. Внутрішня суперечність психіки виявляється в таких тенденціях: прагненні «до сили» і водночас «до слабкості», «до людей» і «від людей», «до життя» і «до смерті». Тенденція «до сили» соціально зорієнтована, разом з тим психологічні захисти продукують тенденцію «до слабкості», на яку мають вплив незавершені справи дитинства. Незавершені справи дитинства суперечать соціальним цілям, послаблюють активність суб'єкта, призводячи до енергетичної

імпотенції. Тенденція «до людей» активізує потребу в контактах із оточенням, але поряд із нею існує тенденція «від людей», яка передбачає несвідоме прагнення до руйнування стосунків.

Обмеження ж соціального розвитку в результаті тривалого впливу деприваційних умов також позначаються на формуванні самодепривуючих установок особистості. Імпотування психіки суб'єкта, блокування лібідних імпульсів призводить до формування тенденції до психологічної смерті як базової особистісної установки, що суперечить інстинкту самозбереження й знаходить вияв у різних формах самодепривації.

Висновки та перспективи дослідження. Узагальнюючи сказане, зазначимо, що феномен самодепривації пов'язаний із функціонуванням захисної системи психіки і представлений кризь призму потягу до смерті і деструктивності, є базовим у психіці суб'єкта і зафіксованим на біологічному рівні. Наведене визначення дає підставу виокремити характерні ознаки феномену самодепривації, такі як: пасивність, ізольованість, безініціативність, байдужість, апатія, відчуття провини, самотність, агресія, тривога, страх, психосоматичні прояви, депресія, психологічна аддикція, девіантність, суїцидальні тенденції, що перешкоджають успішній соціальній реалізації суб'єкта і продуктивному спілкуванню.

Список використаних джерел

1. Алексеенкова Е. Г. Личность в условиях психической депривации : Учебное пособие / Е.Г.Алексеенкова. – СПб : Питер, 2009. – 96 с.
2. Арестова О. Н. Индивидуальные особенности функционирования защитных механизмов / О. Н. Арестова, Н. В. Калинина // Вест. МГУ. – 2000. – №1. – С. 20–28.
3. Калина Н. Ф. Основы психоанализа / Н.Ф. Калина. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2001. – 349 с.
4. Кернберг О. Ф. Отношения любви: норма и патология / Пер. с англ. – М., Класс, 2000. – 256 с.
5. Киришбаум Э. И. Психологическая защита / Э. И. Киришбаум, А.И. Еремеева. – М. : Смысл, 2000. – 181 с.
6. Прихожан А.М. Психология сиротства / А. М.Прихожан, Н. Н.Толстых– СПб. : Питер, 2005. – 400 с.
7. Самодепривація психіки та дезадаптація суб'єкта : монографія / Т.С. Яценко, В.І. Бондар, І.В. Євтушенко, М.М. Кононова, О.Г. Максименко. – К. : Вид-во НПУ імені М. Драгоманова, 2015. – 280 с.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции: пер. с англ. Г.В. Барышниковой / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 455 с.
9. Фурманов И.А. Психология депривированного ребенка: пособие для психологов и педагогов, И.А. Фурманов, Н.В. Фурманова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2010. – 319 с.
10. Эриксон Э. Детство и общество : пер. с англ. / Э. Эриксон – СПб. : Речь, 2000. – 328 с.
11. Яценко Т. С. Основы глубинной психокорекції: феноменологія, теорія і практика : навч. посіб. / Т.С. Яценко. – К. : Вища шк., 2006. – 382 с.

М.Н. Кононова, Н.А. Слюняева

**ПРОБЛЕМЫ ДЕПРИВАЦИИ И САМОДЕПРИВАЦИИ В
КОНТЕКСТЕ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ «Я»
СУБЪЕКТА С ЕГО ПСИХОЛОГИЧЕСКИМИ ЗАЩИТАМИ**

В статье рассмотрена проблема депривации и самодепривации личности в психологии. Выяснено, что особую роль в появлении депривационного синдрома, который прежде всего проявляется в самодепривованном поведении и состоянии играют механизмы психологической защиты. Выделены характерные признаки феномена самодепривации, препятствующие успешной социальной реализации субъекта и продуктивному общению.

Ключевые слова: депривация, самодепривация, психологические защиты, функциональные взаимосвязи.

М. Kononova, N. Slyunyaeva

**THE PROBLEM OF DEPRIVATION AND SELF-DEPRIVATION IN THE
CONTEXT OF FUNCTIONAL INTERCORELATIONS OF SUBJECT'S
«SELF» WITH HIS/HER PSYCHOLOGICAL DEFENCES**

In the article the problem of deprivation and samodepryvatyiyi personality in psychology. Systematized existing studies that outline the deprivation and meaning of samodepryvatyiyi. Thesis there is determined the following types of deprivation: motor, sensory, maternal and social. Determined that maternal deprivation is not only serious psychological and social problem in itself, but is a powerful and pathogenic factor in a number of personality disorders.

Reveals the characteristic features of the phenomenon samodepryvatyiyi impeding the successful implementation of social and productive communication subject: passivity, isolation, lack of initiative, apathy, apathy, guilt, loneliness, aggression, anxiety, fear, psychosomatic manifestations, depression, psychological addyktsiya, deviantnist, suicidal trends.

Presented modern vision of foreign and domestic researchers of different theoretical schools functional purpose and role of psychological protection of personal development. In terms outlined problems identified particular importance psychodynamic theory developed in the context of Tamara Yatsenko method of active social psychological knowledge.

It was found that a special role in the emergence depryvatyynoho syndrome, which manifests itself in the behavior and state samodepryvovaniy play a psychological defense mechanisms. It is shown that the phenomenon samodepryvatyiyi associated with mental functioning defense system and presented through the prism of desire for death and destructiveness, is basic in the psyche of the subject and recorded on a biological level.

Keywords: deprivation, samodepryvatyiyi, psychological protection, functional relationships.

Надійшла до редакції 22.05.2016 р.

УДК 159.923:377 – 053.6

МЕЛЬНИЧУК Майя Михайлівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНІ ФІЛЬМИ І САМОПІЗНАННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті обґрунтовано розуміння впливу науково-фантастичних фільмів на самопізнання особистості. Показано, що ресурсний потенціал творів фантастичного кінематографу визначається специфікою, яка полягає в трансляції в них історії пізнання та самопізнання людини.

Ключові слова: фантастика, науково-фантастичний кінофільм, пізнання, самопізнання особистості.

Постановка проблеми. Екранні види художньої культури набули домінуючого значення в сучасному світі мистецтва, яке в силу своїх особливостей здатне впливати на духовну організацію особистості, визначати її систему цінностей і формувати світогляд.

Важливість психологічних досліджень кінематографу, а саме науково-фантастичних фільмів, полягає в тому, що вони впливають на процес соціалізації людини в сучасному інформаційно-технологічному суспільстві, в якому можна спостерігати дві важливі тенденції: по-перше, наявність мінливих технологічних нововведень, до яких особистість повинна встигати адаптуватися; по-друге, реалізація довгострокових міжнародних науково-дослідницьких проєктів, у здійсненні яких беруть участь декілька поколінь дослідників. Психологічні проблеми соціалізації в такому динамічному інформаційно-технологічному суспільстві пов'язані з «вбудовуванням» світоглядних та ціннісних орієнтирів особистості, серед яких найголовнішими є цінності пізнання та самопізнання особистості.

Метою статті є теоретичний аналіз процесу актуалізації самопізнання особистості під впливом науково-фантастичних кінофільмів як ресурсу соціалізації в інформаційно-технологічному суспільстві.

Завданнями статті є: 1) визначення психологічних особливостей творів наукової фантастики; 2) обґрунтування припущення про актуалізацію процесу самопізнання особистості в ході перегляду науково-фантастичних кінофільмів.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Проблема визначення фантастичного найбільш яскраво висвітлена в мистецтвознавчому і філософському підходах. Філософ і письменник-фантаст С. Лем у своїй монографії «Фантастика і футурологія» зазначає, що фантастика як жанр літератури покликана виконувати функцію прогнозування майбутнього, конструювати і припускати розвиток соціуму в процесі інтеграції в нього нових наукових фактів і технічних винаходів [10].

У психології мистецтва вивчення фантастичного ускладнено внаслідок того, що воно є центральним як для жанру наукової фантастики, так і для жанру фентезі та містики. Дослідження цих суміжних жанрів може допомогти у визначенні специфіки психологічної особливості творів наукової фантастики.

Т.В. Черняновська виявила, що в інтересі молоді до фільмів жахів і містики відсутній пізнавальний компонент – підлітки не шукають в фільмах жахів нового знання, їм достатньо переживань. Водночас, причини, які спонукають молодих людей дивитися фільми даних категорій, ними, як правило, не усвідомлюються [27].

У дослідженні А.М. Логінової вплив жанру фентезі на сучасну молодь показує, що сучасна молодь не може прочитати «між рядків» і «за кадром» приховане бажання авторів навчити глядача чи читача відрізнити справжнє від штучного [11].

Т. Тодоров пропонує спробу визначити наукову фантастику в кіномистецтві як жанр – відмежувати його від суміжних жанрів жахів і фентезі. Серед формальних ознак він називає візуалізацію фантазії і спецефекти зйомки і монтажу. Як основні методи дослідження кінофільмів він називає ідеологічну критику, психоаналіз, фемінізм і постмодернізм. Три змістові підгрупи категорій виділяються Т. Тодоровим як основні індикатори для визначення жанру наукової фантастики в кіно: фільми про дослідження космосу; фільми про проблеми відносини науки / техніки і суспільства (реалізовані як в утопіях, так і в антиутопіях). І, нарешті, кінофільми, які демонструють перетворення людського тіла (роботи і андроїди) [24].

Дослідження жанру наукової фантастики на телебаченні виділяють її основну особливість – метафоричність, яка допомагає уникнути кордонів натуралістичного і реалістичного розуміння зображуваних подій (демонстрація альтернативних соціальних, культурних та політичних уявлень).

Е. Пармон, аналізуючи науково-фантастичні кінофільми, виділяє час як засіб для прояву нереального, фантастичного, що виступає ключовим поняттям даного жанру. Високоякісні науково-фантастичні

фільми, на його думку, містять певну концепцію (уявлення про реальність), яка проявляється на візуальному рівні, а не на рівні інших кінематографічних прийомів [19].

Фантастикою в культурі певної епохи К.Г. Фрумкін вважає зображення фактів і подій, по-перше, що не існують із точки зору пануючих у даній культурі думок. І, по-друге, суперечать закономірностям буття, відомих масовій свідомості. Він аналізує фантастику і фантастичне як особливу естетичну категорію, і фантастичне виникає з асиметрії процесів створення та інтерпретації символічних форм (символів, міфів) [34].

Інший підхід до інтерпретації фантастичного пов'язаний із проблемою трансляції іншого, з межею між «природним» і «надприродним». Причому, якщо в літературному творі ефект фантастичного досягається шляхом демонстрування персонажу двох способів пояснення зображуваних подій – «природний» і «надприродний» [12], то в кінематографі даний ефект досягається онтологічною подвійністю самого персонажа – перетворенням його на чудовисько, монстра (іншої людини – робота, прибульця тощо), а також організацією простору кінотворів як надприродного і лабіринтового [19].

Аналіз науково-фантастичних творів із точки зору «перетворення» людини в монстра досить розповсюджений у зарубіжній філософській і мистецтвознавчій літературі. Так Е. Пармон говорить про те, що твори наукової фантастики пропонують приклад «постлюдини» – монстра, який є втіленням сучасних соціальних відносин у культурі постмодерну [19]. Е. Неймон обговорює можливість симбіозу біології і техніки, людської свідомості та штучного інтелекту – кіберкультури з точки зору філософії [18]. Порушення кордону між людським тілом і тілом монстра в науково-фантастичних фільмах, на думку С. Лема, демонструє не тільки сучасне уявлення про природу людини, а й прагнення до відновлення дистанційованості Самості людини (self) від Іншого (other), і відновлення ідеального уявлення про Людину [10].

Аналіз науково-фантастичних творів із точки зору протиставлення людини і космосу теж досить популярний серед філософів і мистецтвознавців. Так основною темою фільму С. Кубрика «Космічна Одисея: 2001» виділяють тему протиставлення людини і порожнечі космічного простору; можливість еволюції людської свідомості до такого рівня, коли буде можливим усвідомити ці космічні масштаби [1]. Отже цей фільм змушує глядача замислитися над тим, як небезпечно виходити за межі наших традиційних уявлень про людське

існування. Також, на нашу думку, погляд на Людину з глибини Космосу являє собою кінофільм «Соляріс» А. Тарковського.

Багато проблем пов'язаних із взаємодією людини з технологічними та науковими досягненнями було розглянуто саме у творах жанру наукової фантастики.

Науково-фантастичну літературу як деякий «граничний» феномен культури, який синтезує особливості наукової та художньої інтерпретацій дослідницьких процесів і явищ визначає Л.Г. Новікова. Наукова фантастика формує узагальнене уявлення про науку, виражене безпосередньо в художньому образі. Уявлення про науку, які формуються в науковій фантастиці, принципово нерелексивні по відношенню до реального змісту наукового знання. Сформовані в творах наукової фантастики образи науки дають «віяло» можливих інтерпретацій об'єктів природи і соціальної дійсності, їх взаємозв'язків і розвитку. Таким чином, здійснюється евристико-методологічний потенціал наукової фантастики в можливості вибору подальшого шляху розвитку науки [17].

Дж. Хендерсон говорить про вплив фантастичних уявлень, створених у науково-фантастичних творах, на конструювання наукового знання і суспільного розуміння науки [30].

Функція науково-фантастичної літератури, на думку С.П. Іванової, полягає в прогнозі майбутнього розвитку суспільства. У процесі сприйняття цих творів, соціальна відповідальність за майбутній розвиток суспільства перекладається на рівень індивідуальної відповідальності, таким чином, здійснюється моральна функція наукової фантастики [7].

Таким чином наукова фантастика транслює такі світоглядні позиції, які дозволяють справлятися з небезпеками швидких змін, які важко лягають на психіку людини, або з тим, що Е. Тоффлер називав «футуро-шоком», або «шоком майбутнього» [25]. Дослідження впливу наукової фантастики на людину може показати можливі шляхи взаємодії з сучасними науковими відкриттями.

Науково-фантастичні твори, на думку багатьох філософів і культурологів, транслюють міфи сучасного інформаційно-технологічного суспільства.

Д. Хапаєва вказує на те, що в сучасному суспільстві переважає готична естетика, яка на протигагу естетиці Ренесансу і Просвітництва зміщує центр уваги від Людини до Дракону (Монстра). Критика раціоналізму і наукової картини світу, відмова від уявлень про абстрактний і об'єктивний час і, як наслідок, звернення до власного суб'єктивного часу – все це призвело до кризи історичних понять і

демократичної соціальної системи в цілому. У сучасному «готичному суспільстві» починають виникати нові естетичні та моральні принципи – естетика ірраціонального і ситуативна мораль [29].

Сучасний розвиток науки підірвав довіру до класичної раціональності. А наукова фантастика як транслятор нових наукових знань і відкриттів зробила свій внесок у зміну сучасного суспільного уявлення про фізичний устрій світу. Сучасна наука і громадська думка не заперечують зараз існування паралельних світів і кротячих нір – як можливих «машин часу», а значить, вигадані науковою фантастикою фантастичні феномени стали частиною дійсності. Наукову фантастику називають сучасним натурфілософським міфом, що пояснює фізичну реальність масовій свідомості [17].

На думку Н.В. Большакової, специфіка жанрів наукової фантастики і фентезі дозволяє звертатися до міфології безпосередньо – це і звернення до космогонічних мотивів, і мотив бунту проти свого Творця (клонів і роботів), а також мотив розвитку недорозвинутої цивілізації (мотив культурного героя міфології). Але міфотворчість у науковій фантастиці і фентезі різні – в науковій фантастиці автори, намагаючись пояснити фантастичне раціонально, вводять штучні поняття, породжуючи власний штучний замкнутий міфологічний світ. Елементи цього світу – машина часу, паралельні простори, бластери і нуль-передавачі. У фентезі раціональних пояснень фантастичного немає – воно постулюється, і міфологічний світ в цьому жанрі на кшталт епосу і міфології давнини (як, наприклад, використання слів'янської міфології в творі «Волкодав» М. Семенової). Можна сказати, що в науковій фантастиці йдеться про ще непізнане, а в фентезі – про непізнане («річ-у-собі», за І. Кантом). Н.В. Большакова бачить проблему «відходу» в міфологічний фантастичний світ як наслідок дезорієнтації людини в сучасному суспільстві, як можливість для розвитку її духовності [2]. Взаємозв'язок із міфологічною тематикою фільму А. Тарковського «Соляріс» Н.А. Хренов бачить у тому, що режисер дає космічне звучання біблійній притчі «Повернення блудного сина» [31].

Таким чином сучасні міфи, такі як міфи пізнання непізнаного, що транслюються в науково-фантастичних творах можуть сприяти соціалізації особистості в інформаційно-технологічному суспільстві.

Науково-фантастичні кінофільми в психології найбільш часто аналізуються з позиції різних напрямків психодинамічного підходу. Так, аналіз науково-фантастичного фільму «Космічна одіссея: 2001» з психоаналітичної позиції, він розглядається не тільки з точки зору піднятої в фільмі тематики космічної подорожі, але і з точки зору

структури кінофільму, тих подій і їхніх взаємозв'язків, які показує режисер С. Кубрик. Цей фільм, як єдине ціле і на змістовному і на структурному рівнях, відображає ідею історії вічної подорожі-повернення (як в «Одисеї» Гомера) [1].

Роль монстрів у таких фантастичних кінофільмах як «Той, що біжить по Лезу», «Зоряний шлях», «Термінатор» із позиції психоаналітичного підходу розглядається Дж. Фридманом. Він говорить про зміну ролі монстрів від руйнівників і переслідувачів до захисників і об'єктів для жартів. На протигагу інакшості (unheimlich) монстра наростає сприйняття його як близького (heimlich) [33].

Кінофільм «Людина-павук» із позиції психоаналітичної теорії розбирає Р. Післі. Він розглядає ідентифікацію зі всемогутнім героєм у всіх її проявах (бути цим супергероєм або бути антигероєм), як неусвідомлювану потребу в невразливості, закладену ще з дитинства і яка виявляється у формі «первинного нарцисизму». Інше розуміння супергероя можливе з позиції юнгіанського аналізу. Міф про американського супергероя втілює колективну фантазію про суперзахисника, який виконує функцію позбавлення загроз і прорятунку в сучасному суспільстві [35].

У цілому, підхід до аналізу науково-фантастичних фільмів із позиції аналітичної психології К.Г. Юнга досить поширений. Так Дж. Кемпбелл, інтерпретуючи кінофільм «Космічна одисея: 2001» із позиції аналітичного підходу, називає його сучасним міфом, що показує «потенціал благоговіння перед невідомим». Цей фільм, з точки зору Дж. Кемпбелла, є метафорою пізнання людиною не тільки і не стільки зовнішнього світу, скільки своєї власної душі [8]. Таким чином архетипічні символи у великій кількості присутні в творах наукової фантастики і фентезі.

Кінофільм «Чужий» із позиції кляйнівського аналізу аналізують Д. Карвета і Н. Голд. Монстр-Чужий у кінофільмі символізує появу іншої дитини в сім'ї і неприйняття її з боку сиблінгів [9].

С. Жижек інтерпретує кінофільм «Матриця» з позиції лаканівського підходу психоаналізу і каже, що в ньому представлені основні антагонізми нашого постмодерністського соціального досвіду. Це антагонізми, які визначають основні онтологічні пари – реальність (те, що порушує царство принципу задоволення) і біль, свобода і система (свобода можлива тільки всередині системи, яка перешкоджає її повному розгортанню) [9].

І. Паркер зіставляє аналітичний підхід Ж. Лакана з науково-фантастичною повістю Ф. Діка «Згадати все» з позиції лінгвістичної побудови поведінки людини. Деякі з припущень, позначених у

науково-фантастичних творах, – про відносини між технологією і людством, – втілилися в сучасному постіндустріальному світі. Нові форми мови і соціальні відносини, створені в науково фантастичній літературі і кінофільмах, засновані на відмінних від загальноновизнаних точках зору, стали проявлятися в сьогоднішні [9].

На його думку, тексти науково-фантастичних творів, що зачіпають інформаційні технології та віртуальні світи, заповнені психоаналітичною теорією, так як вони були створені в психоаналітичній культурі. Зміна в формі психоаналітичної бесіди, така як зростання суб'єктивності інтерпретації, стає все більш характерною для «постсучасної» (postmodern) психології. Уявлення про віртуальні світи в науково-фантастичних творах викликають нові форми суб'єктивності, структуровані відповідно до постсучасності мутації психоаналізу, які зустрічаються в роботах Лакана.

Повість Ф. Діка «Згадати все» може служити, на думку Дж. Фрідмана, ілюстрацією способу організації спогадів про минуле, яку Лакан визначав як «символічний порядок речей». Дж. Фрідман вважає, що основним для творчості Ф. Діка стало параноїдальне питання, актуальне для культури постмодерну – «В чому полягає реальність і що є реальним насправді»? У цьому науково-фантастичному творі продемонстрована неможливість існування людської свідомості тільки за принципом реальності без «символічного порядку». Дж. Фрідман бачить можливість побудови кіберпсихології і психології віртуальних світів (Інтернету, комп'ютерних ігор тощо) на основі лаканівського аналізу [33].

Таким чином наукова фантастика може впливати на підсвідоме особистості, активізуючи процес усвідомлення раніше безсвідомих мотивів та образів – тим самим розширюється межа раєфлексії особистістю самої себе. Самопізнання, таким чином, представляється тут як усвідомлення різноманітних аспектів образу «Я».

Ще один підхід до психологічного розгляду фантастики можна зустріти в Антоніо Менегетті. На його думку, фантастика, по суті, є наукою про фантазії, яка набагато могутніша розуму. Отже, при серйозному розгляді, фантастика постає наукою про основи розуму, тобто є знанням про те, що обумовлює без відома самої людини її розумну діяльність [13].

Експериментальне дослідження науково-фантастичного фільму А. Тарковського «Сталкер», проведене В.Ф. Петренко з позиції психосемантики, показало, що оцінка фільму як вдалого, гарного тощо знаходиться в прямій залежності від ступеня життєвості, близькості досліджуваному. Також у даному дослідженні проводилося

зіставлення результатів методик семантичного диференціала і особистісних конструктів, яке показало, що існує пряма залежність між оцінкою фільму і ступенем когнітивної диференціації сприйняття досліджуваним героїв фільму, тобто існує зв'язок кількості особистісних конструктів із глибиною проникнення в науково-фантастичний фільм [20].

Таким чином вплив мистецтва на зміст та структуру свідомості особистості може проявитися як на смисловому («особистісний смисл» художньої комунікації) так і на концептуальному (психосемантична структура самосвідомості) рівнях. Зміна структури та змісту свідомості в свою чергу може активізувати процес самопізнання особистості, осмислення та інтерпретацію власного «Я».

Узагальнюючи вищесказане, слід зазначити, що фантастичне містить проблему Інакшого як того, що лежить за межами людської свідомості і самого процесу пізнання, Інакшого як радикально нового і ще непізнаного. Інакше створюється як за допомогою кінематографічних спецефектів для візуалізації незвичних у повсякденному сприйнятті образів (як, наприклад, політ у просторі космосу або перехід в «паралельний» світ); так і за допомогою особливих прийомів, коли інакше можна побачити в звичному предметі або явищі.

«Розгляд інакшого» в кінематографії – це погляд, що фокусується довільно, вільний від звичок «земного», тобто людського сприйняття дійсності, це «ковзаючий» погляд, що не знає пріоритетів і цінностей [2].

Суб'єктом цього погляду мається на увазі яесь Інакше (наприклад, Океан – як персонаж кінофільму «Солярис» А. Тарковського або Чорний моноліт у кінофільмі «Космічна одісея: 2001» С. Кубрика). Глядач же, за допомогою цього «розгляду інакшого», може на деякий час ідентифікуватися з інакшим, а, значить, він може пережити ситуацію пізнання зовнішніх звичних явищ як ще непізнаних; може відчути себе іншою, непізнаною істотою.

Вклад основного матеріалу дослідження. Для того, щоб визначити, що може бути ресурсом соціалізації в сучасному інформаційно-технологічному суспільстві, розглянемо спочатку характеристики самого інформаційно-технологічного суспільства. Е. Тоффлер у своїй роботі «Третя хвиля» говорив про виникнення так званого постіндустріального суспільства, в основі якого будуть лежати інформаційні технології та індивідуалізована трудова діяльність [25].

Сучасну точку зору на існуючу громадську організацію багато філософів визначають поняттям інформаційна культура.

«Інформаційна культура пов'язана з соціально-інтелектуальними здібностями людини і його технічними навичками» [22, с. 21]. Перші пов'язані як із аналітичними здібностями, так і зі здатністю виносити незалежне, індивідуальне судження з великого «поток» інформації в сучасному суспільстві. Технічні навички пов'язані з інтегрованістю технічних пристроїв (від телефонів до персонального комп'ютера і комп'ютерних мереж), комп'ютерних технологій і програмних продуктів у спосіб життя людини, в його професійну і соціальну діяльність.

Індивідуальність як цінність у сучасному інформаційному, постіндустріальному суспільстві присутня в такому соціальному утворенні як креативний клас [22]. Члени даного класу досить добре соціалізовані, але, водночас, є також яскравими індивідуальностями. Можливість стати членом даного класу є практично у кожної людини, яка виявляє високий рівень творчої активності в будь-якій професійній діяльності. Усвідомлення своєї інакшості може сприяти соціалізації в цьому соціальному класі, що дає змогу особистості не тільки зберегти свою індивідуальність, але і зайняти адекватну соціальну нішу в сучасному інформаційно-технологічному суспільстві. Усвідомлення своєї індивідуальності, інакшості як унікальності своїх світоглядних смислів і установок, які можуть відрізнитися від світогляду інших людей, сприяє актуалізації терпимішого, толерантнішого ставлення до Інших, що є дуже важливим фактором соціалізації в сучасному мультикультурному суспільстві. Ще одним ресурсом соціалізації особистості може служити усвідомлення відносності раціонального пізнання, яке демонструється в науково-фантастичних творах. Зайва центрованість на людській природі (антропоцентризм) в сучасному інформаційно-технологічному суспільстві може призвести до поганої адаптації людини при роботі з технічними та інформаційними технологіями, що займають все більше місця в сучасному житті. Прийняття і усвідомлення інакшої (а не звичної) точки зору про самого себе, Інших і навколишній світ сприяє зрілішій та адекватнішій адаптації в сучасному суспільстві, що характеризується наявністю великої кількості субкультур (соціальних груп різних типів), а також досить високим темпом еволюції інформаційно-технічних інновацій і громадської думки.

Як параметри, що обумовлюють специфіку впливу творів кіномистецтва на особистість, В.Р.Грязева-Добшинська визначає ігрові символічні структури, які задають характер художньої комунікації. Символічні ігрові структури мають онтологічний

характер, – це глибинні структури авторських творів мистецтва, які обумовлені способом життя, досвідом рефлексії автора [4]. Ігрова структура проявляється як інваріант смислових і образно-дійових ліній розвитку твору, який визначає, з одного боку, напрям, а з іншого, невизначеність та неоднозначність інтерпретації. Реципієнт для розуміння змісту твору змушений самотійно створювати його. «Розгорнута автором символічна ігрова структура виступає як «своєрідний атрактор», що обумовлює форму активності сприймаючого суб'єкта, тяжіння, включення в гру на рівні внутрішнього діяння-співпереживання. Автор твору, таким чином, як би пропонує ігрову площадку, на якій реципієнт може включитися в ментальну гру для пошуку авторського сенсу гри як особливого виду буття. А також – для створення і переживання свого власного буттєвого (екзистенційного) сенсу життя в контексті проблематики гри, заданої художнім твором» [4, с. 45].

Можливість такого глибинного діалогу з автором твору через включення в символічну ігрову структуру визначається, з одного боку, позицією автора: ступенем проживання й осмислення ним тієї символічної структури, яку він закладає у твір; а також формою, в якій він буде втілювати цю символічну структуру. З іншого боку, вплив символічної структури твору на суб'єкта визначається також позицією самого суб'єкта-реципієнта: ступенем внутрішньої активності особистості, а також ступенем актуальності тематики тієї символічної гри, в яку хоче пограти з ним автор твору [4].

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Відповідно до поставлених завдань теоретичного дослідження, слід зазначити: 1) фантастичне містить проблему Іншого та інакшого як того, що лежить за межами людської свідомості і самого процесу пізнання, як радикально нового і непізнаного; 2) діалектична взаємодія між ірраціональним й раціональним, трансльована в науково-фантастичних творах, може актуалізувати внутрішню активність особистості у процесі визначення неоднозначних і невизначених феноменів як зовнішньої реальності – актуалізація об'єктивного пізнання навколишнього світу, так і внутрішньої реальності – актуалізація суб'єктивного пізнання самого себе – самопізнання. Освоєння цінностей пізнання та самопізнання особистості можуть сприяти ефективній соціалізації в культурі, яка орієнтується на інтенсивні зміни у сферах технологій та міжкультурних взаємодій.

Перспективами подальшої розробки проблеми можуть бути емпіричні дослідження процесу актуалізації самопізнання особистості в ході комунікації з науково-фантастичними кінофільмами. Під час відбору кінофільмів для майбутнього емпіричного дослідження ми плануємо врахування наявності певної позиції автора твору. На нашу думку саме авторська точка зору таких режисерів як С. Кубрик та А. Тарковський на створення науково-фантастичних кінофільмів є найбільш адекватною для даного дослідження.

Оптимальним контингентом досліджуваних, на нашу думку, є студенти юнацького віку за таких причин: 1) студентство – це період розвитку, що в найбільшому ступені виявляє залежність від конкретних соціально-історичних умов. Тому студенти найбільш сензитивні до змін у суспільстві, трансформацій ціннісних орієнтацій і смислоутворюючих життєвих установок; 2) студентство – початок ранньої дорослості, і соціальний статус студента характеризується наявністю досить великої внутрішньої активності особистості, яка необхідна для освоєння нової професійної і соціальної ідентичності. Актуальність тематики творів для даної вибірки може визначатися як актуальність ставлення до наукового пізнання в студентів, основною діяльністю яких є професійна освіта.

Основною специфічною якістю науково-фантастичних кінофільмів можна назвати сам феномен фантастичного, уявного, метафоричного, який включає в себе, на відміну від творів жанру фентезі, потужну раціоналістичну, пояснюючу складову. Така діалектична взаємодія між ірраціональним й раціональним, трансльована в науково-фантастичних творах, може актуалізувати внутрішню активність особистості у процесі визначення неоднозначних і невизначених феноменів як зовнішньої (об'єктивної), так і внутрішньої (суб'єктивної) реальності. У першому випадку буде актуалізуватися об'єктивне пізнання навколишнього світу, у другому – суб'єктивне пізнання самого себе – самопізнання особистості.

Іншим аспектом специфіки науково-фантастичних творів можна назвати трансляцію позиції Іншого в особливій формі. Інший в даних творах представлений не як Антагоніст, а як Непізнаний Інший (Інакший). Стратегія взаємодії з цим Іншим – пізнання, а не протиставлення і протистояння. Таке ставлення до Іншого (Інакшого) передбачає можливість діалогу та конструктивної взаємодії, а не суперництва і конфлікту. Психологічний вплив науково-фантастичних кінофільмів, таким чином, полягає в актуалізації процесів пізнання Іншого, Інакшого і самопізнання самого себе як Іншого.

Список використаних джерел

1. Аронсон О. Космическое бессознательное. Аналитика С. Кубрика / О. Аронсон. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 213-233.
2. Большакова Н.В. Фантастика: современный миф и массовое сознание / Н.В. Большакова. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 26 с.
3. Брейтман А.С. Базовые ценности русской культуры в их отражении киноискусством / А.С. Брейтман. – Хабаровск: Терра, 2002. – 158 с.
4. Грязева-Добшинская В.Г. Современное искусство и личность: гармонии и катастрофы / В.Г. Грязева-Добшинская. – М.: Академический проект, 2002. – 402с.
5. Дашкова Т. Фантастическое в фильмах Андрея Тарковского Солярис и Сталкер / Т. Дашкова, Б. Степанов. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 311 – 344.
6. Зенкин С. Эффект фантастики в кино / С. Зенкин. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 50 – 56.
7. Иванова Н.Л. Психологическая структура социальной идентичности: автореферат дис.канд.философ.наук / Н.Л. Иванова. – Ярославль, 2003. – 14 с.
8. Кэмпбелл Дж. Мифы, в которых нам жить / Дж. Кэмпбелл; пер. с англ. К.Е. Семенова. – К.: София, 2002. – 256 с.
9. Кросс-культурная психология. Исследования и применения / пер. с англ. Харьков: Изд-во Гуманитарный центр, 2007. – 256 с.
10. Лем С. Фантастика и футурология / С. Лем; пер. с пол. С.Н. Макаредева под ред. В.И. Борисова. – М.: ООО «Издательство АСТ», ЗАО НЛП «Ермак», 2004. – 591 с.
11. Логинова А.М. Психологическое воздействие жанра «фэнтези» на современную молодежь / А.М. Логинова // Ежегодник Российского психологического общества: Материалы 3-го Всероссийского съезда психологов. 25-28 июня 2003 года: В 8-х т., Т. 5, – СПб.: Изд-во С. Петерб. ун-та, 2003. – С.159 – 162.
12. Мацумото Д. Психология и культура / Д. Мацумото. – СПб.: ПРАЙМ - ЕВРОЗНАК, 2002. – 416 с.
13. Менегетти А. Кино, театр, бессознательное / А. Менегетти; пер. с итал. – М.: ННБФ «Онтопсихология», 2003. – 224 с.
14. Моргун В.Ф. Личность и игра: многомерный психолого-педагогический анализ / В.Ф. Моргун // Проблемы освоения театральной педагогики в профессиональной подготовке будущего учителя. Мат-лы Всесоюзной науч.-практ. конференции / под ред. И.А. Зязюна, И.Ф. Кривоноса. – Полтава: ПГПИ имени В.Г. Короленко, 1991. – С. 246–249.
15. Моргун В.Ф. Опросник реального, желаемого и фантастического бюджетов времени человека / В.Ф. Моргун // Педагогическая диагностика. – М., 2007. – № 3. – С. 64–76.

16. Морозов В.В. Творческая активность самопознания и способы ее побуждения: автореферат дисс. канд. психол. наук / В.В. Морозов. – Екатеринбург, 2003. – 26 с.
17. Новикова Л.Г. Научная фантастика и ее роль в формировании образа науки будущего: автореферат дисс. канд. философ, наук / Л.Г. Новикова. – Минск, 1986. – 18 с.
18. Нойманн Э. Происхождение и развитие сознания / Э. Нойманн; пер с англ. – М.: Рефл.-бук, 1998. – 464 с.
19. Пармон Э.А. Роль фантазии в научном познании / Э.А. Пармон. – М.: Изд-во «Университетское», 1984. – 176 с.
20. Петренко В.Ф. Основы психосемантики / В.Ф. Петренко. – М.: Изд. МГУ, 1997. – 400 с.
21. Пузько В.И. Критерии личностного развития в процессе самопонимания / В.И. Пузько, И.Д. Федорцова. – М.: КРЕДО, 2007. – С. 106 – 107.
22. Рейман Л.Д. Информационное общество и роль коммуникаций в его становлении / Л.Д. Рейман // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С.3-9.
23. Самутина Н. Фантастическое кино и проблема иного / Н. Самутина – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 86 – 82.
24. Тодоров Ц. Введение в фантастическую литературу / Ц. Тодоров. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1997. – 144 с.
25. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 776 с.
26. Чернышева Т.А. Фантастика и современное натурфилософское мифотворчество / Т.А. Чернышева // Художественное творчество / Т.А. Чернышева. – Л.: Коммуна, 1983. – С. 58–76.
27. Чернянская Т.В. Психологические особенности интереса молодежи к фильмам ужасов и мистики: дисс. ... канд. психол. наук / Т.В. Чернянская. – Тамбов, 2003. – 217с.
28. Цокарев З.У. Мифический смысл и социальный код / З.У. Цокарев. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. – 271 с.
29. Хапаева Д. Готическое общество: морфология кошмара / Д. Хапаева. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 152 с.
30. Хендерсон Дж. Психологический анализ культурных установок / Дж. Хендерсон. – М.: Добросвет, 1997. – 219с.
31. Хренов Н.А. Кино: реабилитация архетипической реальности / Н.А. Хренов. – М.: Аграф, 2006. – 701 с.
32. Щедровицкий Г.П. Рефлексия и ее проблемы / Г.П. Щедровицкий. – М.: Смысл, 2001. – 123 с.
33. Фридман Дж. Конструирование иных реальностей: Истории и рассказы как теория / Дж. Фридман, Дж. Комбс. – М.: Независимая фирма «Класс», 2001. – 368 с.

34. Фрумкин К.Г. Философия и психология фантастики / К.Г. Фрумкин. – М.: УРИСС, 2004. – 237с.

35. Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг. – М.: Ренессанс, 1991. – 380 с.

М.М. Мельничук

НАУЧНО-ФАНТАСТИЧЕСКИЕ ФИЛЬМЫ И САМОПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ

В статье обосновано понимание воздействия научно-фантастических фильмов на самопознание личности. Показано, что ресурсный потенциал произведений искусства определяется спецификой транслируемых в них историй познания.

Ключевые слова: фантастика, научно-фантастический кинофильм, познание, самопознание личности.

М. Me'lnichuk

THE SCIENCE FICTION FILMS AND PERSON'S SELF-KNOWLEDGE

The article shows that the symbolic meaning of art promotes the formation of certain values and senses of the person causing a profound impact on the process of socialization.

The article proves the understanding of the impact of science fiction movies on consciousness of the person in the context of the socialization's resources in modern information-technological society.

It is shown that the resource potential of art is determined by the specificity of the cognitive stories that are transmitted in them.

It is shown that understanding of the fantastic in psychology related to the problem of the broadcast of unknown as radically new, that lies beyond the human mind and the process of learning.

It's determined that the study of the influence of science fiction on a person can show possible ways of interaction with modern scientific discoveries.

The modern myths, such as myths of the cognition of unknown are broadcasted in science fiction works and can promote person's socialization in the information technology society.

The science fiction can influence to person's unconscious, activating the process of awareness the previously unconscious motives and images - thereby extending the limit of person's self-consciousness. Self-knowledge is thus presented here as the awareness of various aspects of the Self-image.

Keywords: fantastic, sci-fi film, knowledge, self-knowledge of personality.

Надійшла до редакції 18.04.2016 р.

АКМЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАЦІ ТА СПІЛКУВАННЯ

УДК 159.923:351.74

БОЙКО-БУЗИЛЬ Юлія Юріївна

*кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри соціології
та психології факультету № 6 Харківського національного
університету внутрішніх справ*

АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ КЕРІВНИКА

Стаття присвячена проблемі дослідження акцентуації характеру в структурі особистості керівника, оскільки успішність та результативність управлінської професійної діяльності кадрової ланки значною мірою обумовлена індивідуально-психологічними властивостями особистості управління, зокрема межовими проявами його характеру, а саме акцентуаціями.

Ключові слова: *особистість, характер, акцентуація, норма, керівник.*

Постановка проблеми. Інтенсивна євроінтеграція, соціально-політичне реформування, переформатування державних ланок управління вимагають зміни поглядів щодо особистісного менеджменту, де ключову роль посідають керівники усіх рівнів управління, зокрема органів внутрішніх справ.

Успішність професійної діяльності кадрового складу значною мірою залежить від індивідуально-психологічних властивостей особистості керівника, в тому числі від межових проявів характеру, зокрема акцентуацій. Проблема акцентуацій характеру посідає одне з важливих місць у психологічній науці, оскільки вивчення даного питання необхідне для вирішення багатьох особистісних та професійних проблем особистості. Як зазначав сам К. Леонгард [4], в «акцентуйованих особистостях потенційно закладені як можливості позитивних досягнень, так і негативний розряд».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Організація ефективного та результативного виробництва будь-якого органу чи підрозділу висуває підвищені вимоги до особистості керівника як менеджера, управління, організатора. Управлінська професійна діяльність виступає різновидом трудової діяльності та пов'язана з

особистістю. З одного боку вона здійснює формуючий вплив як на особистість самого керівника, так і на трудову діяльність та поведінку підпорядкованого особового складу та організації в цілому. З іншого боку діяльність управлінця детермінують особистісні характеристики керівника.

Загальновідомо, що категорія «особистість» належить до основних, базових понять. Відтак, інтерес науковців до дослідження особистості, в тому числі особистості керівника, досить стійкий та пильний. У вітчизняній та зарубіжній психологічній літературі існує велика кількість теорій особистості та їх класифікацій, де особлива увага приділяється рисам особистості, які нерозривно пов'язані з характером, його особливостями та типами або «особистісно-характерологічними акцентуаціями». Акцентуації або «слабкі (уразливі) місця» особистості як межові (крайні) варіанти норми стали предметом дослідження багатьох науковців, зокрема В. Бехтерева, П. Ганнушкіна, О. Кербікова, К. Леонгарда, А. Лічко, Г. Ложкіна, Н. Пов'якель, О. Запухляк, Р. Ушакова та інших.

У науково-методичній літературі існує декілька напрямків вивчення проявів акцентуацій характеру особистості: а) медичний, де акцентуація розглядається як фактор виникнення розладів психіки: неврозів, реактивних станів, психозів (В. Бехтерев, П. Ганнушкін, К. Леонгард, А. Лічко та ін.); б) соціально-правовий, у межах якого акцентуації пов'язуються з девіантними формами поведінки (Т. Драгунова, М. Раттер, В. Татенко та ін.); в) соціально-психологічний, у межах якого акцентуації розглядаються як фактор виникнення форм дезадаптації (Г. Бурменська, В. М'ясищев, Т. Титаренко та ін.); г) психолого-педагогічний, де акцентуації характеру пов'язуються із розвитком особистісних труднощів у діяльності та спілкуванні (Л. Анциферова, Е. Ейдемільер, О. Скрипченко та ін.).

Проблема впливу характеру та його деформацій саме на професійну діяльність у доступних джерелах вивчалась недостатньо. У зв'язку з цим **основна мета** даної статті полягає у вивченні психологічних особливостей акцентуації характеру особистості керівників (на прикладі керівників органів та підрозділів МВС України). Відповідно до мети були виділені наступні основні **завдання**: здійснити теоретичний аналіз сучасних уявлень щодо цього феномену; визначити та охарактеризувати акцентуації характеру в структурі особистості керівників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «акцентуація» вперше ввів німецький психіатр і психолог К. Леонгард, яким також була розроблена та описана класифікація акцентуацій характеру особистості. У вітчизняній психології одержала поширення інша класифікація акцентуацій, що була запропонована відомим психіатром А. Лічком. Однак в обох підходах зберігається загальне

розуміння змісту акцентуації. У найбільш лаконічному вигляді акцентуацію можна визначити «як дисгармонійність розвитку характеру, гіпертрофовану виразність окремих його рис, що зумовлює підвищену уразливість особистості щодо певного роду впливів і ускладнює її адаптацію в деяких специфічних ситуаціях» [2].

У працях К. Леонгарда [4] використовується як поняття «акцентуована особа», так і «акцентуовані риси характеру». Акцентуації характеру, за К. Леонгардом, це щось проміжне між психопатією і нормою. На його думку, акцентуовані особи – це не хворі люди, а здорові індивіди зі своєрідними індивідуальними особливостями, певною мірою схожими на власне психопатичні. На думку А. Лічка [5], правильніше говорити про «акцентуацію характеру» на тій підставі, що особистість – поняття набагато складніше, ніж характер, оскільки містить інтелект, здібності, світогляд та інше.

Як зазначає О. Запухляк [1], принципів розбіжностей між концепціями та класифікаціями названих дослідників не має. Основна різниця полягає в тому, що К. Леонгард вивчав властивості акцентуованих рис з позиції їх сталості та ригідності, а А. Лічко – у динаміці їхнього розвитку та перетворень. Таким чином, доцільно говорити про їх взаємовідповідність та взаємодоповнюваність у трактуваннях і визначеннях акцентуацій характеру. Саме розбіжності у назвах створюють плутанину в ідентифікації конкретного випадку при користуванні обома теоретичними конструктами.

Слід зазначити, що розроблена К. Леонгардом концепція «акцентуації характеру» стверджує, що певна риса, яка набуває значного вираження, починає домінувати над усіма іншими, що відображається в поведінці людини. Це явище називається «акцентуацією» та являє собою не патологічні розлади, а межові прояви норми. Межовість акцентуацій робить їх малопомітними для оточуючих, однак, безперечно, акцентуації впливають на ефективність виконуваної професійної діяльності особистістю, особливо у випадку прийняття управлінських рішень, які виступають основним функціональним, компетентісно-посадовим обов'язком керівника.

Відтак, для керівника акцентуація є тривожним явищем, оскільки не кожна акцентуована особистість може бути висунута на керівну посаду. Зокрема, важко уявити керівником особу, надмірно оптимістичну, легковажну, таку, що не відчуває кордонів дозволеного, тяжко переносить критику на свою адресу, бурхливо переживає невдачі (гіпертимний тип акцентуації); настирливу, самовпевнену, підозрілу, таку, що постійно сумнівається, не здатну переконатися з однієї проблеми на іншу (застрагаючий тип акцентуації); занадто добру, м'якосерду, соціально залежну, таку, що глибоко переживає найменші прикрощі та не прагне займати лідируючі позиції (емотивний тип акцентуації); догматичну,

занудливу, скрупульозну з перебільшеною акуратністю, дратівливу, схильну до сумнівів та надмірно частої та недоцільної перевірки процесу виконання управлінських рішень (педантичний тип акцентуації); скромну, з внутрішньою напругою та постійним очікуванням неприємностей, нездатну відстояти свої інтереси, боязку, невпевнену в собі та власних силах, думках, рішеннях (тривожно-боязливий тип акцентуації); з частими змінами та перепадами настрою, від піднятого до депресивного (циклотимний тип акцентуації); яка прагне до визнання, авантюризму, привертає до себе увагу, здатна навмисно фантазувати, брехати та маніпулювати (демонстративний тип акцентуації); агресивну, грубу, імпульсивну, вперту, нездатну до обміну думками, нетерпиму, конфліктну та нестриману (збудливий тип акцентуації); схильну до захоплення з приводу незначного приводу та відчаю в результаті розчарувань, полярності почуттів, відволікання, паніки, надмірної балакучості (афективно-екзальтований тип акцентуації); надмірно серйозну, пригнічену, замкнуту, засмучену, із заниженою самооцінкою та повільну (дистимний тип акцентуації). Однак, тенденція до того чи іншого виду акцентуації можна попередити на ранніх етапах прояву з подальшою корекцією.

Для вирішення поставлених перед нами завдань, ми використали тест-опитувальник Леонгарда-Шмішека [3], в основу якого покладена класифікація К. Леонгарда. Дана методика складається з 88 питань, на які необхідно відповісти «так» або «ні». Дослідження проводилося на базі кандидатів для призначення на посади начальників міськрайлінорганів ГУМВС, УМВС України. У дослідженні прийняло участь 43 майбутніх керівників.

У 48,72 % осіб виявлені риси акцентуації гіпертимного типу. Даним керівникам характерна підвищена енергійність, активність, рухливість, товариськість, надмірна самостійність, прагнення до лідерства та ризику, постійний пошук нового, яскравість жестів та міміки. Це управлінці з підвищеною самооцінкою, веселі, поверхневі і, разом з тим, діловиті, винахідливі, добрі співрозмовники. Жага до діяльності, а саме прагнення, щоб робота просто «кипіла», стимулює у них єдиноначальність, ініціативу, високу відповідальність за прийняті рішення, що визначають рух інформації по вертикалі до низу. Такі керівники прагнуть завжди займати домінуючу позицію в міжособистісних стосунках. Однак часто несподівано відхиляються від обраної теми у спілкуванні, перестрибують з однієї думки на іншу, що пов'язано з підвищеною балакучістю. Ухилення від головної думки породжує багато несподіваних асоціацій, думок, що, з іншого боку, сприяє активному творчому мисленню. Вони найчастіше мають гарний настрій, самопочуття, високий життєвий тонус, дивляться на життя з оптимістичного боку, але надмірна веселість може переходити в роздратування, особливо при сильній протидії або невдачах. Вони важко переносять умови жорсткої дисципліни, монотонну діяльність,

вимушену самотність, не відчувають кордонів дозволеного, ігнорують попередження та покарання. Надмірна оптимістичність, легковажність, несерйозність ставлення до виконуваної діяльності, схильність до аморальних вчинків, авантюризму, недостатнє почуття дистанції у стосунках з іншими часто призводять до виникнення непорозумінь та конфліктних ситуацій з підлеглими. У даного керівника відсутня самокритичність, тому управлінські рішення можуть прийматися поспішно та необдумано, без попереднього обговорення та консультацій. Відсутня жорстка дисципліна, що в подальшому призводить до зниження ефективності діяльності органу чи підрозділу. Та загалом діяльність організації під його керівництвом ефективна, активна, однак непослідовна.

У 2,32 % осіб виявлені риси акцентуації застрягаючого типу. Таким керівникам властива чуттєвість, емоційна чутливість до зовнішніх чинників, в тому числі й критики на власну адресу. Вони вибіркові у міжособистісних відносинах, полюбляють владу, постійно повчають, часто «переслідують» своїх підлеглих. Їм притаманні прояви зверхності, самовпевненості, самозакоханості, особливо в ситуаціях успіху. Довго переживають та пробачають образи, застряють на своїх почуття і думках, схильні до переживання уявного поганого ставлення до себе, тому їм притаманна образливість, настороженість, недовіра до людей, підозрілість, що породжує атмосферу ворожості та секретності й впливає на ефективність виконуваної професійної діяльності підпорядкованим органом чи підрозділом. Вони виявляють властолобство, у конфліктах частіше бувають активною стороною, схильні до затяжних чвар. Таким керівникам подобається з'ясовувати стосунки, вони будь-якими способами намагаються довести свою правоту. З таким керівником складно домовитися, він придушує ініціативу та власну думку підлеглих, висуває формальні правила та обмеження, жорстко контролює їх дотримання. Прийняті ним управлінські рішення дуже часто стереотипізовані, тому не зовсім креативні та інноваційні. Управлінці з такою акцентуацією розсудливі, принципи, прагнуть досягати високих показників будь-якою ціною, повільні у діяльності, але із захопленням ставляться до неї, тому здатні ефективно керувати підлеглими.

У 4,64 % осіб виявлені риси акцентуації емотивного типу. Даним керівникам характерна надмірна чутливість, емоційність, уразливість, тривожність, балакучість. Вони глибоко переживають найменші прикросі, занадто чутливі до зауважень, невдач, тому в них часто сумний настрій. Найбільш властивими рисами є альтруїзм, гуманність, співчуття, співпереживання іншим, чуйність, жалісливість, слізливість. Вони легко піддаються радощам, причому радість їх охоплює глибше, ніж підлеглих. Вони вразливі, життєві обставини можуть сприймати серйозно. Віддають перевагу вузькому колу спілкування, котрих розуміють з півслова, рідко вступають у конфлікти, відіграють в них

пасивну роль, образи не виказують назовні. Прагнуть бути відповідальними, старанні, з високим почуттям обов'язку. Такі керівники тривалий час переживають невдало прийняті управлінські рішення, тому часто відповідальні рішення приймає в цілому орган чи підрозділ. Відтак стиль управління стає ліберально-потураючим.

У 2,32 % осіб виявлені риси акцентуації педантичного типу характеру. Керівникам цього типу характерні такі риси, як сумнінність, охайність, серйозність, надійність у справах і почуттях, формалізм, догматичність, занудливість, прагнення перекласти прийняття важливого рішення на підлеглих. Такі управлінці намагаються відповідально ставитись до поставлених перед ними завдань, схильні дотримуватись загальноприйнятих норм та правил поведінки, висувають до підлеглих жорсткі правила та контролюють їх виконання, оскільки їх цікавить не зміст, а досконалість та форма досягнення поставленого управлінського рішення. Скрупульозні, схильні до сумнівів, вагань, працюють уповільнено, оскільки часто перевіряють виконану роботу на кожному з її етапів на предмет досконалості. Не квапляться у прийнятті рішень, неспроможні витіснити сумніви, що гальмують дії. Тривалий час переживають травмуючі події, чутливі до впливу несприятливих зовнішніх обставин, високої емоційної напруги. Намагаються уникати конфліктів. У керівників з даним типом акцентуації мало представлені механізми витиснення. Вони емоційно стримані, сфера спілкування цікавить менше, ніж діяльність як така. Можуть бути успішними виконавцями в умовах належного попереднього інструкування, однак постійна зацикленість та ригідність перешкоджає досягненню намічених управлінських результатів.

У 2,32 % осіб виявлено риси акцентуації характеру тривожно-боязкого типу. Керівники даного типу схильні до страхів та негативних самонавіювань. Особливістю спілкування та поведінки є схильність до розмірковувань та самоаналізу. Притаманні знижений фон настрою, скромність, боязкість, високий рівень особистісної й ситуативної тривожності. Дані управлінці вибірково у міжособистісних стосунках, схильні до внутрішніх сумнівів, довго переживають невдачу, сумніваються у своїх діях. З високим ступенем емоційної чутливості, сприймають прояви неетичної поведінки підлеглих по відношенню до себе. Не завжди можуть відстояти власну позицію, нерішучі, тому прийняття управлінських рішень є дуже травмуючим для них. Уникають конфліктних ситуацій або приймають на себе пасивну роль, самокритичні, дружелюбні, ретельні.

У 9,28 % осіб наявні риси акцентуації циклотимного типу. Для керівників даного типу властиві періодичні зміни настрою, а саме гіпертимічних та дистимічних станів, без суттєвих на те причин. Таким управлінцям притаманна залежність від зовнішніх обставин. Радісні події викликають жагуче прагнення до діяльності, підвищену

балакучість, мовну активність, схильність не помічати помилки підлеглих, а сумні – пригніченість, гальмування реакцій та мислення, гнобliwe ставлення до підпорядкованого особового складу. Керівники часто змінюють манеру спілкування, що може призводити до міжособистісних непорозумінь і втрати інтересу до професійної діяльності. Загалом ефективність органу чи підрозділу зумовлена етапами підйому та спаду настрою керівника, що втомлює як його самого, так і підпорядкований особовий склад.

За результатами вивчення з'ясовано, що у 2,32 % осіб наявні риси акцентуації демонстративного типу. Такі керівники характеризуються наполегливістю, жвавистію, легкістю у встановленні контактів, високою пристосовуваністю до людей, з одного боку, та цілеспрямованим прагненням привернути до себе увагу оточуючих, потребою у визнанні, повазі до себе – з іншого. Виражене прагнення бути в центрі уваги та досягати своїх цілей реалізується за будь-яку ціну: сльози, непритомність, скандали, хвороби, хвастощі, вбрання, незвичні захоплення, неправда. Мають творчий підхід до діяльності, що пов'язано з бурхливою фантазією. Схильні досить часто додавати собі різні позитивні якості, навіть тоді, коли про це не питають. Властива завищена самооцінка, рівень домагань, емоційна лабільність (легкість зміни настрою) за відсутності дійсно глибоких почуттів. Такі управлінці можуть брехати з безневинним виразом обличчя, розмовляючи зі співрозмовником дружельно, просто та правдиво. Легко забувають про свої непорядні вчинки. Часто вважають, що по відношенню до них вчиняють несправедливо. Ладні витісняти неприємні думки, які могли б підштовхнути їх до активних роздумів, оскільки не бажають обтяжувати себе. Відчувають кожную можливість показати себе з найкращого боку та радо нею користуються.

У 4,64 % осіб виявлено риси акцентуації характеру збудливого типу. У поведінці даних керівників спостерігаються підвищена дратівливість, нестриманість, агресивність, похмурість, можлива підлесливість, послужливість як маскування. Також притаманні схильність до хамства і нецензурної лайки або мовчазності, сповільненості в бесіді. Підвищена імпульсивність або реакція збудження виникають швидко на незначні подразники та повільно гальмуються. Самоконтроль над емоційними проявами поведінки – недостатній. Якщо щось керівникові не до вподоби, то він не шукає компромісів. Дані управлінці нестримані, терпіння не є їхньою характерною рисою. Навпаки, і в міміці, і в словах вони дають волю роздратуванню, відкрито кажуть про свої вимоги або зі злістю залишають приміщення. В результаті такі керівники через будь-що починають сварку, поведуться грубо та агресивно, не думаючи про наслідки та результати діяльності.

У 13,92 % осіб наявні риси акцентуації афективно-екзальтованого типу. Яскрава риса даного типу – здатність захоплюватися, а також

відчуття щастя, радості, насолоди. Даним керівникам притаманне коливання настрою, що легко змінюється під впливом сумних або радісних подій. Екзальтація незначною мірою пов'язана з грубими, егоїстичними стимулами, що частіше мотивується тонкими альтруїстичними намірами. Особливістю спілкування та поведінки таких управлінців виступає висока контактність, підвищене відволікання на зовнішні події, балакучість, багатомовність, улюбливість, легка закоханість. Такі керівники прагнуть до взаємодії, нерідко сперечаються, але не доводять справу до відкритого конфлікту. У самих конфліктах, яким сприяють надмірне панікерство, схильність до відчаю та розпачу, бувають як пасивною, так і активною стороною. Проявляють яскравість та відвертість почуттів, надмірну вразливість, можуть співчувати іншим, буденну невдачу підлеглого відчують сильніше, ніж він сам.

У 9,28 % осіб наявні риси акцентуації дистимного типу. У таких керівників спостерігається надмірна серйозність, замкнутість, сумлінність, фіксація на негативних сторонах життя, справедливність, пригніченість настрою, уповільненість у діях. Характерним є песимістичне ставлення до майбутнього, смуток, знижена самооцінка, вибірковість у міжособистісних стосунках, небагатослівність у спілкуванні. Притаманна висока особиста відповідальність, моральність та загострене почуття справедливості. У конфлікти вступають рідко, частіше є в них пасивною стороною. Добросовісні, цінують прояв дружнього ставлення з боку підлеглих. Цінують тих, хто дружить з ними і схильні підкорятися. Характерні сповільненість мислення і фізичної активності.

Разом з тим нам вдалося виділити і сильні сторони керівників з різними акцентуаціями характеру, що неодмінно позитивно впливатиме на їхню безпосередню управлінську професійну діяльність, зокрема: активність, витривалість, вміння формувати довіру, комунікабельність, нестандартний підхід до екстремальних ситуацій, готовність брати відповідальність на себе (гіпертимний тип акцентуації); наполегливість у досягненні поставлених цілей, пунктуальність та обов'язковість, увага до дрібниць, прагнення до досконалості (застрягаючий тип акцентуації); здатність до емпатії та підтримки, почуття вдячності та прояв людських гуманних почуттів (емотивний тип акцентуації); турбота, відповідальність, здібність все перевіряти до дрібниць (педантичний тип акцентуації); здібність розраховувати власні сили та сили підлеглих (тривожно-боязливий тип акцентуації); активність, креативність та готовність до інновацій (циклотимний тип акцентуації); розвинута інтуїція, прагнення до нестандартних рішень, здібність заражати оточуючих ідеями та поглядами (демонстративний тип акцентуації); не перевтомлюватися, довіряти та бути відданим справі й людям (збудливий тип акцентуації); моральність, здатність бачити справжню істину

(афективно-екзальтований тип акцентуації); мати холодний розум, бути стійким до емоційних впливів, спроможність працювати тривалий час (дистимний тип акцентуації).

Управлінська професійна діяльність керівника зумовлена системою взаємообернених і детермінуючих зв'язків як виконуваної діяльності, так і особистості виконавця. Відтак, визначення психологічних особливостей акцентуацій характеру та врахування їх при призначенні на посаду керівника є запорукою успішного та ефективного виконання ним професійних обов'язках в межах його компетенції відповідно до специфіки очолюваного ним органу чи підрозділу ОВС.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Ґрунтуючись на загально визначених класичних поглядах до розуміння сутності характеру, здійснено спробу визначення психологічних особливостей керівника як носія певних акцентуацій характеру. Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаємо у розробці корекційної тренінгової програми роботи з акцентуйованими керівниками.

Список використаних джерел

1. Запухляк О.З. Особливості агресії акцентуйованих підлітків / О.З. Запухляк // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2004, т. VI, вип 1. – С. 152-157.
2. Козляковський П.А. Психодіагностика и саморегуляция характерологических особенностей ученика / П.А. Козляковський, С.М. Сичко. – Николаев, 1996.
3. Корольчук М.С. Теорія і практика професійного психологічного відбору: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ника-Центр, 2006. – С.402-407.
4. Леонгард К. Акцентуированные личности: Пер. с нем. / К. Леонгард; Предисловие и ред. В.М. Блейхера, 2-е изд. – К. : Высшая школа, 1989. – 375 с.
5. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Психология индивидуальных различий / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 288-318.

Ю.Ю. Бойко-Бузыль

АКЦЕНТУАЦИИ ХАРАКТЕРА ЛИЧНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ

Статья посвящена проблеме исследования акцентуаций характера в структуре личности руководителя, поскольку успешность и результативность управленческой профессиональной деятельности кадрового звена в значительной мере обусловлена индивидуально-психологическими свойствами личности управленца, в частности крайними проявлениями его характера, а именно акцентуациями.

Ключевые слова: личность, характер, акцентуация, норма, руководитель.

Y. Boiko-Buzyl

ACCENTUATION OF THE CHARACTER OF MANAGER

The article is devoted to the study of accentuations of the character in the structure of manager's personality. The success and effectiveness of the management and professional activity is stipulated by the individual-psychological characteristics of the manager, including extreme manifestations of his/her character, in particular, by accentuation. For manager the accentuation is an alarming phenomenon, because not every accented person can be nominated for a leading position. In particular, it is difficult to imagine the head of police department as an excessively optimistic, frivolous person who feels no boundaries of permissible, heavily tolerates criticism, rapidly experiences failure (hyperthymic type of accentuation); as a persistent, self-confident, suspicious, person, who is not able to switch from one problem to another (sticking type of accentuation); a person, which is too good, soft-hearted, socially dependent, deeply experiencing the slightest trouble and does not seek to occupy a leading position (emotional type of accentuation); dogmatic, boring, meticulous, scrupulous with exaggerated accuracy, irritable person, prone to doubt and excessively frequent inspection and impractical of the process of management solutions performance (pedantic type of accentuation); modest person with internal strain and constant expectation of trouble, unable to defend his/her interests, fearful, insecure in himself and his own abilities, thoughts, decisions (anxious-fearful type of accentuation); a person with frequent mood changes and swings (cyclothymic type of accentuation); a person, which strives for recognition, adventure, attracting attention, capable of deliberately fantasize, lie and manipulate (demonstrative type of accentuation); aggressive, rough, impulsive, stubborn, intolerant, conflict and unrestrained person (excitable type of accentuation); prone to capture about a minor issue and despair as a result of frustration, feelings of polarity, distraction, panic, excessive talkativeness (affective-exalted type of accentuation); overly serious, depressed, closed, frustrated person with the low self-esteem (dysthymic type of accentuation).

However, it is advisable to pay attention to the strengths of the leaders with different accentuation that will certainly have a positive impact on their direct management professional activity, in particular: activity, endurance, ability to build trust, communication, creative approach to the extreme situations, willingness to take responsibility (hyperthymic type of accentuation); persistence in achieving goals, punctuality and commitment, attention to details, commitment to excellence (sticking type of accentuation); capacity for empathy and support, gratitude and humane expression of feelings (emotional type of accentuation); caring, responsibility, ability to check all details (pedantic type of accentuation); the ability to calculate their own strength and power of subordinates (anxious-fearful type of accentuation); activity, creativity and commitment to innovation (cyclothymic type of accentuation); developed intuition, desire for non-standard solutions, capability to infect others with ideas and views (demonstrative type of accentuation); to trust and be committed to the people (excitable type of accentuation); morality, ability to see the real truth (affective-exalted type of accentuation); to have a cold mind, be resistant to the emotional impact, the ability to work a long time (dysthymic type of accentuation).

Key words: *individual, character, accentuation, norm, manager.*

Надійшла до редакції 25.05.2016 р.

УДК 378.22:159.923“712”

КРИКЛЯ Катерина Петрівна

*асистент кафедри психології Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г. Короленка*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ВИЩІ

У статті представлені результати теоретичного аналізу проблеми професійного становлення особистості під час навчання у вищій. Розглянуто суть процесу професійного становлення і розвитку фахівця через категорію професійної свідомості, показником динамічності якого у процесі фахової підготовки виступає професійне самовизначення. Проаналізовано роль динаміки ставлення особистості до себе у процесі професійного самовизначення. Схарактеризовані особливості професійної самосвідомості та професійного самоставлення як передумови професійного становлення майбутнього психолога. Окреслені можливості управління процесом професійного становлення майбутнього фахівця.

Ключові слова: професійне становлення, професійне самовизначення, професійно важливі якості, професійна самосвідомість, професійне самоставлення.

Постановка проблеми. В сучасних соціально-економічних умовах через їх суперечність та нестабільність зростає потреба у фахівцях, що мають здатність, з одного боку, ефективно реалізовувати цінності гуманістично спрямованої професійної діяльності, а з іншого – максимально реалізовувати власну суб'єктність в її умовах. Особливого значення це набуває у тому випадку, коли особистість фахівця виступає одним із основних інструментів здійснення його професійної діяльності. З огляду на це, рівень вимог до особистості психолога невідмінно підвищується, що зумовлює зміну вимог і до процесу його професіоналізації, оскільки саме у ньому відбувається не лише розвиток особистісних структур, але й специфічна інтеграція особистісних властивостей та якостей, формування особистості як цілісної системи.

Специфіка роботи практичного психолога, система методів, які він застосовує в процесі вирішення професійних завдань, вимагають високого рівня його особистісного розвитку, зокрема особистісних якостей, які є важливим інструментом його професійної діяльності та передбачає постійне пізнання ним самого себе, позитивну Я-концепцію й самоставлення, психокорекцію власних проблем.

Особливо це стосується процесу навчання у вищій школі, коли відбувається інтенсивне професійне становлення студента як фахівця. Професійне становлення, професійне зростання особистості майбутнього психолога як професіонала входить нині до кола пріоритетних завдань вищої школи, тож особливої уваги потребує вивчення складових цього процесу, його психологічних детермінант та умов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних дослідників дозволяє констатувати, що у психології досить детально досліджені різноманітні аспекти професійного становлення особистості (О. Асмолов, Г. Балл, І. Бех, О. Бодальов, Б. Боришевський, Л. Виготський, В. Дружинін, Д. Ельконін, Е. Еріксон, Д. Зиглер, А. Ковальов, Г. Костюк, О. Леонтєв, Б. Ломов, С. Максименко, В. М'яшищев, Г. Олпорт, К. Платонов, К. Роджерс, С. Рубінштейн, Л. Хьел, К. Юнг та ін.).

Професійне становлення, розглядається у психологічній літературі у контексті загальної проблеми життєвого становлення особистості. Як окремі аспекти проблеми професійного становлення вченими досліджувалися: розвиток особистості у процесі професійної діяльності, професійне самовизначення та деструкції, кризи професійного становлення, умови та ефективність професійної діяльності, адаптація людини до професійної діяльності, самодіяльність професійного становлення.

Проблема професійного становлення майбутнього психолога досить широко представлена у працях О. Бондаренко, С. Васьківської, Ж. Вірної, В. Власенко, Л. Долинської, О. Дусавицького, П. Горностай, Т. Говорун, Є. Заїки, О. Іванової, В. Карікаша, Н. Коломінського, Н. Крейдуна, С. Максименка, В. Панка, Н. Пов'якель, Ю. Приходько, К. Седих, Т. Тітової, Л. Терлецької, Л. Уманець, Н. Шевченко, Н. Чепелевої, Т. Щербакової, Т. Яценко та інших. Ними висвітлюються питання актуальності особистісного зростання психолога під час навчання, розвитку його професійного мислення, комунікативної сфери, ціннісно-смиислового ставлення до професії; розглядаються умови формування професійно значущих якостей; визначається роль активних методів навчання та інтерактивних методик у процесі професійної підготовки; характеризується вплив виховного чинника на становлення особистості майбутнього психолога, особливості його підготовки до різних аспектів професійної діяльності тощо.

Разом із тим, проблема професійного становлення майбутнього психолога зберігає свою актуальність у зв'язку з відсутністю у психології усталеної системи поглядів на розуміння закономірностей

становлення професіонала, суперечливістю окремих положень в існуючих підходах до даної проблеми. Суттєвого уточнення потребують питання динаміки формування особистісних підструктур на різних етапах професійного шляху, маловивченими залишаються закономірності формування професійно важливих якостей, їх динаміка в ході професіоналізації та особливості взаємодії професійного та життєвого шляху особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психологічній науці спостерігається неоднозначність у розумінні поняття «професійне становлення» представниками різних наукових підходів. У працях Г. Балла, Є. Зеєра, Є. Клімова та інших представників діяльнісного підходу професійне становлення розглядається як процес включення людини у професію, проходження нею певних етапів професійного розвитку, основними показниками якого вважаються формування професійного досвіду та професійно важливі якості [4; 6]. З позицій системно-структурного підходу, професійне становлення особистості розглядається через взаємозв'язок і цілісність професійних здібностей та професійно важливих якостей, що зумовлюють успішність діяльності [10; 11]. Представники ціннісно-мотиваційного напрямку (О. Борисова, І. Сапогова, В. Сержантов, В. Шадріков та ін.) основним аспектом професійного становлення вважають розвиток професійної мотивації на основі формування ціннісних орієнтацій [13].

Професійне становлення дослідники даної проблеми (А. Маркова, Т. Кудрявцев, В. Бодров) ототожнюють із процесом професіоналізації особистості, зазначаючи, що його результуючими аспектами є набуття соціальної зрілості, розвиток нових професійно важливих якостей особистості, перехід на наступний рівень професіоналізму. Ефективність професійного становлення, згідно їх позиції, визначається об'єктивними показниками, які дозволяють оцінити міру відповідності особистості вимогам професії, та суб'єктивними, що виявляють ступінь відповідності професійної діяльності вимогам особистості [1; 8; 9].

У сучасній психологічній літературі склалася традиція розгляду професійного становлення через аналіз його стадій або періодів. Як критерії поділу процесу професійного становлення на стадії вчені називають ставлення особистості до професії та рівень виконання нею професійної діяльності (Т. Кудрявцев); рівень професіоналізму особистості (К. Маркова); ступінь професійної зрілості (Дж. Сьюпер); соціальну ситуацію розвитку та провідну діяльність (Є. Зеєр).

Сучасний погляд на професійне становлення передбачає його розуміння в контексті загальної проблеми життєвого становлення

особистості як процесу її прогресивної зміни під впливом професійної діяльності та власної активності, спрямованої на самовдосконалення та самоздійснення (О. Бодальов, Є. Клімов, М. Пряжников та інші); як детермінований соціальною ситуацією розвитку та провідною діяльністю розвиток суб'єкта професійної діяльності, що визначає набуття особистістю соціальної зрілості [11].

Взаємопов'язаними компонентами професійного становлення Є. Зеєр називає формування професійної спрямованості, компетентності, соціально значущих і професійно важливих якостей та їх інтеграцію, готовність до постійного професійного росту, пошук оптимальних прийомів якісного і творчого виконання діяльності відповідно до індивідуально-психологічних особливостей особистості. Важливими психологічними передумовами успішного професійного становлення виступають сформований інтелектуальний потенціал, адекватна самооцінка, емоційна зрілість і саморегуляція особистості [4].

Найчастіше професійне становлення характеризується як продуктивний розвиток особистості у процесі засвоєння професійної діяльності, в якому виділяються певні стадії, послідовність проходження яких забезпечує набуття професіоналізму фахівця. При цьому підкреслюється, що стабільні етапи професійного становлення чергуються з кризовими, а успішність переходу від однієї стадії до іншої пов'язана з адекватними уявленнями та відповідним ставленням фахівця до подальшої професійної діяльності [14]. Особливої уваги в процесі професійного становлення особистості заслуговує етап навчання у вищому навчальному закладі, оскільки саме цей період є сензитивним до розвитку професійних якостей студента [2; 8; 13].

Сутність професійного становлення під час навчання у вищій школі становить професійне самовизначення, яке, водночас, виступає одним із показників його динамічності [3; 7; 12]. На думку А. Маркової, динаміка професійного самовизначення визначається зміною ставлення особистості до себе та зміною критеріїв такого ставлення. Потреба у самовизначенні, його рівень обумовлюються системою ставлень, в якій знаходиться людина та ступенем її зрілості. Стійкі системи ставлень суб'єкта (до праці, до себе, до інших) у професійній діяльності утворюють професійний менталітет особистості та визначають її професійні позиції.

Основними результативними аспектами професійного становлення на етапі професійного навчання є професійна спрямованість, компетентність, соціально значущі та професійно важливі якості, готовність до професійного зростання.

Під професійно важливими якостями більшість дослідників розуміють ті якості людини, що, впливаючи на ефективність здійснення професійної діяльності, водночас змінюються й відшліфовуються у ній. До професійно важливих якостей дослідники даної проблеми відносять психічні процеси, психічні стани, мотиви, ставлення. У дослідженнях Н. Амінова та М. Молоканова визначені такі професійно важливі якості практичного психолога, як готовність до контактів; загальна інтелектуальність; уміння підтримувати контакти; емоційна заразливість, емпатія, атракція тощо. Роль професійно важливих якостей у процесі професійного становлення є різною: на початкових етапах вони є більш значимими, тоді як на рівні майстерності їх значення практично нівелюється. Професійно важливі якості А. Маркова аналізує через мотиваційно-сміслову та операціональну сфери професіоналізму. На її думку, до мотиваційно-сміслові сфери відносяться інтереси, мотиви та цілі, тоді як операціональну сферу утворюють професійні здібності, професійна свідомість, професійне мислення та інші.

Одним із важливих компонентів операціональної сфери професіоналізму є професійна свідомість та самосвідомість [8]. Під професійною свідомістю Н. Шевченко розуміє психічне утворення, що інтегрує у певні структуровані програми професійних дій професійні знання та вміння, а також знання людини про саму себе як представника певної професії. Дослідниця наголошує, що професійна свідомість є найголовнішою категорією, що реально відображає сутність професійного становлення і розвитку фахівця [16].

На провідній ролі професійної самосвідомості у професійному розвитку суб'єкта наголошують С. Васьковська, А. Деркач, В. Козієв, Л. Мітіна, Т. Миронова, О. Москаленко, О. Шарапов. При вивченні професійної самосвідомості дослідники опираються на вже вивчені особливості, властивості та функції самосвідомості особистості.

Професійну самосвідомість розуміють як комплекс уявлень людини про себе як професіонала, цілісний образ себе як професіонала, систему ставлень до себе як до професіонала (А. Маркова); усвідомлення людиною себе у просторі професійної діяльності (Л. Мітіна, А. Риднова); усвідомлення своєї приналежності до певної професійної групи (Б. Паригін); вибіркову діяльність самосвідомості особистості, визначену завданнями професійного самовизначення, усвідомлення себе як суб'єкта професійної діяльності (П. Шавір); внутрішньоособистісний механізм, що забезпечує процес професіоналізації (О. Шарапов). Розвиток професійної самосвідомості виражається у рівні сформованості узгодженості, цілісності її

складових. Також значну роль у цьому процесі відіграє усвідомлення суб'єктом діяльності власної приналежності до професійної спільноти.

Високий рівень розвитку професійної самосвідомості, адекватна та стійка «Я-концепція» зумовлюють конструктивну професійну поведінку, що дозволяє психологу долати професійні та особистісні труднощі. Продуктом розвитку професійної самосвідомості виступає «Я-концепція», яка є особистісним ресурсом та відіграє ключову роль у формуванні результатів професійної поведінки, успішному аналізі проблемних ситуацій, плануванні, контролі, перетворенні професійної діяльності та себе як її суб'єкта [12]. Під професійною самосвідомістю практичного психолога на етапі підготовки у вищому навчальному закладі ми розуміємо усвідомлення психологом себе у просторі своєї майбутньої професії і діяльності, в системі власної особистості.

У відповідності до будови самосвідомості у структурі професійної самосвідомості традиційно виділяються когнітивний («Я-розуміння»), афективний («Я-ставлення») та конативний компоненти («Я-поведінка»), які змістовно включають специфічні характеристики, що обумовлюють саморозвиток і самоактуалізацію суб'єкта у професійній діяльності. Когнітивний аспект професійної самосвідомості змістовно характеризується знанням про себе та розумінням себе як професіонала, афективний – системою ставлень до себе як фахівця та власної професійної компетентності, конативний – тенденцією діяти по відношенню до себе як до професіонала та реальними діями, спрямованими на регуляцію професійної діяльності, самовдосконалюватись та саморозвиватись.

Особливий інтерес для нашого дослідження представляє змістовно-структурний аналіз афективного (емоційно-ціннісного) компоненту професійної самосвідомості, який описується через категорію ставлення. К. В. Карпинський розглядає професійне самоставлення як динамічну систему смислових структур і процесів, які орієнтують людину в зв'язках між її індивідуальними властивостями і процесами реалізації професійних мотивів і цінностей, а також регулюють її професійну поведінку, трудову діяльність та ділове спілкування. Тобто джерелом ставлення до себе та відображеного в ньому професійного смислу «Я» є мотиви та цінності, якими людина керується у власному професійному житті. На рівні індивідуальної свідомості об'єктивні ставлення, що породжують смисл «Я», набувають форми емоційних переживань і самооцінних суджень особистості про себе як суб'єкта праці [5].

У витоках професійного самоствавлення, яке детермінує ефективність професійної діяльності майбутнього практичного психолога, лежить позитивне ставлення до себе, визнання особистісної цінності.

У своєму дослідженні ми трактуємо самоствавлення як смислове особистісне утворення, яке має для суб'єкта непорушну значущість та виступає індикатором його успішної самореалізації як особистості [9]. Ставлення до себе опосередковується ставленням до інших (Л. Гозман, А. Петровський) та включає в себе взаємодію оцінної та емоційно-ціннісної підсистем (Р. Бернс, С. Пантілеєв). Воно забезпечує здатність особистості до саморегуляції та самоконтролю, обумовлює особливості її самовизначення.

Як і професійна самосвідомість, ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності виконує функцію психічної регуляції професійної діяльності. Відображаючи об'єктивний смисл «Я» у професії, самоствавлення регулює трудову діяльність, ділове спілкування суб'єкта з огляду на об'єктивні закономірності взаємодії індивідуальних властивостей зі специфічними факторами конкретної професійної діяльності і робочого середовища. Професійне самоствавлення виступає як одна зі складових професійного становлення особистості.

Йдучи за К. Карпінським та О. Шараповим, ми розглядаємо професійну діяльність і ставлення особистості до себе як до суб'єкта професії через їх взаємну обумовленість. З одного боку, формування професійного самоствавлення детермінується взаємодією індивідуальних властивостей людини з предметом, умовами праці у процесі трудової діяльності, а з іншого – ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності підпорядковує її перебіг сталому об'єктивному професійному смислу «Я».

За О. Шараповим, структура професійного самоствавлення майбутнього психолога за характеризується сукупністю ставлень до себе як фахівця та до себе як особистості [15]. Зміна ставлення до себе як суб'єкта професійної діяльності і співвідношення між його компонентами часто пов'язана із внутрішньоособистісними конфліктами, що виступають індикатором загрози цілісності «Я», руйнування самоідентичності, наслідками чого є суб'єктивний характер відображення психологом дійсності та його упередженість у сприйнятті інших. Конфліктний характер ставлення до себе майбутнього фахівця сигналізує про бар'єри у процесі його

самоадаптації, інтенційним об'єктом якої виступають внутрішні стани, власні характерологічні ознаки, недоліки та переваги, рішення, вчинки.

Високий рівень професійної самосвідомості, конструктивний позитивний розвиток спеціаліста детермінуються позитивним ставленням до себе, «іншого» та майбутньої професії. Водночас професійна самосвідомість сама є внутрішньоособистіним механізмом, що забезпечує здійснення процесу професіоналізації майбутнього фахівця.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Теоретичний аналіз особливостей професійного становлення майбутнього психолога дає підставу стверджувати, що зміст поняття «професійне становлення» представниками різних психологічних напрямів розуміється неоднаково і потребує уточнення. Сучасний погляд на професійне становлення передбачає його розуміння як продуктивного розвитку особистості в процесі засвоєння нею професійної діяльності.

Суть процесу професійного становлення і розвитку фахівця розкривається через категорію професійної свідомості, а показником його динамічності у процесі фахової підготовки виступає професійне самовизначення. Динаміка професійного самовизначення визначається зміною ставлення особистості до себе та зміною критеріїв такого ставлення. Результуючими аспектами професійного становлення особистості на етапі професійної підготовки виступають професійна спрямованість, компетентність, соціально значущі та професійно важливі якості; готовність до професійного зростання.

Професійна діяльність, як і професійний розвиток майбутнього фахівця, детермінуються станом його професійної самосвідомості. Остання визначається усвідомленням майбутнім психологом себе у просторі професії і діяльності, в системі власної особистості.

Ключовим компонентом професійної самосвідомості виступає професійне самоставлення, яке є динамічною системою смислових структур і процесів, що відображає співвідношення індивідуальних властивостей людини із її професійними мотивами та цілями, а також здійснює функцію регуляції професійної діяльності. Ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності є однією із складових процесу професійного становлення майбутнього практичного психолога. Управління процесом професійного становлення майбутнього фахівця-психолога під час навчання у вищому навчальному закладі може здійснюватися шляхом планомірного формування у нього позитивного ставлення до себе.

Список використаних джерел

1. Вірна Ж. П. Мотиваційно-смилова регуляція у професіоналізації психолога / Ж. П. Вірна. – Луцьк : РВВ «Вежа» ; ВДУ ім. Лесі Українки, 2003. – 320 с.
2. Гинзбург М. Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1988. – №2. – С. 19-26.
3. Зеер Э. Ф. Психология профессий / Э. Ф. Зеер. – М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 336 с.
4. Карпинский К. В. Профессиональное самоотношение личности и методика его психологической диагностики : моногр. / К. В. Карпинский, А. М. Кольшко. – Гродно : ГрГУ, 2010. – 140 с.
5. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – Ростов н/Д. : “Феникс”, 1996. – 512 с.
6. Леонтьев Д. А. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего / Д. А. Леонтьев, Е. В. Шелобанова // Вопросы психологии. – 2001. – №1. – С. 57-65.
7. Маркова А. К. Психология профессионализма: Учеб. [для студ. высш. учеб. завед.] / А.К.Маркова. – М. : Высшая школа, 1996. – 456 с.
8. Митина Л. М. Формирование профессионального самосознания учителя / Л. М. Митина // Вопросы психологии. – 1990. – №3. – С. 58-64.
9. Пантилеев С. Р. Строеие самоотношения как психологическая проблема. / С.Р. Пантилеев // Психология самосознания: Хрестоматия / Сост. Д.Я. Райгородский. – Самара: БахраХ. – М., 2003. – С.208-220.
10. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. П. Поваренков. – М. : УРАО, 2002. – 160 с.
11. Пряжников, Н. С. Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе / Н. С. Пряжников // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 62-72.
12. Селезнева, Н. Т. Изучение процесса личностно-профессионального становления будущих психологов / Н. Т. Селезнева, Н. Г. Иванова // Психология обучения (Журнал). – 2007. – №12. – С.80-88.
13. Сурякова М. В. Психологічні особливості кар’єрних очікувань майбутніх інженерів-металургів у процесі професійного становлення : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. психол. Наук : спец. 19.00.03. «психологія праці; інженерна психологія» / М. В. Сурякова. – Харків, 2009. – 22 с.
14. Шарапов А. О. Структура, динамика и условия развития эмоционально-оценочного компонента профессионального самосознания у студентов психологов [Электронный ресурс] / А. О. Шарапов // Социально-психологические проблемы профессионализации личности. – 2011. – Режим доступа к журн.: <http://www.site/konfer/Home/2-sekcia>
15. Шевченко Н. Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: Монографія / Н. Ф. Шевченко – К. : Міленіум, 2005. – 298 с.

Е.П. Крыкля

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ БУДУЩЕГО ПСИХОЛОГА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

В статье представлены результаты теоретического анализа проблемы профессионального становления личности во время обучения в вузе. Рассмотрена суть процесса профессионального становления и развития специалиста через категорию профессионального сознания, показателем динамичности которого в процессе профессиональной подготовки выступает профессиональное самоопределение. Проанализирована роль динамики отношения личности к себе в процессе профессионального самоопределения. Охарактеризованы особенности профессионального самосознания и профессионального самоотношения как предпосылки профессионального становления будущего психолога. Определены возможности управления процессом профессионального становления будущего специалиста.

***Ключевые слова:** профессиональное становление, профессиональное самоопределение, профессионально важные качества, профессиональное самосознание, профессиональное самоотношение.*

К. Krykля

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FUTURE PSYCHOLOGISTS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT DURING STUDYING AT THE UNIVERSITY

The article is devoted to the problem of personality's professional becoming during studying at higher educational establishment. Essence of process of the professional becoming and development of specialist is considered through the category of professional consciousness. Professional self-determination serves as indicator of professional development's dynamic during the professional training. The role of self-relation's dynamic in the process of professional self-determination is analyzed. The dynamics of professional self-determination is determined by the change of relation of personality to itself and change of criteria of such relation.

Author determined the feature of professional self-consciousness and professional self-relation as a prerequisite for psychologist's future professional development. The possibilities of process control of the future specialist's professional becoming are outlined. The necessity of creating a positive self-relation of future psychologists to overcome interpersonal conflicts, the deformed perception of their own experience is grounded.

***Keywords:** professional becoming, professional self-determination, professional qualities, professional self-consciousness, professional self-relation.*

Надійшла до редакції 26.05.2016 р.

УДК 159.9:378.147(045)

КИРИЧУК Анжела Станіславівна

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології, соціології та права
Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ АДАПТИВНОСТІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ ПЕРШОКУРСНИКІВ ДО НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Статтю присвячено аналізу проблем, пов'язаних з адаптацією студентів першого курсу до навчання у ВНЗ. З'ясовано, що адаптація стала одним з центральних понять в науках про життя: філософії, фізіології, медицині, психології і належить до найзагальніших понять, що визначають зв'язок живого організму із середовищем. Потреба в адаптації виникає тоді, коли вона взаємодіє з якоюсь системою в умовах певної неузгодженості із нею. Вступ до вищого навчального закладу і перші місяці навчання в ньому створюють у студентів-першокурсників стресові стани. Для комфортного входження у взаємодію із новим середовищем особа має бути здатною пристосуватися до нього. У статті адаптацію розглянуто, як процес зміни характеру зв'язків та відносин студента до організації свого життя у вищому навчальному закладі. Було з'ясовано сутність проблем адаптації першокурсників ВНЗ в розрізі особистісного, соціального та професійного аспектів.

Ключові слова: адаптація, стрес, адаптивність, вищий навчальний заклад, студент-першокурсник.

Постановка проблеми. Системний аналіз проблем, що виникають у зв'язку з модернізацією вищої освіти, свідчить про відсутність у даний час необхідних взаємозв'язків, які забезпечують важливий принцип наступності середньої і вищої ланок системи освіти. Різне наповнення головних компонентів навчально-виховного процесу у старших класах загальноосвітньої школи та на першому курсі вищого навчального закладу, неминуче призводить до ускладнення процесу адаптації першокурсників до навчання у ВНЗ.

Метою статті є з'ясування сутності проблем особистісної, соціальної та професійної адаптації першокурсників у ВНЗ.

Відповідно до мети роботи визначено такі **завдання:**

- 1) проаналізувати підходи до тлумачення понять «адаптація» та «адаптивність» з позиції біології, філософії, психології, педагогіки;
- 2) виявити ступінь розробки окресленої тематики у вітчизняній та зарубіжній науці;
- 3) з'ясувати сутність та причини проблем у студентів

першого курсу ВНЗ крізь призму особистісного, соціального та професійного аспектів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорія адаптації належить до найзагальніших понять, що визначають зв'язок живого організму з середовищем. Введена у 1865 р. Аубертом для позначення зміни чутливості [1] внаслідок впливу адекватного подразника, вона стала одним з центральних понять в науках про життя: філософії, фізіології, медицині, психології тощо.

Питання різних аспектів адаптації першокурсників розглянуті в психолого-педагогічних працях українських, російських, європейських та американських фахівців: О. Білої, В. Барка, Г. Балла, М. Безруких, Є. Вігенберга, В. Казміренко, С. Красикова, І. Ляхової, А. Началджян, Г. Овчинникова, А. Реана, С. Сельвестрова, Е. Ямбурга та ін. Існують різноманітні визначення феномену адаптації. В узагальненому вигляді адаптація описується як пристосування, необхідне для адекватного існування в умовах, що склалися об'єктивно. В проекції на людський організм її визначають як процес включення індивіда до нового соціального середовища, освоєння ним специфіки нових умов. Більшість дослідників специфіку адаптації людини вбачають у її здатності до активного усвідомленого ставлення до довкілля та, певною мірою, властивість кожної живої системи адаптуватися до оточуючих умов.

На думку М.А. Гилинського, ефективність пристосування індивіда до мінливих умов середовища, забезпечується як можливостями специфічних систем організму, так і здатністю центральних механізмів формувати у нього з урахуванням накопиченого досвіду оптимальну стратегію реагування. Якість адаптивної реакції залежить від активності реагування на стрес. Необхідними компонентами фізіологічних адаптацій у цьому випадку є *звикання* і *фіксація адаптивного досвіду* [9]. Отже, звиканню відводиться роль основного шляху пристосування організму до середовища.

На думку Ф.З. Меерсона адаптація є процесом, у результаті якого організм має можливість жити у умовах раніше несумісних із життям чи вирішувати раніше нерозв'язні завдання [14]. З виникненням нових для організму умов він переживає стрес, а тому повинен пристосуватися до них (умов).

Таким чином, ми виходитимемо з того, що *адаптація – це процес пристосування живих організмів до тих чи інших умов існування або до мінливих умов середовища, що включає у себе всі види пристосувальної діяльності.*

Виклад основного матеріалу дослідження. Потреба в адаптації у людини виникає тоді, коли вона взаємодіє з якоюсь системою в умовах певної неузгодженості із нею. Це породжує необхідність настання змін, які можуть бути пов'язані як із самою людиною чи системою, з якою вона взаємодіє, так і з характером взаємодії між ними. Тобто пусковим механізмом процесу адаптації людини є зміна оточуючого її середовища, коли звична їй поведінка виявляється малоєфективною чи взагалі неефективною. Саме цей процес породжує потребу у подоланні труднощів, пов'язаних із новизною умов.

Вступ до вищого навчального закладу і перші місяці навчання в ньому створюють у студентів-першокурсників труднощі, що виникають при переході до нових умов життя. Відбувається різка ломка багаторічного звичного робочого (шкільного) стереотипу, результати якого можуть зумовити порівняно низьку успішність, труднощі в спілкуванні, зниження рівня навчальної мотивації, загальний стрес організму.

Адаптивність до стресу – це універсальна здатність істоти з подолання складних, стресових, критичних, екстремальних, травматичних подій свого життя. Ця полі системна властивість індивіда дозволяє йому справлятися з важкими подіями та ефективно функціонувати попри стрес. Вважається, що адаптивність людини до стресу включає 8 базових здатностей [7, 19]: а) *оптимістичний когнітивний стиль*; б) *здатність до комунікації*; в) *здатність до адаптивного мислення*; г) *здатність до адаптивного сну*; д) *здатність до впевненої поведінки*; е) *здатність до управління психофізіологічними станами*; є) *здатність до підтримки оптимального фізичного стану*; ж) *здатність до самоорганізації*.

Беручи до уваги вищезазначене, під адаптивністю ми будемо розуміти *психофізіологічний механізм людського організму, що ґрунтується на витривалості, високій працездатності, стійкості до різних чинників довкілля. Він залежить від стану здоров'я і може розглядатися як стан резервних можливостей організму. Цей стан є природним для будь-якої живої системи.*

Оскільки у переході зі школи до університету є наявні усі ознаки зміни соціального середовища, можна стверджувати, що такі зміни неминуче викликають стрес у першокурсника. Цей стрес заважає виконанню деяких соціальних функцій і ролей, а тому неминуче виникає потреба у адаптації вчорашнього школяра у новій соціальній ролі – ролі першокурсника.

Метою педагогічного процесу у ВНЗ є формування гармонійно розвиненої особистості з адекватними реальності світоглядними позиціями і установками щодо свого місця і ролі у суспільстві, в тому числі й ставленні до майбутньої професії. Феномен адаптації студентів

у ВНЗ ми розглядатимемо у декількох аспектах: 1) як *формальну адаптацію*, що стосується пізнавально-інформаційного пристосування студентів до нового оточення, до структури вищої школи, до змісту навчання в ній, до її вимог, до своїх обов'язків, як студента; 2) як *соціальну адаптацію*, тобто процес внутрішньої інтеграції (об'єднання) груп студентів-першокурсників і інтеграція цих же груп зі студентським оточенням в цілому; 2) як *дидактичну адаптацію*, що стосується підготовки студентів до нового формату навчальної діяльності у ВНЗ.

Таким чином, для комфортного входження у взаємодію із новим середовищем, особа має бути здатною пристосуватися до нього або пристосувати, на скільки це можливо, середовище під себе. Інакше кажучи, студент-першокурсник має бути адаптаційно здатним.

Під *адаптаційною здатністю* нами буде розумітися *здатність людини пристосовуватися до різних вимог середовища (як соціальних, так і фізичних) без відчуття внутрішнього дискомфорту і без конфлікту з середовищем.*

Адаптація молоді до студентського життя є складним і багатогранним процесом, що вимагає залучення соціальних і біологічних резервів ще остаточно не сформованого організму. Актуальність цієї проблеми важко переоцінити, оскільки вона визначається завданнями оптимізації процесу «входження» вчорашнього школяра до системи відносин ВНЗ.

Таким чином, під *адаптацією* розуміється *метод, спосіб, яким здійснюється соціалізація.* При цьому соціально-психологічна адаптація являє собою оволодіння особистістю ролі під час входження в нову соціальну ситуацію – це конкретний процес соціалізації [4].

Під *соціалізацією* ми розумітимемо, з одного боку, *засвоєння студентом-першокурсником соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище системи соціальних зв'язків, пов'язаних з ВНЗ, з іншого – процес активного відтворення системи соціальних самонастанов студента за рахунок його активної діяльності та активного включення в соціальне середовище ВНЗ.* З позиції визначеної нами тематики, *адаптація – це процес зміни характеру зв'язків та відносин студента (студентського колективу) до організації свого життя у вищому навчальному закладі.*

Найбільш загальне розуміння психологічної адаптації до нових незвичних умов передбачає формування психологічних механізмів, завдяки яким особа забезпечує свою безпеку і адекватну орієнтацію в новій ситуації. При успішній адаптації особистість отримує можливість максимально успішної самореалізації без надмірних зусиль [5].

Існує дві форми соціальної адаптації: пасивна та активна, які різняться між собою домінантою вектору взаємодії середовища та суб'єкта (рис. 1).

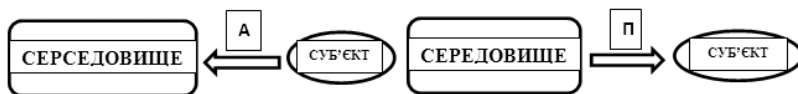

Рис. 1. Схеми взаємодії середовища та суб'єкта в контексті процесу адаптації

Якщо суб'єкт *прагне* впливати на середовище (зразок А) з метою його зміни (наприклад, зміни цінностей, форм взаємодії і діяльності, які він повинен засвоїти), він виявляє активну форму адаптації. Коли ж суб'єкт *не прагне* до такого впливу і зміни (зразок П), він демонструє пасивну форму адаптації.

Беручи за основу той факт, що вступ до вищого навчального закладу вчорашніх школярів на першому етапі перебування у ВНЗ породжує у них втрату сформованих у середній школі позитивних установок і відносин, активна форма адаптації студента-першокурсника (зразок А) у нових, незнайомих для нього умовах практично не можлива.

Як було зазначено вище, внаслідок труднощів, що виникають на початку навчання у ВНЗ, та несформованості в першокурсників таких важливих для навчання в університеті характеристик, як здатність навчатися самостійно, контролювати і оцінювати себе та свою діяльність, володіти необхідними прийомами навчально-пізнавальної діяльності, вміння правильно розподілити свій робочий час для самостійної підготовки тощо, існує можливість застосування лише пасивної форми адаптації (зразок П), яка полягає у повному прийнятті викликів нового середовища до суб'єкта, що вимушений у ньому існувати.

З позиції особистісного аспекту першокурсника, адаптація полягає у руйнації вироблених роками установок, навичок, звичок, ціннісних орієнтацій, втрати роками закріплених взаємин з колективом та вступу у нові, незвичні для них умови, що неминуче спричиняють зміни динамічного стереотипу та пов'язаних з ними емоційних переживань [3]. Спираючись на критерії ступеня адаптації між цілями і

результатами діяльності особистості, нами виокремлено підстави для визначення трьох різновидів показників адаптивних процесів особистості (рис. 2).

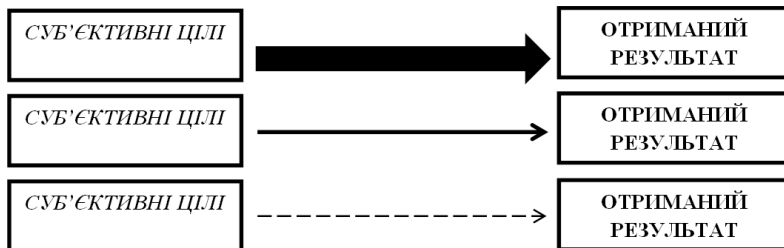

Рис. 2. Ступінь адаптації між цілями і результатами діяльності особистості

На схемі В (нейтральне ставлення) представлено механізм сприйняття психологічно *неадаптивного* студента, який більшою чи меншою мірою усвідомлює відповідність між цілями і результатами власної діяльності, однак не маючи позитивного, але й без психотравмуючого, впливу на особистість. Дисгармонію між цілями та результатами, яка є джерелом психічної напруги (стресу, психічного зриву, шоку, паніки), демонструє схема *дезадаптивності С (негативне ставлення)*. Така психологічна налаштованість призводить до внутрішнього дискомфорту та нестабільності перебігу психічних процесів (страху, депресії, фрустрації тощо). Першокурсники суттєво різняться за такою ознакою, як здатність реагувати на проблемні ситуації, що виникають навколо них, «бачити» їх у зародку. Чутливість до змін в оточуючому соціальному середовищі позитивно впливає на адаптаційні здібності особистості. Але не тільки особистісний фактор матиме вплив на процес адаптації першокурсників.

Якщо основне соціальне призначення середньої школи полягає у формуванні соціально адаптованих людей, що в першу чергу, володіють ключовими компетентностями та загальними основами наук, то соціальне призначення вищої школи полягає у поглибленні академічної компетентності студентів та формуванні професіонала, фахівця, здатного бути конкурентоспроможним у сучасному світі. Саме тому у загальному процесі пристосування студентів-першокурсників до нових умов навчання у ВНЗ відбувається адаптація до обраної професії. Природне прагнення людини – обрати для себе таку професію, яка буде відповідати її інтересам, психологічним особливостям, а з часом, дозволить їй застосувати, реалізувати набуті знання, здібності у професійній діяльності та повсякденному житті.

Правильно обрана професія – невідмінна умова успішної адаптації студентів молодших курсів. Адже, якщо вибір професії невдалий, тобто не відповідає а ні здібностям, а ні зазіханням особистості, адаптація не буде оптимальною [2]. Особливе значення в контексті успішної адаптації має формування позитивних мотивів та дієвих цілей першокурсника, оскільки мотиви та цілі є найважливішими детермінантами будь-якої діяльності [6]. Ми виходили з того, що професійне формування студента успішно здійснюється, якщо воно ґрунтується на інтересі, нахилах та здібностях молодшої людини до певної професії. Якщо студент ще до вступу в університет твердо вирішив питання про вибір ним професії, усвідомив її значення, її позитивні та негативні сторони, вимоги, які вона висуває до індивіда, то навчання у ВНЗ буде цілеспрямованим і продуктивним, тобто професійний аспект адаптації здійснюватиметься без особливих проблем. Така адаптація, окрім мотивів та цілей, передбачатиме оволодіння студентом необхідним обсягом професійних знань, умінь, навичок та професійною етикою, щоб мати вияв у сформованій професійній компетентності молодого фахівця (рис. 3). Хоча навчальна діяльність є лише однією з багатьох сторін життя студента, вона залишається важливим аспектом у загальному процесі адаптації першокурсника.

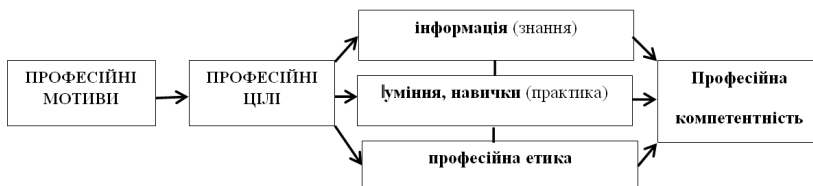

Рис. 3. Схема формування професійної компетентності фахівця

Безумовно, було б неправильно вважати, нібито першокурсник зовсім не готовий до навчання у ВНЗ. Однак того, що він знає і що вміє, як правило, недостатньо для успішного навчання університеті. Ускладнення адаптації першокурсника у вищому навчальному закладі є зумовленим реально існуючими проблемами: студент опиняється у зовсім новому форматі навчальної діяльності. Ми наведемо лише декілька аспектів, до яких студенту-першокурснику необхідно звикнути: а) на зміну вже звичній класно-урочній системі з'являються нові форми аудиторних занять – лекції, семінари, практичні та лабораторні заняття. Кожна з цих організаційних форм має чіткий формат реалізації; б) замість характерного для середньої школи системного поточного контролю, наявність у ВНЗ лише рубіжного та

підсумкового (іспити та заліки) видів контролю; в) звична система оцінювання у середній школі, де оцінка є виявом підготовки учня до кожного заняття і діє за від'ємним принципом (від ідеального результату віднімаються бали за помилки і огріхи при виконанні завдань), змінюється у ВНЗ на 100-бальну систему, що діє за додатнім принципом (отриманий результат у вигляді балів може бути лише збільшений); г) суттєво зростає питома частка самостійної роботи у ВНЗ, що вимагає від першокурсників навчитися прийомам і методам самостійної роботи.

Труднощі, що відчувають першокурсники у зв'язку з переходом на нові форми та методи навчальної роботи, закономірні, їх наукове пояснення ґрунтується на фізіологічному вченні про вищу нервову діяльність і, зокрема, на ідеях про динамічний стереотип. Стиль навчальної роботи, що склався в учнів за роки навчання в середній школі, можна розглядати як певний динамічний стереотип. Будучи сформованим, цей стереотип має дуже важливе значення для успішності навчальної діяльності. Викликаючи автоматизацію здобутих навчальних вмінь та навичок, він сприяє найкращому пристосуванню організму до роботи, що виконується, значно полегшує її та робить більш продуктивною [4]. Особливості вироблення динамічного стереотипу такі, що сформувати необхідну систему вмінь та навичок набагато легше, ніж перебудувати ту, що вже склалась. У цих умовах встановлення нового динамічного стереотипу вимагає надмірної нервової праці. Вступ випускника середньої школи до ВНЗ та наступне його пристосування до нових форм і методів навчання і є значною мірою процесом не стільки вироблення нових, скільки перебудови вже існуючих стереотипів навчальної роботи. Студенту необхідно докорінно ламати звички пізнавальної діяльності, що склалися за роки навчання у школі, та формувати нові.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проблема адаптації студентів-першокурсників до умов навчання у вищій школі являє собою одну з найважливіших загальнотеоретичних проблем та є традиційним предметом дискусій багатьох учених. В результаті огляду праць науковців, що займалися проблемами проявів адаптації живих організмів та людини до нового середовища, нами було розглянуто різні підходи до поняття «адаптація» та «адаптивність».

З'ясування нами проявів адаптації в контексті психолого-педагогічної науки, виявило, що особливо гостро це питання постає перед студентами першого курсу ВНЗ у зв'язку зі зміною звичного для них шкільного формату відносин на новий формат, який існує у вищих навчальних закладах.

Для успішного пристосування вчорашніх школярів до нового соціального статусу студентів, необхідно забезпечити у них

формування сукупності якостей, що забезпечать стресостійкість, самомотивацію до навчання, опанування навиками самостійної роботи та інтерес до оволодіння майбутньою професією.

Список використаних джерел

1. Aubert H. Physiologie der Netzhaut. – Breslau, 1865.
2. Džupková H. Aktuálny význam a funkcia vzdelávania v technologickom veku / H. Džupková // K vybraným aspektom technologického vzdelávania na začiatku tretieho tisícročia. – Prešov : FVT TU, 2015. – S. 24-27.
3. Hrehová D. Adaptácia na vysokoškolské štúdium – teoretické východiská a čo o tom hovorí prieskum medzi študentmi / D. Hrehová, I Rác // Pedagogika.sk – 2015. – Roč. 6, №. 2 (2015), s. 86-111.
4. Kyrychuk A. Analýza problémov pripravenosti študentov prvého ročníka na štúdium na vysokej škole / T. Roháčová, A. Kyrychuk // Podmienky optimálnej školskej pripravenosti // Komárno: Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho, 2015. – S. 79-95.
5. Palaščáková D. Inovative processes in education and training // International Scientific Herald. – 2014. – № 8 (27). – P. 203-207.
6. Roháčová T. Akademická adaptácia študentov na vysokoškolské štúdium / T. Roháčová, A. Kyrychuk // Podmienky optimálnej školskej pripravenosti. – Komárno : Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho, 2015. – S. 68-78.
7. Roháčová T. Some aspects of adaptation of the students for university study / T. Roháčová // Physiology and Genetics of Organisms, Adaptation and Environment: Abstract Book: 5th December 2014, Komárno. – Komárno : J. Selye University, 2014 – P. 19.
8. Гилинский М.А. Механизмы формирования адаптационного следа при дробном стрессировании / М.А. Гилинский, С.И. Горякин, Т.В. Латышева и др. // Бюллетень СО РАМН. – 2004. – №2. – С.142-147.
9. Меерсон Ф.З. Общий механизм адаптации и профилактики / Ф.З. Меерсон. – М. : Медицина. – 1973. – 360 с.

А.С. Киричук

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ АДАПТИВНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ ГОТОВНОСТИ ПЕРВОКУРСНИКОВ К ОБУЧЕНИЮ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Статья посвящена анализу проблем, связанных с адаптацией студентов первого курса к обучению в ВУЗе. Исходя из того, что адаптация стала одной из главных дефиниций в науках о жизни: физиологии, медицине, философии, психологии и относится к наиболее общим понятиям, определяющим связь живого организма со средой, была обоснована мысль о том, что потребность

в адаптации возникает тогда, когда она взаимодействует с живой системой в условиях определенной несогласованности с ней. Выяснена сущность проблем адаптации первокурсников вузов в проекции личностного, социального и профессионального аспектов.

Ключевые слова: адаптация, стресс, адаптивность, высшее учебное заведение, студент-первокурсник.

A. Kyrychuk

THEORETICAL-METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE NOTION «ADAPTABILITY» IN A CONTEXT OF FORMING OF A READINESS OF THE FIRST-YEAR STUDENTS TO STUDY AT HIGHER SCHOOL

The article contains analysis of the problems of adaptation of first-year students to studying at higher school. We have analyzed scientific works, which presented evidence of how living organisms and human being adapt to the new living environment. We have considered different approaches to understanding the concept of «adaptation» and «adaptability». It was considered that adaptation has become one of the key concepts in the sciences of life: biology, physiology, medicine, philosophy, psychology. Adaptation determines the relationship of living organism with the environment. When a person interacts with any system and there is no coordination between them, one of them must change. A person, a system or style of their interaction must change.

Entering the university is very important event in the life of a young man. Former pupils face the new unfamiliar educational conditions in higher education. That's why the students have stress at early stage university studies. The ability to overcome stress and ability to adapt to new conditions we define as adaptability. Each student has his own level of adaptability. Each one overcomes difficult, stressful, critical, extreme, traumatic events of his life by his own. If person wants to cooperate with a new environment that is comfortable for him, he should be able to adapt to it. Otherwise, a person can adapt the environment for himself. The student does not make the university environment to adapt for himself. Therefore, he must be able to adapt to the university life. We define adaptation as a process of changing the relationship between a person and a new student environment. We consider the problem of adaptation from the perspective of personal, social and professional aspects.

Key words: adaptation, stress, adaptability, university, a first-year student.

Надійшла до редакції 25.05.2016 р.

УДК 159.928:658.012.32

МОСКОВЧЕНКО Анжеліка Анатоліївна

*здобувач кафедри психології Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г.Короленка*

ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ КРЕАТИВНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТІВ-МЕНЕДЖЕРІВ

Стаття присвячена аналізу результатів дослідження зв'язку креативності з іншими професійно вагомими якостями студентів-менеджерів. Зокрема, проаналізовані результати дослідження зв'язку організаторських і комунікативних збірностей, мотивації досягнення, стратегій поведінки у конфлікті, специфіки самооцінки та самоорганізаторських умінь студентів-управлінців з різними рівнями креативності.

Ключові слова: *креативність, студенти-менеджери, професійно вагомі якості менеджера, продуктивність професійної діяльності менеджерів.*

Постановка проблеми. креативність є професійно важливою якістю майбутніх менеджерів, яка дозволяє їм бути успішними у професійній діяльності. Використовуючи власний креативний потенціал менеджери спроможні ефективно приймати управлінські рішення та організовувати діяльність колективу по направленню до означеної мети. При цьому, успішність професійної діяльності менеджерів, звісно, визначається нелише креативністю, а комплексом психологічних, професійно значимих характеристик. Для уточнення особливостей структурування професійних якостей менеджерів та означення ролі креативності у даній структурі нами здійснений аналіз зв'язків різних професійно важливих якостей менеджерів, та їх креативності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питанню креативності як професійно вагомої якості менеджерів присвячений ряд актуальних психологічних досліджень. Зокрема, проблема креативності у процесі управління розглядається у ряді концепцій професійного становлення особистості (К.О. Абульханова-Славська, В.А. Бодров, А.А. Деркач, Е.Ф. Зеєр, Т.В. Кудрявцев, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, М.С. Пряжнікова). Основні аспекти креативності менеджерів у актуальних соціально-економічних умовах представлені в теоретико-емпіричних моделях та концепціях (К.В. Батовріна, М.Г. Вієвська, І.В. Волков, О.М. Кокун, Д.В. Прасол, Л.Г. Пузеп, О.О. Самохвал, О.М. Харцій).

Переважаюча роль креативності у професійній підготовці менеджерів доводиться у ряді актуальних психологічних досліджень Так, М.В. Саврасов [3] визначає креативність як вагомий чинник професіоналізації особистості студента у вищому навчальному закладі, що дозволяє майбутнім фахівцям проявити максимально свої можливості у навчанні. Так, у дослідженні І.В. Волкова [2] з'ясовано, що креативність виступає ваговою характеристикою особистісного потенціалу менеджера. Вагома роль інформаційної креативності менеджерів відзначається А.Г. Анацькою [1]. Вона зауважує, що сучасні підприємства мають виражену необхідність у креативних менеджерах, які здатні до ефективних та оригінальних управлінських рішень, легко адаптуються до змін та швидко освоюють нові технології. Соціальна креативність студентів-менеджерів формуються у певних типах взаємодії в освітній системі, яка, згідно К.В. Седих [4], закладає основи інтерпретації оточуючого світу студентами та відображається на їх можливості проявляти творчість у процесі професійної підготовки. О.М. Харцій [5] визначено складові креативного потенціалу менеджера: відкритість новому, допитливість, здатність до нестандартних рішень; домінування пізнавальних інтересів; швидкість у засвоєнні нової інформації; інтелект; наполегливість, цілеспрямованість, рішучість.

Тобто, успішність менеджерів у професійній діяльності безпосередньо пов'язана з їх різними професійними вміннями та якостями. При цьому, креативність виступає тим осередком, в якому найкращим чином проявляються усі професійно важливі якості управлінців. Відповідно, дослідження особливостей зв'язку креативності студентів-менеджерів з іншими їх професійними якостями є вагомим кроком у забезпеченні їх конкурентоспроможності на ринку праці та професійної компетентності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами здійснено комплексне дослідження креативності у контексті професійного становлення студентів-менеджерів. До експериментальної групи ввійшли 150 студентів, які навчаються за спеціальністю «Менеджмент» у Полтавському інституті економіки і торгівлі. У даній публікації проаналізовані результати вивчення зв'язку креативності студентів-менеджерів та їх інших професійно вагомих якостей. Нами передбачено, що креативний аспект є системоутворюючим фактором у сукупності професійно важливих якостей студентів-менеджерів та обумовлює рівень розвитку комунікативних, самоцінних, мотиваційних та саморегулятивних якостей управлінців.

У даному аспекті дослідження у якості двох підгруп визначені студенти-менеджери, що відрізняються за рівнем креативності. Так, до першої підгрупи, увійшли ті досліджувані з експериментальної групи

(30 студентів), які за методикою визначення рівня креативності за Д. Джонсоном (адаптація О.О. Тунік) та тестом вивчення особливостей дивергентного мислення Е.П. Торренса (адаптація А.М. Вороніна) мають низький рівень креативності. Натомість, до другої групи досліджуваних увійшли студенти (40 досліджуваних), яким за результатами даних методик властиві високі показники креативності.

Нами визначено, що студенти-менеджери з низьким рівнем креативності переважно характеризуються проблемами у комунікативній взаємодії, низьким рівнем комунікативних здібностей. Їм, як правило, властиві однотипні моделі соціальної поведінки та нестача вербальної креативності, через що такі досліджувані відчують виражені комунікативні труднощі і часто уникають спілкування. Цим студентам також важко організувати діяльність інших, направляти оточуючих до досягнення мети. Тобто, нестача креативного потенціалу досліджуваних виражається у зниженому рівні їх комунікативних і організаторських здібностей.

Натомість, студенти з високою креативністю характеризуються вираженими комунікативними і організаторськими здібностями, легко спілкуються з оточуючими, прагнуть взаємодіяти з ними. Таким студентам легко організувати оточуючих для виконання діяльності, досягнення мети, розділити обов'язки між іншими людьми у процесі виконання спільної діяльності. Таким досліджуваним властиве прагнення до спілкування з оточуючими та необхідність їх організувати, що базуються на вираженій креативності, що виражається в уміннях таких студентів по-різному організувати взаємодію, приймати нестандартні та оригінальні рішення у процесі спільної діяльності. Тобто, рівень креативності визначає специфіку комунікативних і організаторських здібностей досліджуваних студентів-менеджерів ($p \leq 0,01$).

Ми встановили, що студентам-менеджерам із різним рівнем креативності властиве переважання відмінних тенденцій поведінки у конфліктних ситуаціях. Зокрема, студенти, яким властива виражена креативність, переважно використовують співробітництво (характерне для 45% досліджуваних даної підгрупи) та компроміс (зафіксований у 36% респондентів підгрупи). Натомість, студенти-менеджери із низькою креативністю характеризуються переважанням змагання (29% такої підгрупи вибірки), уникнення (26%) та пристосування (22%). Таким чином, студенти-менеджери з різною креативністю характеризуються відмінними стратегіями реагування у конфлікті. Студенти-майбутні менеджери із високою креативністю характеризуються ширшим та більш різноаспектним розумінням ситуації взаємодії внаслідок чого схильні до більш різносторонньої поведінки у ній ($p \leq 0,05$). Вони усвідомлюють більшу кількість

варіантів поведінки і спроможні домовлятися, співпрацювати з оточуючими. Натомість, студенти-менеджери, які характеризуються низькою креативністю, більш спрощено та однобічно сприймають та інтерпретують ситуації соціальної взаємодії внаслідок чого більше схильні до протистояння чи уникнення конфліктних ситуацій. Не усвідомлюючи широкого репертуару поведінкових реакцій у конфлікті, таким студентам складно домовлятися та співпрацювати з оточуючими у ситуаціях конфлікту.

Нами зафіксовані незначні відмінності у прояві самооцінки студентів-менеджерів із різним рівнем креативності. Зокрема, значній частині досліджуваних із низькою креативністю (44%) властива середня адекватна самооцінка. При цьому, для 31% таких студентів характерна занижена самооцінка, а для 25% – завищена. При цьому, співвідношення відсоткових значень серед досліджуваних із високим рівнем креативності наближене до показників групи, що розглянуті вище. Так, середня адекватна самооцінка власних психологічних характеристик характерна більшості (52%) досліджуваних підгрупи з високою креативністю, занижена самооцінка – для 13% таких студентів, а завищена – для 35%. Тобто, студентам-менеджерам із високою креативністю більше властива завищена самооцінка, ніж досліджуваним із низькою креативністю (різниця у відсоткових значеннях становить 10%). Також, креативні студенти дещо більше адекватно оцінюють свої психологічні особливості, ніж представники іншої підгрупи експериментальної групи (різниця у відсоткових значеннях становить 8%). При цьому, не креативним досліджуваним властиве дещо виражене переважання заниженої самооцінки, ніж досліджуваним із вираженою креативністю (відсоткова відмінність становить 18%). Проте, таке співвідношення відсоткових значень не дає достатніх підстав стверджувати про визначений зв'язок креативності з самооцінкою студентів-менеджерів. Хоча, зафіксована слабка тенденція до більш адекватної та підвищеної самооцінки у майбутніх менеджерів із вираженою креативністю, та зниженої і адекватної самооцінки у не креативних досліджуваних.

Тобто, рівень креативності певною мірою пов'язаний з особливостями самооцінки студентів-менеджерів. Так, маючи виражені дивергентні здібності, молода особистість більш позитивно та на високому рівні розцінює власні психологічні особливості. Натомість, маючи низький рівень креативності та менший ступінь когнітивної гнучкості, відповідно, студенти-менеджери схильні або ж до адекватної оцінки своїх можливостей і характеристик, або ж до недооцінювання власних якостей, здібностей та умінь.

Успішність будь-якої діяльності особистості, у тому числі і професійної, залежить від специфіки мотивації, що направляє

особистість чи до досягнення бажаного результату чи до уникнення негативних наслідків бездіяльності або докладання недостатнього рівня зусиль. Не винятком є і діяльність менеджера, особливо її креативний аспект. Будучи налаштованим на результат чи досягнення, менеджер більше схильний проявляти креативність та творчий підхід у вирішенні виробничих задач. Натомість, орієнтація менеджера на уникнення невдач провокує обмеження у проявах творчості, адже передбачає мінімальний ступінь залучення особистості фахівця у виробничий процес, який може мати ознаки творчості.

Ми визначили, що студентам із різни рівнем креативності властива відмінна мотивація, що направляє їх у діяльності ($p \leq 0,01$). Так, студентам із низьким рівнем креативності властиве переважання мотивації уникнення невдач, зафіксоване нами у 41% досліджуваних цієї підгрупи. Такі студенти маючи низький рівень креативності налаштовані на формальне ставлення до діяльності, прагнуть не успішно її виконати, а зробити хоча б якимось чином. Така їх мотивація, скоріше за все, пов'язана із особливостями інтелектуальної активності цієї підгрупи студентів. Вони не налаштовані на активне включення у розумову діяльність і, тому, не прагнуть виконати її таким чином, щоб проявити свої креативні уміння. При цьому, мотивація уникнення невдач характерна лише для 17% досліджуваних із високою креативністю, які хоч і характеризуються розвинутою дивергентністю, проте формально ставляться до професійної та навчальної діяльності.

Натомість, досліджувані студенти-менеджери із високим рівнем креативності переважно орієнтовані на прояви мотивації досягнення успіху у діяльності, що зафіксовано у 74% досліджуваних даної підгрупи. Такі студенти маючи розвинуті творчі уміння і характеристики дивергентного мислення, націлені на такий їх прояв, що призведе до найкращого прояву можливостей досліджуваних і відобразиться в успішності їх діяльності. Ці досліджувані орієнтовані на результативність діяльності і, внаслідок цього, повною мірою розкривають свій креативний потенціал.

При цьому, мотивація досягнення успіху властива також 35% студентів із низьким рівнем креативності. Ці досліджувані, хоч і мають низький креативний потенціал, але орієнтовані на успіх і результативність у діяльності, проявляють ті знання та уміння, що їм властиві.

Таким чином, можемо стверджувати про наявність залежності між рівнем креативності менеджера та властивої йому мотивації досягнення та уникнення невдач у діяльності. Так, виражена креативність управлінців пов'язана з властивою їм мотивацією досягнення результатів у діяльності. Натомість, переважання мотивації

уникнення невдач у діяльності пов'язане з низьким рівнем креативності менеджерів.

Також, особливості креативності менеджерів відображають специфіку їх саморегуляції, як вагомої професійної властивості управлінця. Будучи спроможними ефективно планувати діяльність та організувати себе до її виконання постійно враховуючи умови, що змінюються, є невід'ємною умовою успішного функціонування менеджера. При цьому, успішність саморегуляції управлінця залежить від особливостей його креативності. Будучи орієнтованим на спроможність постійних змін діяльності, проявів оригінальності в процесі управління, способів її виконання, менеджер спроможний більш успішно організувати авансу поведінку, особливо в її континуальному аспекті – динаміці перманентних змін способів діяльності в залежності від умов її реалізації.

Ми визначили, що студенти експериментальної групи з різним рівнем креативності відрізняються за вираженістю компонентів саморегуляції. Так, високий рівень сформованості компоненту планування властивий 78% креативних та 35% не креативних менеджерів. Натомість, низький рівень даної якості властивий 8% креативних досліджуваних та 45% представників протилежної підгрупи. Тобто, планування як компонент саморегуляції менеджера залежить від властивих йому креативних здібностей ($p \leq 0,01$). На нашу думку, це пов'язано з тим, що планування як мисленнєвий процес вимагає достатньо високого рівня абстрагування та аналітико-синтетичної діяльності у поєднанні з розвинутими уміннями передбачення майбутнього та створення його імажинативного образу, що є спільним як для процесі планування, так і для процесу творчості.

Також, нами зафіксовані виражені відмінності у рівнях прояву моделювання як компоненту саморегуляції у різних групах менеджерів залежно від їх креативності ($p \leq 0,01$). Так, високий рівень моделювання властивий 81% креативних менеджерів та 17% представників іншої підгрупи. Натомість відмінність у проявах низького рівня даної якості становить 51% у бік зменшення у підгрупі не креативних студентів. Тобто, нами зафіксована чітка відмінність у проявах моделювання відмінних за рівнем креативності менеджерів. Креативні студенти характеризуються вираженою здатністю до моделювання. Будучи творчими та спроможними до створення великої кількості варіантів розвитку ходу подій такі досліджувані успішно моделюють ситуації життя та професійної діяльності. Натомість, студенти-менеджери з низьким рівнем креативності характеризуються більш спрощеним баченням майбутнього. Їм складно передбачати велику кількість варіантів розвитку подій у майбутньому, через що у таких досліджуваних моделювання діяльності більш спрощене та однобічне.

Показники програмування також відрізняються у різних підгрупах менеджерів ($p \leq 0,01$). Високий рівень його значення властивий 85% креативних менеджерів та 12% представників іншої підгрупи. Натомість, низький рівень програмування, навпаки, виражений у 73% не креативних менеджерів та тільки 4% управлінців із розвинутим дивергентним мисленням. Тобто, програмування як компонент саморегуляції пов'язаний з креативністю управлінців. Маючи розвинуту креативність управлінці спроможні до успішного вироблення послідовності дій, алгоритму виконання діяльності. Їм властива потреба продумувати способи своїх дій і поведінки для досягнення намічених цілей, деталізованість і розгорненість розроблюваних програм. Натомість, досліджувані з низьким рівнем креативності, маючи нестачу потенціалу для творчого передбачення діяльності, не можуть ефективно сформулювати програму дій, часто стикаються з неадекватністю отриманих результатів цілям діяльності і при цьому не вносять змін до програми дій, діють шляхом проб і помилок.

Студенти-менеджери з різною креативністю відрізняються за показниками оцінки діяльності ($p \leq 0,05$). Так, високий рівень оцінки результативності діяльності властивий 73% креативних менеджерів та 44% не креативних менеджерів. Натомість, низький рівень оцінювання діяльності характерний для 6% представників першої підгрупи та 27% – другої. Тобто, креативні менеджери більше схильні до індивідуальної розвиненості і адекватності оцінки себе і результатів своєї діяльності та поведінки, що базується на властивій їм гнучкості мислення та спроможності створювати критерії оцінки. Натомість, студенти із низькою креативністю мають часто проблеми в адекватній оцінці результатів діяльності. Суб'єктивні критерії успішності у них недостатньо стійкі, що веде до різкого погіршення якості результатів при збільшенні обсягу роботи, погіршенні стану або виникненні зовнішніх труднощів. Це базується на неспроможності таких студентів творчо осягати дійсність.

Істотні відмінності зафіксовані нами за рівнем прояву гнучкості студентів-менеджерів із відмінною креативністю ($p \leq 0,01$). Так, 81% креативних студентів характеризується високою гнучкістю в саморегуляції власної діяльності. Натомість, 60% не креативних студентів мають низький показник гнучкості як компоненту саморегуляції. Тобто, маючи, по суті, однакове підґрунтя виникнення та функціонування, гнучкість у саморегуляції та гнучкість у творчій діяльності – безумовно, взаємопов'язані. Будучи гнучкими у творчості та оригінальними в інтерпретації життєвих подій креативні студенти мають більшу гнучкість у процесі саморегуляції власної діяльності. Натомість, не креативні студенти будучи більше ригідними за

характеристиками свого мислення відчувають труднощі в переорієнтації своїх дій під час здійснення саморегуляції.

Отже, креативні студенти-менеджери характеризуються більше розвинутими саморегулятивними умінями, ніж досліджувані з низькою креативністю. Це дозволяє їм успішно реалізуватися у професійній діяльності на основі розвинутих умінь регулювати власну активність.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Студентам-менеджерам властива виражена креативність, що виражається у їх підвищеній схильності до проявів гнучкості, оригінальності, розробленості продуктів творчої діяльності. Нами встановлений зв'язок між рівнями вираженості креативності досліджуваних та їх професійно важливими якостями. Виходячи з того, що студенти-менеджери з різними рівнем креативності характеризуються відмінними показниками професійно важливих якостей нами здійснений висновок про те, що висока креативність студентів-менеджерів пов'язана з їх розвинутими комунікативними і організаторськими здібностями, вираженою мотивацією досягнення та різними аспектами саморегуляції управлінців у діяльності. Натомість, низька креативність пов'язана з недостатньо розвинутими комунікативними і організаторськими здібностями, переважанням мотивації уникнення невдач у діяльності та нерозвинутими умінями саморегуляції управлінцями власної професійної активності. Відповідно, такі їх психологічні особливості визначені нами як компоненти моделі їх професійно важливих якостей.

Список використаних джерел

1. Анацкая А.Г. Развитие креативности в сфере применения информационных технологий при обучении информатике студентов-будущих менеджеров: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02. «Теория и методика обучения и воспитания» / А.Г. Анацкая. – Омск, 2013. – 24 с.
2. Волков И.В. Развитие личных потенциалов менеджеров в образовательном пространстве высшей школы: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. «Педагогическая психология» / И.В.Волков. – Нижний Новгород, 2012. – 25 с.
3. Саврасов М.В. Психологічні особливості креативності студента вищого навчального закладу на початковому етапі професійної підготовки / М.В.Саврасов // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – 2015. – Психологія. Випуск 52. – С.115–123
4. Седих К.В. Психологія взаємодії систем: «сім'я та освітні інституції» / К.В. Седих. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 228 с.

5. Харцій О.М. Розвиток креативного потенціалу у майбутніх менеджерів організації: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.10. «Організаційна психологія, економічна психологія» / О.М. Харцій. – Київ, 2008. – 22 с.

А.А. Московченко

ОСОБЕННОСТИ СВЯЗИ КРЕАТИВНОСТИ И ПРОФЕССИОНАЛЬНО ВАЖНЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ-МЕНЕДЖЕРОВ

Статья посвящена анализу результатов исследования связи креативности и профессионально важных качеств студентов-менеджеров. В частности, проанализированы результаты исследования связи организаторских и коммуникативных способностей, мотивации достижения, стратегий поведения в конфликтах, специфики самооценки и самоорганизаторских умений студентов-управленцев с разными уровнями их креативности.

Ключевые слова: креативность, студенты-менеджеры, профессионально важные качества менеджера, продуктивность профессиональной деятельности менеджера.

А. Moskovchenko

THE SPECIFICITY OF STUDENTS-MANAGER'S CREATIVITY AND PROFESSIONAL NECESSARY QUALITIES CORRELATION

The article is aimed to reveal the specificity of students-manager's creativity and professional necessary qualities correlation. The main aspects of contemporary student-manager's creativity problem investigation that are not researched by scientists yet and need the intensified research attention are defined by the author.

Also, the role of creativity in contemporary manager's professional activity, implementation the professional functions by him is founded. Besides, it's defined that creativity is a manager's important professional quality that gives him the opportunities to come to a production weighted and informed decision, to organize the collective practice successfully.

The results of future manager's creativity and professional necessary qualities correlation empirical research are described. It is found that the orientation on creativity manifestation in educational and professional activity is correlated with high level of communicative and organizational abilities, high expressed achievement motivation, and highly formed various aspects of self-management in professional activity.

Instead, low creativity level is associated with underdeveloped communication and organizational skills, avoid failures motivation domination in performance and undeveloped skills of self-management in professional activity. Accordingly, following their psychological characteristics we determined to be components of the model of professionally important qualities.

On the base of outlined data the conclusions about the creativity and other manager's professionally important qualities correlation are defined by the author.

Keywords: creativity, students-managers, manager's professionally important qualities, manager's professional activity productivity.

Надійшла до редакції 24.05.2016 р.

УДК 159.9: 378(045)

РОГАЧОВА Тетяна

Ph. D., викладач кафедри суспільствознавчих наук Кошицького технічного університету (Словаччина)

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТУДЕНТІВ НА ПЕРШОМУ РОЦІ НАВЧАННЯ У ВНЗ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА МОЖЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ

Статтю присвячено аналізу питань пристосування студентів-першокурсників до навчання у вищій школі. Актуальність цієї тематики обумовлена важливістю розвитку кожного студента як людини, громадянина та майбутнього фахівця. Характеристика формату студентського життя зроблена у роботі крізь призму психологічних особливостей юнацького віку. Було виявлено низку проблем, що утруднюють адаптацію вчорашнього школяра до навчання у ВНЗ. З'ясовано причини та сутність цих проблем. Виокремлено головну передумову для успішної адаптації – усунення відчуття внутрішнього дискомфорту і блокування можливостей конфлікту студента з середовищем. Це завдання має лежати не тільки у площині інтересів окремого студента, а й вітілюватись у політиці ВНЗ. Це відкриває нові перспективи для подальшої розробки окресленої у статті проблематики.

Ключові слова: адаптація, вищій навчальний заклад, психологічна готовність, формат відносин у вищій школі.

Постановка проблеми. Професійне становлення є важливим аспектом життя сучасної людини. Усвідомлене ставлення до цього з'являється в людини під час навчання у ВНЗ. Перший рік навчання – одночасно переломний та ключовий етап студентського життя. Тому, успішна, ефективна, оптимальна адаптація першокурсників до нового формату діяльності та відносин у вищій школі, є запорукою подальшого розвитку кожного студента як людини, громадянина, майбутнього фахівця. Саме цим визначається дослідницька та практична значущість та актуальність обраної тематики.

Метою статті є аналіз причин та з'ясування сутності адаптаційних проблем у студентів першого курсу на початковому етапі навчання у ВНЗ.

Відповідно до мети роботи визначено такі **завдання**: 1) характеризувати стан дослідження питання адаптації студентів першого курсу до навчання у вищій школі; 2) виявити закономірності розвитку студента-першокурсника в проекції психології юнацького віку; 3) з'ясувати причини виникнення проблем у першокурсників з адаптацією до системи відносин у ВНЗ на початковому етапі навчання; 4) окреслити шляхи подолання суперечностей у пристосуванні

студентів першого курсу до формату навчання у вищих навчальних закладах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми адаптації студентів першого курсу до умов навчання у вищій школі розглянуті у психолого-педагогічних працях Е.А. Ямбурга, С.В. Красикова, М.М. Безруких, А.О. Реана, Е.В. Вигенберга, Г.Г. Овчинникова. У дослідженнях А.М. Алексюка, Б.Г. Ананьєва, І.Д. Бежа, О.О. Бодальова, І.А. Зимньої, О.В. Киричука, Н.В. Кузьміної, В.Т. Лісовського, О.Г. Мороза, Д.Ф. Ніколенка, В.І. Носкова, П.І. Підкасистого, В.О. Сластьоніна, С.Д. Смирнова, Н.Ф. Тализіної, В.О. Якуніна та ін. вирішення завдань вищої освіти розглядаються в контексті психологічних особливостей студентського віку та психологічних явищ, які породжуються умовами вищого навчального закладу.

Вагомі наукові здобутки в розробці актуальних проблем психології вищої школи належать українським ученим. Так, зокрема, П.М. Пелех працював над проблемою профорієнтації старшокласників, яку він вважав важливим складником їхньої майбутньої професійної підготовки; психологічні засади формування особистості майбутнього вчителя в умовах педагогічного ВНЗ були предметом дослідження Д.Ф. Ніколенка; психологічне обґрунтування методів і прийомів навчання у вищій школі вивчав А.М. Алексюк; психолого-педагогічні умови професійної адаптації молодого педагога досліджував О.Г. Мороз; психологічні засади оптимізації взаємин викладачів і студентів вивчав В.В. Власенко та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «студент» – латинського походження і в перекладі означає той, що старанно працює, займається, тобто опановує знання. Студентство – це період найбільш активного розвитку моральних і естетичних почуттів, становлення і стабілізації характеру і, що особливо важливо, оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини: громадянських, професійних та ін. [1]. З цим періодом також пов'язаний початок «підприємницької активності», під якою розуміється включення людини до самостійної виробничої діяльності, початок кар'єри та створення власної сім'ї. Це період перетворення мотивації, всієї системи ціннісних орієнтацій та інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією – центральний період у становленні характеру та інтелекту.

Студентський вік характеризується і тим, що в цей період досягаються багато оптимумів розвитку інтелектуальних і фізичних сил [4]. Але нерідко одночасно проявляються «ножиці» між цими можливостями і їхньою дійсною реалізацією. Безперервно зростаючі творчі можливості, розвиток інтелектуальних і фізичних сил, які супроводжуються також розквітом зовнішньої привабливості, приховують в собі й ілюзії, що це зростання сил триватиме «вічно», що

вся краще у житті ще попереду, що всього задуманого можна легко досягти. Характерною рисою морального розвитку в цьому віці є посилення свідомих мотивів поведінки [3].

Юність – пора самоаналізу і самооцінок. Самооцінка здійснюється шляхом порівняння ідеального про *Я* з реальним. Але ідеальне *Я* ще не вивірене і може бути випадковим, а реальне *Я* ще всебічно не оцінено самою особистістю. Це об'єктивна суперечність в розвитку особистості молодого людини може викликати у нього внутрішню невпевненість в собі і супроводжується іноді зовнішньою агресивністю або відчуттям незрозумілості [6].

Студент, як і будь-який суб'єкт психолого-педагогічного аналізу, може бути охарактеризований з трьох сторін: 1) *із психологічної*, яка є єдністю психологічних процесів, станів і властивостей особистості і відображає спрямованість, темперамент, характер, здібності, від яких залежить психологічний розвиток особистості студента. Тобто відповідає за діалектичний процес виникнення і вирішення суперечностей у особи, а також за здатність активної роботи над собою; 2) *із соціальної*, в якій втілюються суспільні відносини, якості, породжені приналежністю студента до певної соціальної групи, національності тощо; 3) *із біологічної*, яка, в основному, залежить від спадковості та вроджених задатків, але у конкретних межах змінюється під впливом умов життя. Як правило, вона включає безумовні рефлекси, інстинкти, фізичну силу, статуру, риси обличчя, колір шкіри, очей, зріст [7].

З'ясування сутності цих сторін розкриває якості і можливості студента з позиції його вікових та особистісних характеристик. Студентство – це юнацький вік, коли в людини відзначається найвища швидкість оперативної пам'яті і переключення уваги, вирішення вербально-логічних задач. Таким чином, студентський вік характеризується досягненням найвищих результатів, які базуються на всіх попередніх процесах біологічного, психологічного, соціального розвитку.

Разом з тим, фахівці в області вікової психології і фізіології відзначають, що здатність людини до свідомої регуляції своєї поведінки в 17-19 років розвинута не повною мірою. Часто спостерігаються невмотивований ризик, невміння передбачити наслідки своїх вчинків, в основі яких можуть бути не завжди гідні мотиви. Помітно зміцнюються ті якості, яких не вистачало в повній мірі в старших класах, – цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, самостійність, ініціатива, вміння володіти собою. Підвищується інтерес до моральних проблем (цілі, способу життя, обов'язку, любові, вірності та ін.).

Студентство – це особлива соціальна категорія, специфічна спільність людей, організаційно об'єднаних інститутом вищої освіти. Студентський вік – це період становлення особистості, період прояву

різноманітних інтересів, розвитку пізнавальної та професійної мотивації, формування стійкого ставлення до майбутньої професії.

Соціальну адаптацію студентів у ВНЗ можна поділити на: а) *професійну* адаптацію, під якою розуміють пристосування до характеру, змісту, умов та організації навчального процесу, формування навичок самостійності; б) *соціально-психологічну* адаптацію, що виявляється у пристосуванні індивіда до групи, взаємовідносин з нею, формування власного стилю поведінки [2].

Таким чином, під адаптацією у цій статті буде розумітися здатність людини пристосовуватися до різноманітних вимог середовища без відчуття внутрішнього дискомфорту та без конфлікту з середовищем. Адаптація є передумовою активної діяльності й необхідною умовою її ефективності. Саме у цьому проявляється позитивне значення адаптації для успішного функціонування індивіда у різних соціальних ролях.

Дослідники розрізняють три форми адаптації студентів-першокурсників до умов ВНЗ: 1) *формальна* адаптація, яка стосується пізнавально-інформаційного пристосування студентів до нового оточення, до структури вищої школи, до змісту навчання у ній, до її вимог та до своїх обов'язків у ній; 2) *суспільна* адаптація, тобто процес внутрішньої інтеграції груп студентів-першокурсників та інтеграція цих груп зі студентським оточенням в цілому; 3) *дидактична* адаптація, що виявляє підготовку студентів до нових форм та методів навчальної діяльності у вищій школі [5].

Вступ до вищого навчального закладу та перші місяці навчання у ньому пов'язані у студентів-першокурсників з труднощами, що виникають при переході до нових умов. Відбувається різка зміна багаторічного звичного стереотипу, результати якої можуть обумовити низьку успішність, труднощі у комунікації, пониження рівня навчальної мотивації. Студент-першокурсник мимовільно порівнює вищий навчальний заклад зі школою. Нова ситуація вимагає від нього перебудови усієї його діяльності. Вчорашній школяр стикається з новими вимогами, з багатогранністю студентського життя. У нього виникає необхідність у паралельному відвіданні навчальних занять, самостійному опрацюванні різних джерел інформації з дисциплін, що вивчаються протягом семестру, а також брати активну участь у студентському житті [14].

Слід констатувати той факт, що сучасна загальноосвітня школа не готує належним чином своїх вихованців до навчання у ВНЗ. Вона забезпечує їх необхідними знаннями, але не знайомить їх зі специфікою освітнього процесу у вищій школі. Перш за все, серйозною проблемою для першокурсників є не сформованість у них механізмів самоорганізації. В умовах відсутності у ВНЗ систематичної перевірки та контролю за відвідуванням занять і засвоєнням навчальної інформації, фіксується нераціональне використання ними

часу, що виявляється у спокусі використати його не з навчальною метою.

Таким чином, більш вільний характер організації навчання у ВНЗ та злам стереотипів шкільного формату відносин, призводять до наступної проблеми: низького рівня професійного самовизначення першокурсників, що безпосередньо впливає на процес адаптації. При цьому слід зазначити, що початкові провідні мотиви вступу першокурсників до вищого навчального закладу дуже різноманітні. Це й інтерес до професії, і перспективи знайти роботу після навчання, і престижність вищої освіти, і матеріальний фактор тощо. На наше переконання, більш легко адаптується до студентського життя та молодь, яка мотивована інтересом до професії, наявністю здібностей до неї. Слабка адаптація (а, подекуди, й дезадаптація) виявляється в студентів, які керувалися зовнішніми мотивами, такими, наприклад, як небажання йти до армії, прагнення продовжити безтурботний період життя, бажання батьків тощо [4].

Окреслені вище проблеми є причиною виникнення низки труднощів, що перешкоджають успішній адаптації першокурсників до життєдіяльності та навчання у ВНЗ. Тому в цей період важливо забезпечити психолого-педагогічний супровід, тобто сукупність заходів, здатних забезпечити створення умов для прийняття студентом-початківцем оптимальних рішень в різноманітних ситуаціях життєвого (навчального) вибору.

В основі цього супроводу лежить підтримка, здійснювана при збереженні максимуму свободи та відповідальності студента за вибір варіанту вирішення актуальної для нього проблеми. Це достатньо складний процес взаємодії того, хто супроводжує і того, кого супроводжують у навчальному поступі, результатом якого є прогрес у розвитку того, кого супроводжують [9].

Отже, у процесі адаптації першокурсників до ВНЗ можна виокремити наступні труднощі: а) *негативні переживання*, пов'язані зі зміною для вчорашніх учнів звичного для них шкільного колективу, з його взаємною допомогою та моральною підтримкою; б) *невизначеність мотивації* вибору професії, недостатня психологічна підготовка до неї; в) *невміння здійснювати психологічну саморегуляцію* поведінки і діяльності, посилене відсутністю звички до повсякденного контролю ззовні; г) пошук *оптимального режиму праці* та відпочинку в нових умовах; д) налагодження побуту і *самообслуговування*, особливо при переході з домашніх умов до гуртожитку; е) *відсутність навичок самостійної роботи*, невідання конспектувати, працювати з першоджерелами, словниками, довідниками, покажчиками [11].

У одних студентів вироблення нового стереотипу сприйняття студентського життя проходить стрибкоподібно, у інших – рівно. Особливості цієї перебудови пов'язані з характеристиками типу вищої нервової діяльності, але вирішальне значення мають соціальні

чинники. Тому знання тими, хто надаватиме першокурсникам психолого-педагогічний супровід, індивідуальних особливостей студентів, на основі яких будується система включення їх у нові види діяльності і нове коло спілкування, дасть можливість уникнути дезадаптаційного синдрому, зробити процес адаптації рівним і психологічно комфортним. Усі ці труднощі різні за своїм походженням. Деякі з них – об'єктивно неминучі, інші – мають суб'єктивний характер і пов'язані зі слабкою підготовкою, дефектами виховання у сім'ї та школі.

Переважає кількість першокурсників на початку навчання зазнають вагомих труднощів, пов'язаних з відсутністю навичок організації самостійної роботи, вони не вміють конспектувати лекції, працювати з підручниками, знаходити та інтерпретувати інформацію з першоджерел, аналізувати навчальний матеріал у великому обсязі, чітко та ясно викладати свої думки [10].

За даними вивчення регуляторної функції психіки, адаптація студентів до навчального процесу закінчується наприкінці другого – на початку третього навчального семестру. Однією з головних причин, що ускладнюють адаптацію до формату навчання у ВНЗ, є брак часу для самостійної роботи. У зв'язку з цим, майже чверть студентів приходять на заняття невідповідно підготовленими.

Таким чином, одним з головних завдань роботи з першокурсниками є розробка і навчання їх методам раціоналізації й оптимізації самостійної роботи. Система навчання у вищій школі розрахована на високий рівень свідомості студента, побудованій на інтересі та потребі опанування знаннями та навичками майбутньої професії. У ній формально відсутня жорстка система щоденної шкільної перевірки, необхідність щодня готувати уроки. Система вузівського контролю допускає можливу неритмічність в роботі, нерідко орієнтуючи на штурм під час екзаменаційної сесії. Привчені до щоденної перевірки і контролю у школі, деякі першокурсники не вміють приймати прості рішення. У них недостатньо сформовані навички самоосвіти і самовиховання. Дослідження показують, що проблеми першого року навчання у ВНЗ виникають у студентів не завжди через слабку підготовку у середній школі, а через несформованість у них таких рис особистості, як готовність до навчання у новому форматі, здатність вчитися самостійно, контролювати і оцінювати себе, вміння правильно розподіляти свій робочий та вільний час.

Великі можливості для успішної діяльності першокурсників у вищій школі відкриває адаптація до нової системи контролю та оцінювання результатів навчання. Цьому сприяє вироблення кожним студентом власної тактики і стратегії навчання, які базуються на системі домінуючих мотивів, рівні домагань, самооцінці індивідів, їх здатності до свідомої регуляції поведінки і забезпечують формування

життєвих планів першокурсників. Процес реалізації цих планів у кожного студента йде по-своєму: одні краще пристосовуються до студентського формату відносин, інші – не здатні адаптуватись до навчання у ВНЗ. Завдання вищого навчального закладу полягає не у пошуку усередненого варіанту включення колишніх школярів до нових видів діяльності, а створення умов для оптимальної діяльності кожного.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проаналізувавши у загальному вигляді проблематику адаптації першокурсників до навчання у ВНЗ, нами було з'ясовано, що розробці цього питання присвячено низку досліджень вітчизняних та закордонних науковців та практиків у галузі педагогіки та психології. Наскрізною ідеєю у роботах вищезазначених авторів є думка про нерозривний взаємозв'язок успішної, ефективної, оптимальної адаптації першокурсників до нового формату діяльності та відносин у вищій школі та подальшим розвитком кожного студента як людини, громадянина та майбутнього фахівця.

Характеристика формату студентського життя зроблена у роботі кризь призму психологічних особливостей юнацького віку. Тому цей період демонструє наявність у індивіда досягнень багатьох оптимумів розвитку інтелектуальних і фізичних сил. Але прояв так званих «ножиць» між цими можливостями та їхньою дійсною реалізацією створює низку суперечностей, що породжують проблеми у першокурсника з адаптацією до нових умов життєдіяльності.

Нами було виявлено низку проблем, що утруднюють адаптацію вчорашнього школяра до навчання у ВНЗ, а з'ясування їх причин та сутності, дозволило запропонувати шляхи їхнього подолання. Зокрема, окреслено головну передумову для успішної адаптації студентів до формату діяльності у ВНЗ. Такою передумовою є усунення відчуття внутрішнього дискомфорту і блокування можливостей конфлікту з середовищем.

Протягом початкового етапу перебування у вищому навчальному закладі складається студентський колектив, формуються навички та вміння раціональної організації розумової діяльності, усвідомлюється інтерес та здатність до опанування обраною професією, виробляється оптимальний режим праці, дозвілля і побуту, формуються професійно значущі якості особистості.

Одним з найважливіших факторів для розвитку особистості студента-першокурсника є його інтелектуальний розвиток. Він свідчить про рівень показників розумової діяльності та уваги індивіда, а тому допомагає у адаптації особи до нового формату взаємовідносин.

Саме тому, від того, як вчорашній школяр пройде початковий період навчання у вищому навчальному закладі, буде залежати його майбутнє не лише як майбутнього фахівця, але й як учасника великого спектру взаємовідносин.

Список використаних джерел

1. Džupková H. Význam spoločenskovedných predmetov na technických univerzitách / H. Džupková // Úloha interdisciplinárneho vzdelávania v humanizácii technického prostredia. – Bratislava : STU, 2015. – S. 24-28.
2. Hrehová D. Niektoré metodické, odborné a všeobecné problémy akademickej a profesnej adaptácie študentov technickej univerzity / D. Hrehová // Grant Journal. Vol. 3. – no. 2 (2015). – P. 32-36. Режим доступа: <http://www.grantjournal.com/issue/0302/PDF/0302hrehova.pdf>.
3. Kohlberg L. Moral stages and moralization: the cognitive-developmental approach // Moral development and behavior: theory, research, and social issues. – New-York etc., 1976. – P. 31-53.
4. Kyrychuk A., Roháčová T. Analýza problémov pripravenosti študentov prvého ročníka na štúdium na vysokej škole // Podmienky optimálnej školskej pripravenosti. – Komárno : Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho, 2015. – S. 79-95.
5. Maslow A. H. A theory of metamotivation: the biological rooting of the value-life / A. H. Maslow // J. Humanistic Psychology. – 1967. – № 7. – P. 93-127.
6. Palaščáková D. Analýza problémov v systéme vzdelávania v Slovenskej republike / D. Palaščáková // Problémy a perspektívy adptačného procesu na vysokoškolské štúdium. – Košice : TU, 2014. – S. 49-91.
7. Zahatňanská M., Roháčová T. Hodnotové preferencie adolescentov / M. Zahatňanská, T. Roháčová // Človek v spoločnosti: Zborník recenzovaných vedeckých prác s medzinárodnou účasťou. – Košice : TU, 2012. – S. 213-224.
8. Особистісні кризи студентського віку: 3б. наук. ст. / Відп. ред. Т.М. Титаренко. – Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 110 с.
9. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. / Э. Эриксон – М., 1996. – 344 с.

Т. Рогачова

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СТУДЕНТОВ
НА ПЕРВОМ ГОДУ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ: ПРИЧИНЫ
ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ**

Статья посвящена анализу вопросов адаптации студентов-первокурсников к обучению в высшей школе. Актуальность этой тематики обусловлена важностью развития каждого студента как человека, гражданина и будущего специалиста.

Характеристика формата студенческой жизни сделана в работе с учетом психологических особенностей юношеского возраста. Был выявлен ряд проблем, затрудняющих адаптацию вчерашнего школьника к обучению в ВУЗе. Выявлены причины и сущность этих проблем. Выделены главные предпосылки для успешной адаптации – устранение чувства внутреннего

дискомфорта и блокирование возможностей конфликта студента со средой. Эта задача должна лежать не только в плоскости интересов отдельного студента, но и в политике ВУЗов. Это открывает новые перспективы для дальнейшей разработки обозначенной в статье проблематики.

Ключевые слова: адаптация, ВУЗ, психологическая готовность, формат отношений в высшей школе.

T. Rohachova

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF FIRST-YEAR STUDENTS AT HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION: REASONS OF ITS DEVELOPMENT AND OVERCOMING POSSIBILITIES

The article is devoted to analysis of the problem of adaptation of first-year students to studying at higher school. The actuality of the subject is caused by a necessity of including "yesterday pupil" to the new way of the students' relationships in a higher educational institution. An adaptation to these relationships is a voice of future development of every student as a human, citizen and a future specialist.

As a result of consideration the research state of adaptation problem of first-year students in a high school it has been found out a number of pedagogical and psychological publications of Ukrainian and foreign scientists. The scientists note an importance of solving contradictions of students on the start-studying stage at a higher educational institution in a context of reforming modern higher-educational process.

We consider that problems of first-year studying at higher educational institution don't originate always because of low high-school study level. If a first-year student doesn't have such personal qualities as a readiness for studying in a new format, ability to self-education, ability to control and estimate himself, ability of planning his work and free time, he has an universal problem of youth students.

The article describes a characteristic of a students' lifestyle through the psychological specific features of their youth age. That is why this period shows that individual has available achievements of many optimums of intellectual and physical development.

It was detected many problems which complicate an adaptation of the former pupil for studying at a higher educational institution. Searching reasons and finding out entities of these problems allow to mark out the main prerequisites of successful adaptation, which is an elimination of inside discomfort feeling and blocking possibilities of the conflict between a student and the environment.

A solution of this problem has to be included to the interests of a certain student as well as to the policy of higher educational institution. It is opening up a new perspective for the future research designated in a subject of the article.

Key words: adaptation, high school, psychological readiness, the style of the relationships in a high school.

Надійшла до редакції 25.05.2016 р.

УДК 17.022.1:331.105.44 – 021.64

ЧАЙКІНА Наталія Олександрівна

*Dr.Ph., кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ІМІДЖУ ПРОФСПІЛКОВОГО ЛІДЕРА

У статті подана схема аналізу взаємодії ілюзорного і реального сприйняття образу людини. Розкрито психологічний зміст регуляторних властивостей іміджу лідера, його структурні (об'єктні, суб'єктні, цільові) та функціональні (диспозиційні, знаково-змістові, поведінкові) складові. Розглядаються основні статеві відмінності у прояві іміджу, як психологічного і соціального резерву особистості профспілкового лідера, структурна відмінність і функціональна схожість у формуванні іміджу чоловіків і жінок лідерів профспілки.

Ключові слова: імідж, психічний одраз, профспілковий лідер, реальність ілюзорного простору, диференціальні особливості, іміджеві моделі.

Постановка проблеми. У колективній свідомості все більш укріплюється уявлення про імідж як певну цінність, від якої залежить успішна діяльність будб-якої організації. Це поняття активно використовується в засобах масової інформації, в системі маркетингу, рекламі і зв'язках із громадськістю. Імідж належить до таких соціальних реалій, як людина, група людей чи організація (наприклад: імідж артиста, членів уряду, імідж політика, організації, імідж проекту, міста, регіону, тощо) та результати їхньої діяльності (погляди, теорії, тощо). Поняття іміджу має ряд близьких за значенням слів: думка, рейтинг, репутація, образ, відношення, слава, популярність, престиж, авторитет та інше. Діяльність по створенню іміджу мотивується неспівпадінням уявлень про те, як фірма чи організація повинні сприйматися оточенням («бажаний імідж») і як вони реально сприймаються. Тільки після виявлення такого розходження і розпочинається діяльність по формуванню іміджу.

Основне завдання профспілок – це відстоювання інтересів працівників і насамперед їх соціальних прав. Виходячи з цього, потрібно дискутувати, сидати за стіл переговорів і, головне, необхідно знаходити таке рішення, від якого виграє вся організація. Тому головними є якості, вміння та імідж профспілкового лідера. Бути головою профспілкового комітету сьогодні складно і відповідально, бо виступаючи як захисник людей, профспілковий лідер відстоює, насамперед, їх соціальні права. Сьогодні, коли багато гарантій і пільг

втрапили свій смисл, коли загострюються фінансові проблеми – це особливо актуально.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існують декілька методологічних підходів до вивчення іміджу: семіотичний (К. Г. Юнг, Ч.С. Пірс, Ж.Піаже, Дж. Брунер), інтеракціональний (Дж. Мід, Дж. Морено, Т. Шибутані), соціальний вплив (Ф.Зимбардо), імідж як спосіб подолання когнітивного дисонансу (Л. Фестінгер, Т.Ньюком), як спосіб соціального пізнання (Г.М. Андреева). Більшість дослідників визначають імідж через поняття психічного образу який формується в колективній свідомості.

Поняття «образ» використовується в психології для опису відображення об'єктивного світу. Поява ж у науковому лексиконі терміну «імідж» пов'язана не стільки з англомовною експансією, скільки з тим, що імідж – це не просто психічний образ, а образ який має певні особливості, які зазвичай не афішуються. Як наукові поняття образ і імідж не тотожні. Поняття «образ» є родовим поняттям по відношенню до іміджу і забезпечує розкриття його сутності як психологічного явища [15]. Як виявляється, такий підхід є найбільш продуктивним для дослідження іміджу. В рамках даного підходу імідж надбає дві характеристики: емоційний колір і стійкість, які відрізняють його від більш динамічної суспільної думки і настрою. Для його формування і зміни необхідний більший час і більш суттєва інформація. Така стійкість призводить інколи до аналогії між іміджем і стереотипом, хоч імідж індивідуалізований, тобто по суті є образом даного конкретного об'єкту. Багато авторів [3,5,7] вказують на те, що ефективний імідж повинен спиратися на існуючі стереотипи, як на когнітивну основу, але не співпадати з ними. Як і будь-який психічний образ, імідж, з однієї сторони, є більш чи менш адекватним, але не повним і суб'єктивним відображенням; а з іншої – імідж це частина соціально-психологічної реальності.

Соціальна реальність конструюється людьми, «дійсна» ця реальність у свідомості людини (групи) чи «хибна» залежить від ступені співпадіння цієї індивідуальної (групової) реальності із загальноприйнятими уявленнями. Імідж в цьому смислі не може бути «дійсним» чи «хибним», він утворюється в результаті зміщення кута сприймання на ті чи інші сторони об'єкта. Як зазначає Р.Чалдіні [14], в такому випадку, імідж завжди «хибний» відповідно до образів, які створюються людьми чи групами і тому уявляється ілюзорним, як суб'єктивна реальність, яка створена суб'єктом, водночас він є і реальним, бо сама його наявність є вже реальним фактом.

Імідж як феномен виникає тоді, коли хтось не просто усвідомлює, що об'єкт кимось сприймається, але й ставить перед собою завдання корекції цього сприймання. Так О.Б. Перелигіна [10] вказує, що імідж

це створений образ, який виникає в результаті певної діяльності, а Е.М. Богданов і В.Г. Зазикін [4] на те, що імідж це спеціально сконструйований психічний образ, який створюється із спеціальною метою. Як така мета часто пропонується психологічний вплив на людей та їхню поведінку, тому в цілеспрямованості і «конструйованості» і полягає основна специфіка іміджу як образу.

Поняття іміджу має функціональний характер і використовується, коли, по-перше з'являється уявлення про те, що об'єкт усвідомлено сприймається аудиторією; по-друге проявляється цілеспрямованість у формуванні образу об'єкта. Виходячи з уявлення про функціональний характер іміджу Е.М. Богданов і В.Г.Зазикін [4] виділяють в якості функціональної структури іміджу такі компоненти:

1) об'єктний компонент показує реальні характеристики об'єкта іміджу, який може бути сприйнятий аудиторією;

2) суб'єктний компонент показує особливості суб'єкта сприйняття (цільової аудиторії), які здійснюють вплив на формування іміджу;

3) цільовий компонент відображає мету формування іміджу і спрямованість на ті параметри сприйняття організації, корекція яких змінить поведінку аудиторії в благополучну (з точки зору PR-служби) сторону.

Формування іміджу має суб'єкт-суб'єктний характер, який включає активність аудиторії як колективного суб'єкта сприймання; сам об'єкт сприймання (організацію, підприємство), яка презентує свої якості оточенню, як суб'єкта самопрезентації та керівництво організації, PR-служба чи PR-агентство, чия цілеспрямована діяльність являє і полягає в організації сприймання об'єкта іміджу певним чином. Тому більш коректним буде *вираз*: «у конкретної аудиторії сформувався імідж певної організації», а не «організація має імідж». Сама же усвідомлена діяльність по корекції іміджу не завжди стає предметом рефлексії, вона може інтуїтивно орієнтуватись на групові цінності і ідеали.

Американські фахівці [6, 12] розглядають імідж як сильне враження, яке має регуляторну властивість і зазначають, що *імідж* – це створений у колективній свідомості і маючий характер стереотипу, сильний емоційний образ чогось або когось. Тобто, імідж – це особливий психічний образ, який сильно і певним чином впливає на емоції, поведінку і відношення особистості чи групи. Як зазначає Ж.-П. Бодуан [3], висока регуляторна властивість іміджу обумовлена ще й тим, що *імідж* – це *реальність ілюзорного простору*, який є психологічно більш комфортніший, чим реальний світ, тому що має такі характеристики:

- 1) його принципово неможливо перевірити, а тому в ньому менше розчаровуються;
- 2) він ірраціональний, тому часто сприймається емоційно;
- 3) він гармонійний, цілісний і непротирічний, що визиває стале відношення;
- 4) він сприймається як той, на якого можна вплинути і скерувати;
- 5) він завжди спрямований на підсвідомість людини;
- 6) він звільняє від вибору і відповідальності, штовхає людину на вказані дії.

Ілюзорний світ часто пересікається із реальним світом і стає схожим на нього. Т.Бендас [2], зазначає, що взаємодія між світом реальним і ілюзорним здійснюється через такі механізми:

- через метафору, щоб образ був виразний і легко запам'ятовувався (наприклад: доброзичливий, спрямований на людину – «Все в ім'я людини», «Я завжди думаю про вас», тощо), що дає сильний емоційний відгук;

- через певну роль (наприклад: борець чи миротворець), що визиває відчуття певної захищеності;

- через знакові символи: фірмова символіка, зовнішність і поведінка, яка впливає на відчуття спорідненості з членами організації.

Застосування таких механізмів обумовлює маніпулятивний і емоційно привабливий характер іміджу, який впливає на вибір людини, її поведінку і свідомість, завдяки чому знижуються механізми свідомого контролю. Виходячи з цього, зрозумілими стають відмінності між репутацією, престижем, які формуються в результаті усвідомленого вибору, раціонального і аргументованого порівняння та іміджем, який дає ілюзію певних якостей і властивостей. Слід відмітити, що існує і інша точка зору на імідж. Її прихильники розглядають імідж [9] як результат адекватного сприймання організації, її керівництва, персоналу, політики чи діяльності. Вони наголошують на тому, що маніпулятивні дії не здійснюють радикального впливу на образ людини, що реальна практика буде сильніше за транслюємий імідж, хоч для цього і потрібний більш тривалий час.

Постановка завдання. Ця стаття має на меті виявлення основних відмінностей у проявах іміджу, як психологічного і соціального резерву особистості профспілкового лідера, від якого залежить сприймання самого керівника та його організації, через довіру до нього. Довіра це визнання достоїнств, визнання необхідності, вірності і результативності власних дій. При цьому виникає певна схема аналізу взаємодії ілюзорного і реального світу людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із важливих аспектів загального сприйняття та оцінки профспілкового лідера є враження, яке він справляє на членів організації. Профспілковий лідер знаходиться у великій залежності від колективу, тому що люди мають свій образ лідера (модель) і вимагають від реального лідера, з однієї сторони, відповідати йому, а з іншої – від лідера вимагають здатність виражати інтереси групи. Водночас профспілковий лідер знаходиться і в залежності від керівника організації, який здатний задовольняти потреби і вимоги її членів. А тому він є маргіналом, що обумовлює такі висловлювання про нього, як: «і нашим і вашим»; його імідж створює соціально-психологічну установку, яка пов'язана як із зовнішнім виглядом, так і з внутрішнім змістом людини, її психологічним типом, риси якого відповідають вимогам часу і суспільства. Дуже складно підтримувати зв'язок між працівниками і роботодавцем через протиріччя в самому колективі, коли люди підштовхують профспілкового лідера до рішучих дій, але у важливий момент, коли він потребує підтримки колективу, люди опускають голови і говорять: «Нехай профспілки борються за наші інтереси, а нам працювати треба». Тому профспілковому лідеру необхідно вміння розуміти психологію людей, подобатися їм; людину, якій симпатизують члени колективу, швидше підтримають і підуть за нею.

Багато вчених [4, 5, 11], вважають, що такі складові іміджу профспілкового лідера, як зовнішній вигляд, психологічні властивості і соціальні характеристики є динамічними і представленими на трьох рівнях.

Диспозиційний рівень відображає місце організації в житті працівника. Цей рівень включає до себе смислові диспозиції як форму латентної фіксації відношення суб'єкта до фірми і соціальної реальності в цілому, яка визначається їх роллю в життєдіяльності людини.

Знаково-змістовий рівень відображає основні когнітивні і емоційні характеристики профспілкового лідера, що сприймаються працівниками. Ці характеристики проявляються у вигляді функціонування особистісних смислів (в індивідуальній свідомості) і значень (в колективній свідомості) тобто мають семантичне наповнення.

Поведінковий рівень відображає регулюючий вплив громадськості на імідж організації.

Більшість існуючих моделей, технологій і рекомендацій по формуванню іміджу лідера можна охарактеризувати як безстатеві, зовні віку і безнаціональні, хоча статевий, віковий і етнічний диморфізм є суттєвим чинником іміджу любого лідера. Якщо уважно проаналізувати результати психологічних досліджень, то можна

зробити висновок, що переважно вони корисні чоловікам середнього віку. Відмінності в психологічних якостях людей різної статі почали вивчати порівняно недавно. Значною мірою це пов'язано з тим, що в більшості країн зберігається патріархальний стиль керівництва, який спрямований на підтримку статевої ієрархії. Але досвід у виконанні складної роботи і засвоєні життєві ролі дозволяє як чоловікам так і жінкам набувати таких особливостей, які здатні до розвитку вищих рівнів «Я». Тому ми пропонуємо використовувати *диференціально-диспозиційний підхід* до розгляду іміджу лідера, який дозволяє розглядувати вищі рівні образу «Я» через аналіз рівня розвитку його когнітивних навичок, інтелектуального вдосконалення, рефлексивних можливостей, які сприяють емоційному та особистісному зростанню. Слід зазначити, що і соціоекономічний статус також впливає на диференціальні особливості у прояві іміджу профспілкового лідера.

Так, *жінки-профспілкові лідери* більш твердо і послідовно притримуються рамок закону, а тому в умовах сильного впливу тіньової економіки вони часто мішають певним впливовим силам порушувати права працівників. У них менше «простих життєвих слабостей», менше поганих звичок, а тому на них складно зібрати компромат і здійснити тиск. У жінок сильніше розвинута інтуїція, вони більш консервативні, тому їх важко загітувати на ризиковані чи авантюрні дії, що заважає проводити так звані «радикальні перебудови і реформи». Внаслідок цього, жінки-лідери «погано вписуються в специфіку теперішньої ситуації», тому вони часто не влаштовують когось у владі. Зусиллями ЗМІ по телебаченню показують декілька жінок-лідерів, які в силу своєї незвичайності є, по суті, виключенням з правил (ім більшою мірою притаманні маскуліні якості).

Психологічна характеристика *жінок-лідерів* повинна спиратися не на чоловічу іміджеву модель, а на *модель*, яка орієнтується на диференціально-інтегральні і особистісно-професійні якості суб'єкта діяльності. Образ жінки-лідера повинен тільки структурно відрізнятися від чоловічого, а функціонально – бути схожим. Така *модель іміджу жінки-лідера* повинна включати по-перше: зовнішні дані (хоч зовнішня привабливість і чоловікам іде на користь) тому що, як показує практика, формування іміджу жінки-профспілкового лідера підкоряється закономірностям, які описані в теорії соціальної перцепції [8]: привабливі фізичні дані, вдале оформлення зовнішності, вміння самопрезентація, домінуючі доброзичливі емоції, виразний особистісний шарм, ефективні комунікації. Корисними будуть і рекомендації, які розроблені на Заході для ділових жінок і мають універсальний характер. По-друге, жінки-лідери не повинні повністю копіювати лідерів-чоловіків, а особливо їхні лідерські властивості, не потрібно прагнути до формування ідентичного з чоловіками іміджу,

навіть якщо такий імідж приніс чоловіку великий успіх. У колективній свідомості стало сформуватися імідж жінки-бюрократа або жінки-фаворитки, тому рольові функції і імідж жінки-профспілкового лідера повинен включати високі моральні якості, інтелектуалізм і силу особистості. По-третє, необхідно використовувати гендерні особливості до реалізації сценічного підходу, бо не усі «контрастні якості» особистості підходять до жінок-лідерів (хоч розповсюдження про компенсаторні мотиви лідерської поведінки чоловіків є достатньо вдалим). По-четверте, модель іміджу жінки-профспілкового лідера повинна бути несиметричною, наприклад, посиливши в інтелектуальних властивостях роль інтуїції, гнучкості та глибину розуміння проблеми. Особливе значення має система відносин, де жінкам добре вдаються екстероцентричні тенденції чи особистісні орієнтації у спілкуванні з працівниками. По-п'яте, при формуванні іміджу жінки-лідера необхідно використовувати історичні паралелі чи аналогії, які дають змогу перебороти стереотипи про менший потенціал, меншу силу особистості, волі, знижену стресостійкість і більшу емоційність. Вшосте, проти жінки-лідера мало ефективна антиреклама і технології «чорного піару», бо це є неетичним і бумерангом відображається на чоловіках. По-сьоме, жінки вдало використовують свідків стосовно своїх корисних справ, допомоги малозабезпеченим або хворим працівникам, тому їх рекламні акції є достатньо результативними.

Психологічна *модель іміджу чоловіка-профспілкового лідера* є більш симетричною і орієнтованою на традиційні образи. По-перше, чоловіки-лідери використовують патерналізм, частіше демонструють батьківську турботу стосовно проблем працівників. По-друге, в системі взаємовідносин у чоловіків-лідерів часто відмічаються егоїстичні чи групові орієнтації. По-третє, вони частіше підпадають під вплив авторитаризму (наприклад, вживають алкоголь у товаристві керівника, бо той симпатизує людям, які прикладаються до чарки) і тому обережніше поводяться при відстоюванні інтересів працівників. В-четвертих, вони раціоналізують етичні почуття і тому проти них часто застосовують «чорний піар», до того ж вони часто недооцінюють жінок в якості опонентів. По-п'яте, чоловіки-лідери часто мають хорошу фізичну форму, вони більш високо працездатні і здатні до самонавчання. Вшосте, чоловікам-лідерам властиво використання міфологічних ідолів, вони часто демонструють боротьбу за вплив і владу (де два українця, там три гетьмана); позиціонують себе «добрим хазяїном (на відміну від п'яниці-москаля); з західною орієнтацією (Україна – це Європа).

Узагальнено можна представити *диференціально-диспозиційну модель*, яка характеризує профспілкового лідера як людину, що

орієнтується на людей, на взаємодію з ними, комунікабельна, емоційна, впевнена у собі, швидко думає, його цікавить кінцевий результат, а внутрішній орієнтир – це настрій в колективі, він часто знає багато про особисте життя його членів, добре розбирається в людях і здатний схилити членів профспілки чи керівника до своєї точки зору. Але в реальному житті часто відбувається протиріччя між власним образом і «Я в очах інших», коли члени колективу відмічають такі недоліки у профспілковому лідері, як:

1. Недостатньо часто ставить себе на місце рядових членів профспілки і тому чим довше лідер так веде себе, тим важче йому зрозуміти інших. Нерідко рядові члени профспілки дивляться на події інакше, ніж лідер.

2. Старанно уникає непопулярних дій, а тому буває не надто доволений собою.

3. Сприймає все на свою адресу. Але де лідерство, там і критика.

4. Забагато чекає від інших. Людей треба сприймати такими, якими вони є і пам'ятати, що їхні навички різняться, ніхто не в змозі цілковито переробити людей.

5. Повноваження та відповідальність не передає іншим. У своїх спробах зробити «все» виснажує себе, при цьому члени профспілки дистанціюються від громадських завдань.

6. Намагається бути хорошим для всіх, забуваючи, що деяким людям лідер не подобається лише через те, що він (вона) – лідер.

7. Дуже легко втрачає моральний дух, забуваючи, що у нестабільних ситуаціях життя часто насичене проблемами.

8. Часто застосовує неефективні підходи, можливо через невміння ставити реальні завдання.

9. Нечітко визначає завдання (як окремих людей, так і профспілкової організації). Іноді профспілковий лідер настільки занурюється у щоденні обов'язки, що вже не має часу на те, аби критичним оком подивитися на мету діяльності своєї організації чи визначити нову мету.

10. Опозицію розглядає лише як щось таке, що треба придушити. Наявності опозиції радіє небагато людей, опонентам потрібно протистояти, але разом з тим треба й прислухатися, що вони кажуть.

11. Не показує свого схвалення у випадках, коли хтось добре виконує роботу.

Тобто профспілковому лідеру необхідно вміння розуміти психологію людей, вміння викликати довіру і симпатію у членів власного колективу, він повинен вміти схилити членів профспілки до своєї точки зору. Бо незаперечним є той факт, що члени колективу таку людину швидше підтримають і підуть за нею. Мета профспілкового керівника – спрямування дій людей, створення

ділової, творчої обстановки і здорового соціально-психологічного клімату в організації. Профспілковий лідер повинен уміти концентрувати свої сили на найбільш важливих проблемах, не застряючи на конфліктах, а навпаки, залучаючи нових кандидатів на вакансії, формуючи підтримку іміджу своєї організації у громадськості. Один із головних критеріїв діяльності голови профспілкового комітету – якісне укріплення профспілки. Найголовніший мотиваційний фактор – це справи і результати, які кожен працівник трудового колективу може побачити, оцінити і впевнитися, що вступати до профспілки йому необхідно. Через якісний договір із працедавцем, через конкретні економічні і соціальні пільги для працівників можна показати роль профспілки у сучасному суспільстві.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Можна зазначити, що застосування диференціально-диспозиційного підходу до аналізу відмінностей у іміджі профспілкового лідера свідчить, що в жінок вони стосуються, більшою мірою, структурних складових, які є асиметричними, тоді як у чоловіків вони є більш симетричними, а в функціональному плані спостерігається схожість між ними. В цілому можна відмітити, що психологи встановивши закономірності, феномени і факти формування іміджу лідера, дозволяють здійснювати цей процес не стихійно, а в рамках практикоорієнтованих технологій для розвитку лідерських якостей. Людині важливо відчувати свою належність до близьких по духу людей. При наявності спеціальної програми формування іміджу і самі члени колективу, в подальшому, будуть більш успішними в процесі формування соціальної ідентичності, відчувачи себе дійсним членом профорганізації. Метою іміджевого впливу завжди є «бажаний імідж», який не завжди відповідає реальному стану організації, тому необхідно використовувати потенціал іміджу, який допомагає у розкритті можливостей самої організації. Ще П. Друкер зазначив, що «організація просто повинна посадити проблеми на сувору дієту і почати відгодовувати можливості».

Перспективними є пошук рішення проблеми диференціації іміджу профспілкового лідера, коли людина, яка здатна лідувати у певних виробничих ситуаціях, при рішенні завдань різного типу, формує і розвиває у себе андрогенні властивості. Також перспективною є подальша розробка типології поведінки лідерів із врахуванням особистісних і вікових характеристик таких керівників. Формування громадської свідомості, солідарності з цінностями людського суспільства, установки на рівноцінність свободи і відповідальності, повага до індивідуального вибору можуть бути привабливими для психологічної практики.

Список використаних джерел

1. Аронсон Э., Уинсон Т., Эйперт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002.
2. Бендас Т.В. Психология лидерства / Татьяна Бендас – СПб. : Питер, 2009. – 448 с.
3. Бодуан Ж.-П. Управление имиджем компании. Паблик рилейшенз: предмет и мастерство / Ж.-П. Бодуан – М., 2001.
4. Богданов Е.Н., Зазыкин В.Г. Психологические основы «Паблик рилейшнз» / Е.Н. Богданов, В.Г. Зазыкин – СПб., 2003. – 208 с.
5. Гурская Н. «Паблик рилейшнз» как основной метод формирования престижной репутации в политике и бизнесе / Н. Гурская – М., 2000.
6. Даунинг Г. Репутация фирмы: создание, управление и оценка эффективности / Г. Даунинг – М. : Консалтинговая группа «ИМИДЖ-Контакт»: ИНФРА – М, 2003.
7. Все о PR. Теория и практика паблик рилейшнз [Текст]: пер. с англ. / Д. Ньюсом, Д. Ван С. Тёрк, Д. Крукеберг. – [7-е изд.]. – М. : ИНФРА-ИМИДЖ-Контакт, 2001. – 628 с.
8. Маркони Д. PR: полное руководство / Д. Маркони – М. : Вершина, 2006.
9. Кабаченко Т.С. Методы психологического воздействия. / Т.С. Кабаченко. – М.: Педагогическое общество России, 2000.
10. Перельгина Е.Б. Психология имиджа / Е.Б. Перельгина – М., 2002. – С. 57.
11. Почепцов Г.Г. Паблик рилейшнз для профессионалов / Г.Г. Почепцов. – К. : Рефл-бук: Ваклер, 1999. – 622 с.
12. Тернер Дж. Социальное влияние / Дж. Тернер – СПб. : Питер, 2003.
13. Слісаренко І.Ю. Паблік рилейшнз у системі комунікації та управління – К., 2001 – 104 с. [Електронний документ]. – Режим доступу: www.lawdiss.org.ua.
14. Чалдини Р. Психология влияния / Р.Чалдини. – СПб.: Питер, 2000.
15. Шепель В. М. Имиджелогия / В. М. Шепель. – М., 1996.

Н.А. Чайкина

ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ИМИДЖА ПРОФСОЮЗНОГО ЛИДЕРА

В статье рассматривается схема анализа взаимодействия иллюзорного и реального восприятия образа человека. Раскрывается психологическое содержание регуляторных свойств имиджа лидера, его структурные (объектные, субъектные, целевые) и функциональные (диспозиционные, знаково-содержательные, поведенческие) компоненты. Рассматриваются основные половые различия в проявлении имиджа, как психологического и социального резерва личности профсоюзного лидера; структурные отличия и функциональное сходство в формировании имиджа мужчин и женщин

лидеров профсоюзного движения на основе дифференциально-диспозиционного подхода.

Ключевые слова: имидж, психический образ, профсоюзный лидер, реальность иллюзорного пространства, дифференциально-диспозиционный подход, имидж-модели.

N. Chaykina

DIFFERENTIAL ASPECT OF UNION LEADER IMAGE

The interactions diagram that analysis illusory and the real perception of the man image was examined in the article.

The image that creates social and psychological setting is connected with external appearance as also as with the internal content of the man, his psychological type, features which meet the requirements of time and society.

Author disclosed the psychological content of regulatory properties of the leader image, its structural (object, subjective, target) and functional (dispositional, symbolic and meaningful, behavioral) components.

The main sexual differences in the manifestation of the image, as a psychological and social reserve of individual union leader; structural difference and functional similarity in formation of men and women leaders' image of the union movement are examined in the article based on differential-dispositional approach.

Model of image of woman-leader includes attractive physique data and good their design, the best self-presentation, dominant benevolent emotions, expressive personal charm, effective communication and becomes asymmetrical, increasing in intellectual properties of the role of intuition, flexibility, depth of understanding of the problem and using gender features to the implementation of stage approach. Of particular importance is the system of relationships where women are well-resort exterior centric tendencies or personal guidance in dealing with employees, using historical parallels or analogies.

Model of image of male-leader in trade union is more symmetrical and oriented on traditional images with the use of paternalism, mythological idols, selfish or group orientation, often show a struggle for influence and power, and position themselves as a «good master», with western orientation. They are often influenced by the authoritarian, rationalize ethical sense and often used against them so called «black PR»; besides they often underestimate women as opponents.

The purpose of the trade union leader is to direction of human actions; create business, creative environment and a healthy social and psychological climate in the organization. The purpose of image exposure is always «desired image» that does not always correspond to the real state of the organization, so should be use of the image potential, which helps in revealing the possibilities of the organization.

Keywords: *image, mental image, the reality of illusory space, especially in the differential-dispositional approach, image-models of union leader.*

Надійшла до редакції 18.04.2016 р

ОСОБИСТІТЬ ПСИХОЛОГА: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ

УДК159.9 : 001.89

ШЕВЧУК Вікторія Валентинівна

*кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ НАУКОВИХ ШКІЛ У ПСИХОЛОГІЇ

У статті подано результати теоретичного аналізу проблеми ідентифікації наукової школи загалом та у психології зокрема. Розкривається сутність поняття «психологічна наукова школа» на основі формальних, структурно-змістовних, географічних та етнопсихологічних ознак.

Ключові слова: наукова школа, ознаки психологічної наукової школи: формальні, структурно-змістовні, географічні, етнопсихологічні

Постановка проблеми. Зростання значення психологічної науки, підвищення її суспільного авторитету висуває нові вимоги до теоретико-методологічних основ дослідження її історії. Феномен наукової школи та її типологія у різні часи були предметом дослідження А. Антонова, В. Астахової, О. Астахової, О. Богомольця, Є. Бойко, Г. Волинки, В. Гасилова, Б. Грязнова, О. Грезньової, В. Даниленка, В. Добренькова, Г. Доброва, Д. Зербіно, Б. Кедрова, Н. Краснопольської, О. Кравченка, Г. Кребса, Г. Лайтко, К. Ланге, І. Лейман, Н. Лукіна, Є. Мамчур, С. Микулинського, О. Огурцова, Я. Олійника, А. Петровського, І. Пивоварчик, М. Родного, Ю. Саушкіна, В. Умрихіна, Г. Уолла, О. Устенка, А. Фурмана, С. Хайтун, Н. Хамітова, Ю. Храмова, Г. Цукермана, О. Чебікіна, О. Шаблія, Г. Штейна, М. Ярошевського, М. Яхиеля. Вищезазначені науковці по-різному підходять до розуміння поняття наукової школи. Теоретико-методологічні основи дослідження історії розвитку вітчизняної психології потребують подальшого вивчення питання ідентифікації наукових шкіл.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Пізнання історії психологічної науки дає змогу говорити, що проблема наукових шкіл ще не достатньо досліджена. Бібліографія з даного питання представлена працями В. Даниленко, А. Ждан, О. Іванової, Л. Кандибовича, А. Кудіна, Г. Лемківського, Т. Ліхі,

Т. Марцинковської, І. Пивоварчик, П. Саугстада, В. Умрихіна, А. Фурмана, О. Чебикіна, Д. Шульца, С. Шульца, М. Ярошевського. Історики науки новітнього часу свідчать про виняткову ефективність наукової творчості в невеликих групах учених. Активністю цих груп були народжені теорії, що радикально змінили загальний склад наукового мислення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підходи до розуміння поняття наукової школи умовно можна звести до наступних позицій у трактуванні даного феномену. Прихильники першої з них – пізнавальної – роблять наголос на системі оригінальних наукових ідей та їх втілень у наукові принципи, теорії та концепції. Зокрема, Б. Кедров характеризує наукову школу як структурну комірку сучасної науки, що існує всередині неї та дозволяє сконцентрувати зусилля великої кількості порівняно молодих учених під безпосереднім керівництвом засновника певного наукового напрямку на вирішення визначеної сфери актуальних проблем у тій чи іншій галузі науки [4]. Г. Лайтко під науковою школою розуміє систему, яка складається з вчених і їхньої дослідницької діяльності, яка реалізує провідну ідею наукової школи. Крім того, наукова школа має гносеологічну та соціальну природу, які виявляються у задоволенні потреби в пізнанні та передачі нових знань суспільству [5, с.233]. М. Ярошевський розглядає наукову школу як посвячення в науку, засвоєння її концептуального і методичного апарату, ціннісних орієнтації і категоріального ряду [15].

Представники особистісної позиції визначають поняття «наукова школа», роблячи акцент на колективній співпраці та груповому творчому мисленні, які мають спільну мету – створення нового знання. В. Гасилов під науковою школою розуміє співтовариство вчених різних статусів, компетенції і спеціалізації, що координують під керівництвом лідера свою діяльність, зробили вагомий внесок у реалізацію і розвиток дослідницької програми і здатні активно представляти мету і результати дослідницької програми [2]. О. Богомолець зазначав, що для наукової школи потрібен видатний вчений, який має нову синтезуючу ідею та співробітники, які протягом багатьох років працюють над різними питаннями проблеми, яка запропонована керівником [1, с.302]. На думку Ю. Храмова, наукова школа – це не просто колектив дослідників із науковим лідером, а творча співдружність вчених різних поколінь, що об'єднані єдністю принципів підходу до вирішення тієї чи іншої проблеми, стилем роботи і мислення, оригінальністю ідей і методів реалізації своєї наукової програми, що одержала значні результати та завоювала авторитет і суспільне визнання в певній формі знання. Іншими словами, наукова школа – це колектив дослідників-однодумців, висока форма колективної взаємодії у процесі наукового пошуку [11]. Г. Уолл зазначає, що про наукову школу можна говорити, коли є безмежно

освічений, керівник, який щедро дарує ідеї і не сварить за неувагу до них. Школа є, коли хоча б один із учнів, здатен загорітися ідеєю вчителя і запропонувати свою альтернативу. Наукова школа стає справжньою, коли раніше розпорошені науковці добровільно вступають в зацікавлене, вільне, непрагматично мотивоване обговорення значущої для кожного проблеми і разом досягають її розв'язання [10, с.3]. Наукові школи – це епіцентри знань, творчості, духовності, що випромінюють майстерність.

Ряд основоположних пунктів у розвитку психології визначила діяльність наукових шкіл, лідерами яких були В. Вундт, З. Фрейд, Ж. Піаже, Л. Виготський та інші. Між самими лідерами і їх послідовниками велися дискусії, які слугували каталізаторами наукової творчості, що змінювала загальні положення психологічної науки. Спілкування учених не обмежується лише обміном інформацією. Ілюструючи важливі переваги обміну ідеями, Бернард Шоу писав: «Якщо у вас яблуко і у мене яблуко і ми обмінюємося ними, то залишаємося при своїх – у кожного по яблуку. Але якщо в кожного з нас по одній ідеї і ми передаємо їх один одному, то ситуація змінюється. Кожний з нас стає багатшим, а саме – володарем двох ідей» [13]. Ця наочна картина переваг інтелектуального спілкування не враховує головної цінності спілкування у науці як творчого процесу, в якому виникає «третє яблуко», коли при зіткненні ідей відбувається народження нових шляхів і способів. Процес пізнання припускає трансформацію значень. Якщо спілкування виступає як неодмінний чинник пізнання, то така інформація не може інтерпретуватися тільки як продукт зусиль індивідуального розуму. Вона породжується перетином думки, що йде з багатьох різноманітних джерел.

Психологічна школа – група вчених, яка розділяє теоретичну орієнтацію і яка працює над спільними проблемами; їхні імена пов'язані з певною системою ідей. Це група психологів, які пов'язані ідейно та територіально із лідером наукового напрямку [13, с.32]. Кожна з психологічних шкіл була рухом протесту проти панівної системи поглядів. Представники кожного напрямку голосно заявляли про очевидну слабкість старієї системи і пропонували виправити ситуацію за допомогою нових визначень, концепцій та стратегій дослідження. Коли новій школі вдавалося завоювати увагу наукової громадськості, попередня платформа відкидалася. Обидві сторони відстоювали свої позиції, тому часто між ними виникали конфлікти. В історії психології існують різноманітні школи, і кожна з них виступала проти попередньої. Нові напрямки використовували опонентів як об'єкти для критики та стимул для власного розвитку. Представники кожної школи голосно відмежовувалися від попередньої теоретичної системи. У міру того, як нова течія міцніла, набувала прихильників і впливу, уже надихалася нова опозиція, і процес становлення починався заново. Пануванням деяких психологічних шкіл було лише

тимчасовим, але усі вони відіграли важливу роль у її розвитку. Цей вплив прослідковується і в сучасній науці. Структура сьогоднішньої психології була побудована на основі панівних принципів попередніх психологічних шкіл. Саме з точки зору розвитку різних психологічних шкіл можна краще зрозуміти прогрес психології.

М. Ярошевський, базуючись на трьохаспектному підході до науки, яку розглядає в предметно-логічній, соціально-науковій та особистісно-психологічній системі координат, пропонує потрійне розуміння поняття «наукова школа»:

- науково-освітня школа, що формує майбутніх дослідників за допомогою включення їх в певну ідейно-теоретичну та експериментальну традицію наукового дослідження;

- школа-дослідницький колектив, яка представляє собою групу вчених, які спільно розробляють під керівництвом лідера (керівник школи) висунуту ним дослідницьку програму;

- школа-напрямок у науці, що виникає завдяки встановленню певної традиції, яка охоплює цілий ряд учених і колективів [14, с.108].

А. Фурман, до вищезазначеного підходу, додає ще наукову школу як визнану наукову систему в розумінні сукупності нагромадженого соціально значущого знання, що характеризує наукову складову суспільної свідомості [12, с.15].

Г. Добров, поділяючи погляди М. Ярошевського, характеризує наукову школу як дослідницьку групу у вигляді первинного колективу діячів науки, об'єднаних темою спільного дослідження. Науково-дослідницька група являється тим базовим елементом, із якого формуються такі організаційні структури науки, як лабораторії, відділи, інститути [3, с.43].

В. Даниленко, А. Кудін, Г. Лемківський, В. Мележик [6] наділять наукові школи психології такими рисами:

- керівник та склад наукової школи;
- науково-дослідницька робота;
- основні друковані праці;
- співпраця з науковими, навчальними, громадськими та культурними закладами та організаціями.

Психологічну наукову школу І. Пивоварчик розуміє як історичне об'єднання фахівців-одномисльців, згуртованих навколо засновника та організатора визнаної наукової проблеми, що має прогресивний інноваційний характер [12]. Серед основних характеристик наукових шкіл дослідниця виділяє наступні:

- продуктивна дослідницька програма, що має такі кількісні ознаки, як індекс цитування та кількість захищених дисертацій;

- певна система міжособистісних стосунків та стиль спілкування;

- наявність інтелектуальної харизми в лідера-засновника.

У довіднику «Психологічні центри СРСР» подається такий план їх характеристики: назва установи, у складі якого працює науковий центр; назва центру; адреса і телефон; прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь керівника; загальна кількість співробітників; рік заснування і тематика основних досліджень, які проводяться у центрі. За такою схемою поданий опис Полтавського психологічного наукового центру, що у вигляді кафедри психології був заснований у 1980 році на базі Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка кандидатом психологічних наук В. Моргуном у складі 12 осіб, які працюють над проблемою періодизації особистості протягом життя, віковою профорієнтацією, проблемою підготовки вчителів, консультуванням та тренінгом спілкування [7, с.150].

Базуючись на вищезазначених підходах до розуміння феномену наукової школи загалом і у психології конкретно, ми пропонуємо характеризувати її за такими ознаками: структурно-змістовними, формальними, географічними та етнопсихологічними. До структурно-змістовних ознак належать наступні: наявність актуальної наукової ідеї; первинне формування науково-дослідної програми; розробка гіпотези концепцій, теорій, законів, механізмів, підходів тощо; уточнення, деталізація основних положень науково-дослідної програми; результати наукової діяльності виступають методологічною основою інших досліджень; структурне розчленування предметної області на декілька нових напрямів і течій; розроблений напрям включений до офіційних класифікаційних схем науки.

Формальними ознаками наукової школи в психології є: наукове товариство (секції, кафедри, лабораторії, товариства, об'єднання, центри, дослідницькі організації, науково-дослідні інститути); соціальне та професійне положення у науковій ієрархії (науковий ступінь, учене звання, посада, національні та міжнародні премії і нагороди, членство в редколегіях, закордонних та національних академіях, наукових товариствах, радах, поширення інформації у енциклопедичних та довідникових виданнях); наукові результати (монографії, навчально-методичні посібники, підручники, статті, тези, авторські свідоцтва, патенти, винаходи, дисертації); форми презентації та апробації (участь та проведення з'їздів, конгресів, семінарів, конференцій різного масштабу, періодичні видання, участь у наукових національних та міжнародних програмах чи проектах).

Враховуючи традицію, що існує в історії психології, називати наукові школи за адміністративно-територіальним принципом (Київська, Ленінградська, Львівсько-Варшавська [9], Московська, Одеська, Харківська тощо), доцільно виділити її локальний, регіональний та глобальний рівні розповсюдження наукових ідей та здобутків певної наукової школи та її визнання.

Але щоб мати повну картину умов утворення наукової школи у психології, зокрема на Полтавщині, структурно-змістовних, формальних і географічних ознак буде замало, тому ми пропонуємо етнопсихологічний підхід до розуміння даного феномену. Він пов'язаний із такими близькими між собою категоріями як «менталітет», «національний характер», «психологічний склад нації» і «національно-психологічні особливості». Ґрунтуючись на поглядах Т. Воропаєвої, П. Гнатенка, М. Гримич, І. Данилюка, Р. Додонова, В. Куєвди, Т. Літвінової, О. Лозової, О. Огир, Л. Орбан, В. Павленко та С. Тагліна, М.-Л. Чепи, слід зауважити, що менталітет являє собою характерну для певної культури (субкультури) специфіку психічного життя людей, що детермінована географічними, історичними та економічними умовами існування.

Таким чином, враховуючи різні підходи до поняття «наукова школа» та її характерних рис, зазначимо, що наукова школа – це неформальна, субординаційна, творча, активна та динамічна співпраця висококваліфікованих дослідників-одномумців під егідою лідера, які працюють над спільною науковою проблемою на базі певної організаційної структури (кафедри, інституту, відділу тощо).

Наукова школа у психології реалізує свій потенціал через зв'язки із середовищем, компонентами якого є: соціум, що формує запити на певні психологічні дослідження; природне та соціальне середовище, що виконує роль полігону проведення досліджень; економічна система, що створює матеріальну базу для дослідницької діяльності; суміжні галузі науки, які і стимулюють чи стримують розвиток психології; державні інститути, які законодавчо та організаційно оформляють функціонування наукової школи.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Аналіз наукових досліджень показує неоднозначність поглядів на визначення феномену наукової школи. У теоретичному узагальненні даної проблеми можна виділити наступні підходи. Перший з них, що представлений такими дослідниками, як В. Гасилов, К. Ланге, О. Богомолець, Ю. Храмов, Г. Уолл, М. Родний, умовно можна назвати особистісним, оскільки основна увага звернена на форму організації наукової діяльності, колективну творчу співпрацю і групове творче мислення, яке координує керівник або засновник школи. У межах другого підходу дослідників (П. Анохін, Б. Кедров, Г. Лайтко, М. Ярошевський) об'єднує позиція, відповідно до якої наукова школа характеризується певним стилем мислення, засвоєнням концептуального та методичного апарату, ціннісних орієнтацій і категорій науки. Представники третього підходу (В. Добренков, Д. Зербіно, О. Кравченко), пропонують географічний

підхід, характеризуючи становлення та подальший розвиток наукової школи.

Окрім того доцільно виділити етнопсихологічний підхід, ґрунтуючись на поглядах Т. Воропаєвої, П. Гнатенка, М. Гримич, І. Данилюка, Р. Додонова, В. Куєвди, Т. Літвінової, О. Лозової, О. Огир, Л. Орбан, В. Павленко, С. Тагліна, М.-Л. Чепи, у системі національно-психологічних особливостей ознаками наукової школи є такі сфери: мотиваційно-поведінкова, когнітивно-інтелектуальна, емоційно-вольова, комунікативна.

Під науковою школою у психології розуміються три види об'єднань:

- організаційно поєднаний дослідницький колектив, який концентрує увагу на вивченні проблеми, категорії з подальшим оформленням у концепцію;

- дослідницьке об'єднання, яке спирається на кілька спільних засад (світоглядних, теоретичних, методичних тощо) і розробляє певний спектр проблем (так званий, «невидимий коледж», за формулюванням А. Петровського);

- педагогічно-освітній колектив, який базується на власних наукових розробках, традиціях, а також певних теоретичних позиціях.

Загалом у психології існує традиція виділяти наукові школи за географічним принципом (Київська, Ленінградська, Львівсько-Варшавська, Московська, Одеська, Харківська тощо), особистісним (школа Л. Виготського, Г. Костюка, В. Моляко, С. Рубінштейна, Д. Узнадзе) та предметним напрямом дослідження (наукова школа соціальної психології; історії психології та психології вчинку; інженерної психології та психології праці; теорії практики психологічної оцінки; онтологічно орієнтованої психології та психології потенціалу індивідуального буття; соціальної роботи та застосування тренінгових технологій при підготовці фахівців соціономічних професій; проблем девіантної поведінки тощо).

Питання феномену наукової школи у психології ще потребує свого подальшого дослідження. Підводячи підсумок під різноманітними підходами до вивчення даної проблеми, слід зазначити, що психологічна школа являє собою творчу співпрацю дослідників, які територіально та ідейно об'єднані лідером і єдністю підходів до розв'язання спільних наукових проблем та інтерпретації їх результатів. Школа як неформальне об'єднання однодумців створюється під час копійної праці її учасників. Вона має відповідати крім структурно-змістовних, формальних, географічних, ще й етнопсихологічним критеріям.

Виходячи з результатів аналізу виконаного дослідження, ми вважаємо за доцільне при визначенні наукових шкіл враховувати як

наукову діяльність по створенню та розробці нової предметної галузі, так і наявність наукового колективу на чолі з визнаним лідером.

Список використаних джерел

1. Богомолец А. А. Избранные труды / А. А. Богомолец. – К. : Издательство АН УССР, 1958. – Т. 3. – 359 с.
2. Гасилов В. Б. Научная школа – феномен и исследовательская программа науковедения // Школы в науке / [под ред. С. Р. Микулинского, М. Г. Ярошевского, Г. Кребса, Г. Штейна]. – М. : Наука, 1977. – С. 119–153.
3. Добров Г. М. Исследовательская группа – первичное звено социальной структуры науки / Г. М. Добров // Ученый и научный коллектив: социальные аспекты деятельности / [отв. ред. В. Н. Иванов, Н. Яхиел]. – М. : Прогресс, 1986. – С. 42–50.
4. Кедров Б. М. Классификация наук: в 3-х кн./ Б. М. Кедров. – М. : Мысль, 1965. Кн. 2. – 544 с.
5. Лайтко Г. Научная школа – теоретические и практические аспекты / Г. Лайтко // Школы в науке / [под ред. С. Р. Микулинского, М. Г. Ярошевского, Г. Кребса, Г. Штейна]. – М. : Наука, 1977. – С. 217–248.
6. Наукові школи НПУ імені М.П. Драгоманова / [укладачі : Г.І. Волинка, О. С. Падалка, Л. Л. Макаренко]; за заг. ред. В. П. Андрущенко. – [2-е вид. доп. і перероб.]. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 313 с.
7. Психологические центры СССР (1988 г.) / [сост. Т. И. Артемьева, Г.Н. Ильина, Н. С. Саксонова]; отв. ред. Т. И. Артемьева. – М. : Институт психологии АН СССР, 1989. – 230 с.
8. Психолого-педагогічні кафедри вищих навчальних закладів України / [укладач В. І. Даниленко, А. В. Кудін, К. М. Лемківський, В.П. Мележик]; за ред. Б. М. Жеребовського. – К. : Знання, 2006. – 302 с.
9. Философия и логика Львовско-Варшавской школы : [пер. с польск. и нем. В. Л. Васюкова, Б. Т. Домбровского, Е. Н. Шульги]; отв. ред. Е.Н. Шульга. – М. : РОССПЭН, 1999. – 408 с. – (Сер. «Научная философия»).
10. Фурман А. Як розпізнати наукову школу / А. Фурман // Науковий світ. – 2003. – № 5. – С. 14–16.
11. Храмов Ю. А. Научные школы в физике / Ю. А. Храмов. – К. : Наукова думка, 1987. – 400 с.
12. Чебикін О. Я. Історія становлення психологічних наукових шкіл на Півдні України (XIX–XX ст.) : [монографія] / О. Я. Чебикін, І.М. Пивоварчик. – Одеса. : Вид-во Черкасов, 2007. – 230 с.
13. Шульц Д. П. История современной психологии / Д. П. Шульц, С.Э. Шульц; [пер. с англ. А. В. Говорунов, В. И. Кузин, Л. Л. Царук]; под ред. А.Д. Наследова. – СПб. : Изд-во «Евразия», 2002. – 532 с.
14. Ярошевский М. Г. Структура научной деятельности / М.Г. Ярошевский // Вопросы философии. – 1974. – № 11. – С. 97–109.
15. Ярошевский М. Г. Уникальное средоточие психологических знаний / М. Г. Ярошевский // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14, № 5. – С. 120–124.

В.В. Шевчук

ПРОБЛЕМА ИДЕНТИФИКАЦИИ НАУЧНЫХ ШКОЛ В ПСИХОЛОГИИ

В статье представлены результаты теоретического анализа проблемы идентификации научной школы в целом и в психологии в частности. Раскрывается сущность понятия «психологическая научная школа» на основе формальных, структурно-содержательных, географических и этнопсихологических признаков.

Ключевые слова: научная школа, признаки психологической научной школы: формальные, структурно-содержательные, географические, этнопсихологические.

V. Shevchuk

THE PROBLEM OF IDENTIFICATION OF SCIENTIFIC SCHOOLS IN PSYCHOLOGY

There are three types of associations in psychology that are supposed to be scientific school:

- organizational - associated research team, that focuses only on study of a problem, category followed by forming of concepts;

- research association which is based on some common principles (worldview, theoretical, methodological etc.) and develops a special range of issues (so called "invisible college» pursuant to A. Petrovskiy);

- pedagogical and educational association which is based on its own scientific research results, traditions and certain theoretical positions.

Overall, there is a tradition in psychology to separate scientific schools geographically (Kyiv school, Leningrad school, Lviv-Warsaw school, Moscow school, Odessa school, Kharkiv school etc), according to personal research area (the school of L. Vyhotskyi, the school of H .Kostiuk. the school of V. Moliako, the school of Rubinshtein, the school of D. Uznade) and according to subject research area (scientific school of social psychology, history of psychology and psychology of behavior, engineering psychology and labor psychology; the theory of practice of psychological assessment; ontologically oriented psychologies and individual potential psychologies; social work and training technologies practice in sociology professionals education; deviant behavior problems etc.).

Taking into consideration different approaches to the concept of «scientific school» and its characteristics, we note that scientific school is an informal, subordinated, creative, active and dynamic collaboration of highly-qualified like-minded researchers under the guidance of leader, that work on common scientific issue based on certain organizational structure.

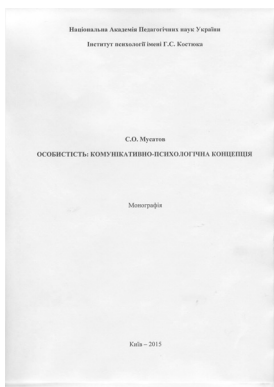
Keywords: scientific school, signs of psychological scientific school: formal, structurally informative, geographic and ethno psychological.

Надійшла до редакції 30.03.2016 р.

РЕЦЕНЗІЇ І БІБЛІОГРАФІЯ

БОНДАРЕНКО Олександр Федорович

*член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології Київського національного
лінгвістичного університету*

Мусатов С.О. Особистість: комунікативно-психологічна концепція [Монографія] / Сергій Олександрович Мусатов. – Дрогобич : Видавництво «Трек-ЛТД», 2015. – 170 с.

Монографія присвячена теоретико-методологічному осмисленню проблеми особистості, котра розглядається як стрижень сучасного (комплексного) лінгвістичного та його прогностичного та організуючого суспільну практику значенні. Подається оригінальна концепція походження людської потреби ставати і бути особистістю. З-поміж відповідних детермінант проаналізовано суспільно-комунікативні процеси, до яких соціальний індивід залучений обставинами свого буття, зокрема – умовами безальтернативного включення у певні форми соціальної взаємодії. При цьому аналіз витоків комунікабельності не обмежено канонами діяльній парадигми, натомість цей сенс представлено системно (на біологічному, психологічному та духовному рівнях) – єднання із собі подібними й собою у видоспецифічному функціонуванні у світі людей, речей, природного середовища.

Проблема доособистісних та особистісної форм існування людини без сумніву становить одну з провідних і повторюваних тем сучасних наук про психіку, зокрема, – персонології як дисципліни, найбільш прицільно зосередженої на дослідженнях якщо й не самого феномена особистості, то, принаймні, його інтерпретації. У цьому відношенні монографія С.О. Мусатова безумовно є чесною, без нєстерпно лицєрних відсилань на «діалектичність» та «діалектику» як прихованих визнань у власній безпорадності, спробою вловити невловиме, позначити непозначуване, і в боротьбі з примітивним, але до болю ефективним редуccionізмом абсолютно тверезо констатувати, вдаючись до прекрасної метафори класика української літератури: з якою б позиції не дивитися на собор, звідусіль побачиш тільки вісім бань. І лише сам Господь, з неба, може бачити всі дев'ять. Ця прекрасна метафора як найкраще передає весь трагікомічний пафос

претензій і традиційних, і новітніх спроб позитивістської, хоч позірної, а хоч емпіричної психології досягнути зі своєю «купини зору» ту можливість буття олюдненого Homo Sapiens, що іменується з деяких пір терміном «особистість». Автор красномовно й ґрунтовно, на тлі широкої історико-культурної панорами – від античних філософів і драматургів до видатних представників філософської, ідеологічної та емпіричної психології ХХ століття – показує як безпорадність всіх, більш-менш інтелектуалізованих спроб позитивістської психології, кажучи словами С.Л. Рубінштейна, «зрозуміти людей, щоб їх удосконалювати», так і в той же час надзвичайну ефективність примітивних, але гранично дієвих способів кондового поведінково-когнітивного маніпулювання людьми. Причому це маніпулювання за схемою «стимул–реакція–підкріплення» здатне в прямому сенсі цього слова формувати як опосередковано, через систему вимог, підкупувинороди і нав'язуваних зразків поведінки, так і безпосередньо, через глобальні медійні системи не просто бажану поведінку людей, а й їхні установки, цілі, смисли і навіть психічні стани.

Комунікативно-психологічна концепція С.О. Мусатова пропонується й обґрунтовується автором як спроба протиставити гранично анімалізованому і тому настільки примітивно ефективному способу впливу на людину в плані перетворення її в той чи інший різновид зомбі, гуманістичну стратегію «педагогізації» соціуму в сукупності з рефлексивним керівництвом процесами соціалізації та персоналізації індивіда шляхом спонукання його до персональних зусиль у напрямку розвитку функціональних органів, зобов'язаних своїм походженням соціетальності. На мій погляд, С.О. Мусатов робить при цьому ряд важливих кроків у напрямку виваженого розведення відповідних бінарних опозицій, необхідних для аналізу предмета розгляду: універсальне – культуророзумовлене; академічний – практичний; пояснення – інтерпретація; спілкування – комунікація та ін. Виходячи з фактологічного, поняттєвого, причинно-наслідкового, теоретичного й методологічного рівнів психологічного знання у ставленні до буттєвого й категоріального аспектів феноменології особистості, автор абсолютно правомірно переймається питанням про системоутворювальні чинники, що породжують цю особливу якість людини – особистість. Він констатує: спроби інтегративного підходу до феномена особистості не дали поки що очікуваного результату (с.91). І пропонує таку загальну якість, що містить у «знятому» вигляді у собі й категорію особливого як «здатність розвиватися» (с.90). При цьому «детермінуюче джерело поведінки», що породжує власне особистість, за С.О. Мусатовим, криється в її самоздійсненні як комуніканта (с.121). Тут, спираючись на відомі положення Б.Ф. Поршнева про взаємодію двох протилежних процесів – сугестії й контрсугестії, автор підкреслює значущість зростаючої від покоління до покоління здатності до диференціації – спочатку необхідних сигналів, а потім і власного «Я» від інших, вбачаючи в цьому витокі «ініціативного вчинку» (с. 151). Отже, позаситуативна, надситуативна

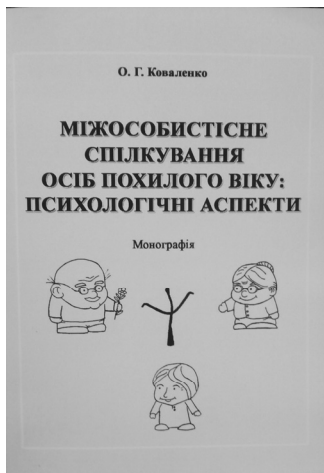
взаємодія з оточуючими, що викликає до життя трансценденцію інтерактивного генезу – ось у чому вбачає автор сутність феномену особистості як специфічно людського способу буття (с. 163-164). Таким чином, комунікативною парадигмою у категорії «особистість» поєднано всезагальне і одиничне у прилученні до культури, а також особливе, що характеризує людину як індивідуальність з притаманними їй манерами взаємодіяти з іншими.

Підіб'ю підсумки. Як свідчить відомий афоризм, немає нічого практичнішого за гарну теорію. Концепція ж безумовно не є теорією, оскільки вона не містить низки гіпотез, які можна спростувати чи, навпаки, підтвердити, тим самим розширюючи та поглиблюючи достовірні знання про світ. Для неї досить того, щоб вона була внутрішньо несуперечливою. В цьому розумінні, перефразуючи відомого політика, можна сказати, що кожне вчення всесильне, оскільки воно вірне. Адже вченню чи вірять, чи не вірять, його положення або приймають, або відкидають. Тому кожне вчення не стільки бореться за істину, скільки за вірність та кількість прихильників, які вважають його вірним. В цьому смислі рецензований текст безумовно знайде своїх прибічників, оскільки він написаний у традиційній синтетичній манері, притаманній вітчизняній школі авторів, що пишуть на психологічні теми. Споглядальність, переважання моральнісних та позірних суджень при абсолютній незацікавленості у теоретико-моделюючому експерименті, майже повне абстрагування від аналізу реальних процесів у соціумі та дійсно рушійних сил, що керують ними – всі ці ознаки тексту не дозволяють мені особисто віднести його до розряду суто наукових, залишивши в царині переважно ідеологічного дискурсу. Інша справа, що гуманістичний дискурс, за всієї його безпорадності, – далеко не найгірший серед тих войовничих і відверто канібальських, що під гаслами демократії й свободи закликають віддавати своє життя на догоду тим чи іншим ненажерливим пройдисвітам. Відомо ж, що ідеологічні конфлікти – лише прикриття справжньої боротьби – боротьби за ресурси. І в цьому смислі я безперечно на боці автора, адже він щиро переймається ще одним ресурсом, який ми втрачаємо: гармонійна, романтична й неспоживацька особистість, для якої любов до рідної землі, а не до західних грошей, до рідного дому, а не до комерціалізованої Європи, до рідної православної віри – віри своїх предків, які боронили свою землю, стоячи за неї не на життя, а на смерть – ось що насправді виступає принципом надситуативного буття, який і відстоюється у концепції.

Сподіваюся, монографія С.О. Мусатова стане при нагоді тим психологам, які не байдуже ставляться до долі і власної науки, і свого народу.

ЧЕРНОБРОВКІНА Віра Андріївна

доктор психологічних наук, професор кафедри психології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Коваленко О.Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку : психологічні аспекти : монографія / Олена Григорівна Коваленко. – К. : Інститут обдарованої дитини, 2015. – 456 с.

Простір сучасних досліджень в галузі вікової психології відзначається помітним зростанням інтересу дослідників до найбільш пізніх етапів людського онтогенезу, внаслідок чого психологічне знання поповнюється цікавими і цінними відомостями про психологічні аспекти життєснування дорослої і літньої людини. Тож праця

О.Г. Коваленко «Міжособистісне спілкування осіб похилого віку (психологічні аспекти)» відповідає сучасним тенденціям розвитку вікової психології.

Рецензована монографія містить матеріали теоретичного й емпіричного дослідження психологічних особливостей міжособистісного спілкування людей похилого віку.

Перший розділ монографії розкриває загальні теоретико-методологічні основи дослідження міжособистісного спілкування, що становлять вихідні філософські та науково-психологічні засади роботи.

Другий і третій розділи монографії містять обґрунтування концептуальної схеми дослідження автора, яка вибудовується через систематизування основних психологічних властивостей людей похилого віку та механізмів, функцій і складових їхнього міжособистісного спілкування. У третьому розділі міститься авторська модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку.

На особливу увагу заслуговує четвертий розділ монографії, який висвітлює матеріали емпіричного дослідження розвитку міжособистісного спілкування людей похилого віку. Тут наведено результати вивчення когнітивних, регулятивних та комунікативних аспектів спілкування похилих людей.

П'ятий розділ рецензованої праці присвячено практиці оптимізації міжособистісного спілкування літніх людей, яка охоплює різні напрями психологічної роботи і різні цільові аудиторії такої практики.

Цінним є те, що автором монографії представлено низку теоретичних моделей, діагностичних та корекційно-розвивальних програм, практичних рекомендацій щодо основних напрямків дослідження. Слід зазначити, що такий комплексний підхід до проблеми міжособистісного спілкування людей похилого віку сприяє розумінню цілісності внутрішнього світу літньої людини, розкриттю чинників особистісного розвитку в похилому віці.

Монографія має теоретичне та практичне значення, може бути корисною для фахівців у галузі практичної психології, соціальних працівників, а також студентів, магістрантів, аспірантів психологічних спеціальностей.

Підсумовуючи все зазначене і оцінюючи проведену автором роботу, монографію О.Г. Коваленко «Розвиток особистості в сучасному освітньому просторі» можна рекомендувати до друку.

ПРАВИЛА ПІДГОТОВКИ РУКОПИСІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ «ПСИХОЛОГІЯ І ОСОБИСТІТЬ»

Журнал «Психологія і особистість» публікує оригінальні наукові роботи, виконані в контексті актуальних проблем психології особистості та пов'язаних із нею галузей психологічної науки у різних аспектах: теоретико-методологічні статті; статті, що описують результати емпіричних досліджень; статті, в яких поданий опис нових методичних (діагностичних, корекційно-розвивальних та ін.) прийомів; огляди літератури; повідомлення та звіти про наукові заходи (конференції, конгреси, з'їзди, симпозіуми тощо); інформаційні матеріали, присвячені відомим психологам.

Основна проблематика журналу: теоретичні та методологічні проблеми психології особистості; експериментальні та прикладні дослідження у галузі психології особистості; особистісно орієнтований підхід у практичній психології; акмеологічна культура особистості як суб'єкта праці та спілкування; особистість психолога: історія, сучасність, перспективи.

Стаття має відповідати тематиці журналу, сучасному етапові розвитку психологічної науки. Рукопис повинен бути відредагований, мати концептуальну строгість, логічну зв'язаність, зрозумілість та чіткість викладення.

Обсяг статті – **не менше 12 сторінок** (виключенням є огляд літератури – 1-2 сторінки та інформаційні повідомлення – 0,5-1 сторінка).

Матеріали до друку подаються українською мовою в електронному вигляді на e-mail редакції: **psychologiyaiosobystist@mail.ru**.

Текст статті має бути набраний в редакторі Word (версія після шостої), без переносів, збережений у форматі doc або rtf, шрифт Times New Roman, 14 кегль, міжрядковий інтервал – полуторний, відступ – 1,25 см, вирівнювання – по ширині, поля: верхнє, нижнє, праве та лівє – по 20 мм, відступ між словами – 1 пробіл, тире (а – б) не ототожнювати з дефісом (а-б). Таблиці, діаграми створювати у редакторах Word або Excel (версій не раніше 1997 року), елементи графіки мають бути згрупованими, колір тексту, графіки – чорно-білий.

Перед основним текстом статті, ліворуч з абзацу, надрукувати УДК, а нижче через полуторний інтервал праворуч – ініціали та прізвище автора (співавторів) – **напівжирними курсивними рядковими літерами**.

Нижче, через один полуторний інтервал, по центру – назву статті – **НАПІВЖИРНИМИ ПРОПИСНИМИ ЛІТЕРАМИ**.

Після назви статті через один інтервал, має бути подана *анотація статті* (не більше 800 знаків) та *ключові слова* (5-10 основних використаних у тексті термінів) *українською мовою*.

Після анотації через один інтервал подається текст статті, який повинен обов'язково містити (згідно Постанови ВАК від 15.01.2003, № 705/1) такі наукові елементи:

– **постановку проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із науковими чи практичними завданнями;

– **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;

– **формулювання ідей статті (постановка завдань)**;

– **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– **висновки з даного дослідження** (що відповідають поставленим завданням) і **перспективи подальших розвідок у даному напрямку**.

Посилання на джерела у тексті робити у квадратних дужках: порядковий номер у списку літератури та номер сторінки джерела – [8, с. 25]; у разі посилання на декілька джерел одночасно їх номери у списку джерел розділяються крапкою з комою – [5; 6; 9].

Після закінчення основного змісту статті слід відступити один рядок і з абзацу надрукувати підзаголовок **Список використаних джерел** (рядковими, напівжирними, курсивними), потім з абзацу подати автопронумерований список використаних джерел згідно діючих державних стандартів (Бюлетень ВАК України 2008. – № 3).

Після закінчення списку джерел – подати переклади анотації російською та англійською мовами, які містять прізвище та ініціали автора (співавторів), назву статті, зміст, ключові слова (зразки оформлення статей дивись вище). **Анотація англійською мовою має бути за обсягом не менше 1 сторінки.**

До статті додається:

– довідка про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, номери телефонів, e-mail;

– одна рецензія науковця із завіреним за основним місцем роботи підписом рецензента (для авторів без наукового ступеня).

Автор відповідає за зміст статті, особисте авторство, достовірність фактів, цитат, власних імен, правильне цитування джерел та посилання на них. Редакція залишає за собою право розташовувати за рубриками, редагувати, скорочувати та передавати рукописи статей на зовнішнє рецензування, листуватися у разі необхідності з авторами. Думка редакції може не збігатися з думкою авторів.

INSTRUCTION FOR AUTHORS

Journal of Personality and Psychology® publishes original papers in all areas of personality relevant to broad fields of scientific psychology. Appropriate are methodological, theoretical, and review studies; articles on the empirical research results; reports of psychological assessment of personality, measurement theory and methods; programs of applied psychological therapies and interventions; review of the literature (monographs, hand-books etc.); notices and announcements about professional meetings (congresses, conferences etc.); biographical materials related to the outstanding psychologists.

The focus of the journal is the theoretical and methodological problems of the personality psychology; empirical researches and applied investigations in this area; person-centered approach in practical psychology; acme culture of personality; best known contemporary and historic figures associated with the personality psychology. The journal occasionally publishes special sections or special issues on particular topics.

The optimal length of a manuscript is the number of pages needed to effectively communicate the primary ideas of the study, review, or theoretical analysis. The lower bound on the length of articles is 12 pages. The only exceptions to this requirement are literature review – 1-2 pages and announcements – 0.5-1 page.

Articles may be published if they are deemed accurate, clear, concise, and pertinent. Submissions should be current and timely; they should be written in a style that is accessible and of interest to all psychologists, regardless of area of their specialization.

Below are instructions regarding the preparation of journal article.

The preferred typeface for publications is Times New Roman, with 14-point font size script.

Use one-and-a-half space between all text lines of the manuscript and single-spacing in tables or figures.

Indent at 1.25 cm the first line of every paragraph.

Do not divide words at the end of a line, and do not use the hyphenation function to break words at the ends of lines.

Leave uniform margins of 2 cm at the top, bottom, left, and right of every page.

We strongly encourage you to use MathType or Equation Editor 3.0 to construct equations.

Use Word's Insert Table function when you create tables. Do not use spaces or tabs in your table.

Graphics files are welcome if supplied as Tiff or EPS files. The minimum line weight for line art is 0.5 point for optimal printing. When possible, please place symbol legends below the figure instead of to the side. Be certain in figures of all types (graphs, charts, maps, drawings, photographs etc.) that lines are smooth and sharp, typeface is simple and legible, units of measure are provided, axes are clearly labeled, and elements within the figure are explained.

At the top of the page flushed right, indented, bold face, italicized, lowercase heading full name, scientific degree, and occupation of the author (s) should be placed. Below that, the CENTERED, BOLDFACE, AND UPPER HEADING title of the article should be presented.

All manuscripts must include one-spaced abstract containing a maximum of 100 words typed under the title. After the abstract, please supply up to 10 keywords.

Submissions to the journal should include five basic components that reflect the stages in the research process and that appear in the following sequence:

Introduction: generally define and clarify the problem, its contribution to the science and practice of psychology;

Development of the problem under investigation: summarize previous investigations to inform the reader of the state of research; identify relations, contradictions, gaps, and inconsistencies in the literature; and suggest the next step or steps in solving the problem;

Statement of the purpose of the investigation;

Method: description of the procedures used to conduct the investigation;

Results: report of the findings and analyses;

Discussion: summary, interpretation, and implications of the results. The important issues that research has left unresolved should be emphasized.

Each listed reference should be cited in text in brackets (e.g., [1], [2; 3; 4], [5, p. 25]), and each text citation should be listed in the References section.

After the main text of the article the Reference list in alphabetical order must be printed.

Editor expects authors to adhere to the Ethical Principles. Author is responsible for the facts and cited sources reliability, for plagiarism and self-plagiarism. Editorial staff has the right to edit articles and to send them to external reviewers. Statements contained in the manuscripts are the personal views of the authors and do not constitute journal policy unless so indicated.

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЯ І ОСОБИСТІТЬ

Науковий журнал

№ 2 (10) Частина 2
2016

Відповідальний редактор – *В. А. Лавріненко*
Літературний редактор – *Б. В. Стороха*
Технічний редактор – *І. М. Ковальова*
Дизайн та верстка – *О. М. Нарижна, В. А. Лавріненко,*
Комп'ютерний набір – *В. А. Лавріненко*

На 1 сторінці обкладинки:

зверху – будівля Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
(вул. Паньківська, 2, м. Київ), світлина С. Болтівця;
портрет засновника інституту, психолога Г.С. Костюка
(5.12.1899-25.01.1982), художник Г. Задніпр'яний;
знизу – будівля Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка (вул. Остроградського, 2, корп. 1), світлина В. Дяченка;
портрет письменника В.Г. Короленка (27.07.1853-25.12.1921), художник С. Міненко.

Здано до друку 05.07.2016 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. 15,29. Ум.-друк. арк. 15,96

Наклад 300 прим. Зам. № 354

Видавництво «Полтавський літератор»
36014, м. Полтава, вул. Пушкіна, 115, оф. 7
Тел./факс (0532) 5629832, тел. (0532) 562958

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.

Адреса редакції: вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003
e-mail: psychologiyaiosobystist@mail.ru.
Web-page: <http://psychpersonality.inf.ua>